

Ik zie, ik zie....wat zij laat zien

'Zien' in *De wetten*, *De vriendschap* en *Lucifer* van Connie Palmen

Cristel Teusink

3113930

Nederlandse Taal en Cultuur

Masterthesis

Begeleider: Dr. Saskia Pieterse

Juli 2013

Ik

Zie en

Denk en weet

Ik heb je zo

Lief

Inhoudsopgave

Inleiding

<i>Ik zie, ik zie....wat zij laat zien</i>	5
<i>Swinnen en het onderzoek naar Palmens werk</i>	7
<i>Bartsch: Seksualiteit, Zelfkennis en de Blik</i>	13

Hoofdstuk 1 De wetten 20

<i>Marie ziet haar mannen; een analyse van de lijn zien-erotiek-liefde in de relaties van Marie en de zeven mannen</i>	22
<i>Marie leert; een analyse van de lijn zien-kennis-zelfkennis</i>	32
<i>Samenhang tussen zien, liefde en (zelf)kennis</i>	37

Hoofdstuk 2 De vriendschap 41

<i>Kit ziet Ara, een analyse van de ontwikkeling van een vriendschap vanuit het thema 'zien'</i>	44
<i>Wat laat Ara Kit inzien? Een analyse van de ontwikkeling in het zien, het denken en het inzien van Kit</i>	49
<i>Lichaam en geest of lichaam tegen geest?</i>	55

Hoofdstuk 3 Lucifer 57

<i>Clara, Lucas en hun vrienden, een analyse van zien binnen de verschillende relaties tussen mannen en vrouwen</i>	63
<i>Wat ziet Lucas Loos? Een analyse van de ontwikkeling in het zien, het denken en het inzien van Lucas</i>	67
<i>Geziene liefde, het samenkomen van liefde en zelfkennis</i>	72

Hoofdstuk 4 Een laatste blik op verkregen inzichten 74

Literatuurlijst		79
Bijlage 1	Zien-lijst <i>De wetten</i>	81
Bijlage 2	Zien-lijst <i>De vriendschap</i>	100
Bijlage 3	Zien-lijst <i>Lucifer</i>	125

Inleiding

‘Ik zie, ik zie....wat zij laat zien’

De romans *De wetten* (1991), *De vriendschap* (1995) en *Lucifer* (2007) van literator en filosoof Connie Palmen zijn alle drie doordrenkt van woorden als zien, blik, beeld, gezicht, visie, inzicht, ogen, kijken, visionair, bekijken, bezien, voorzien, omkijken, staren, uitzien, inzien...

In de drie romans ontwikkelen zich verschillende liefdes- en vriendschapsrelaties en zijn hoofdpersonages op zoek, vooral in die relaties, naar kennis en zelfinzicht. In deze zoektocht naar zelfkennis, speelt het thema ‘zien’ in de vertellingen een essentiële rol.

Geluk is niet te koop. Op de keper beschouwd is de prijs altijd dezelfde: inzicht en zelfkennis. Ara vroeg me hoe je dat kreeg, inzicht en zelfkennis. Ik zei haar dat ik meende dat je dat kreeg door na te denken, door je eigen blik niet voor lief te nemen, maar door je af te vragen wat de oorsprong van je blik is, waar je kijkt op de dingen en de mensen vandaan komt, door wie en wat je denken en voelen bepaald en beïnvloed zijn. (Palmen 1996: 244)

Dit fragment uit *De vriendschap* haal ik enerzijds aan om de rol van het zien in de zoektocht naar zelfinzicht te tonen. Palmen verwoordt deze zoektocht binnen de thematiek van het zien: ‘je eigen blik niet voor lief nemen’, ‘wat is de oorsprong van je blik’, ‘je kijkt op dingen en mensen’. De mogelijkheid van samenhang tussen denken, zien en zelfkennis, wordt door Palmen met dit citaat, een gesprek tussen de twee jonge vrouwen Kit en Ara in de roman *De vriendschap*, sterk gesuggereerd. In dit onderzoek analyseer ik deze roman en daarnaast de romans *De wetten* en *Lucifer* op deze mogelijke samenhang.

Anderzijds toont bovenstaande tekstpassage de filosofische inzet van de werken van Palmen. Om hierop een beknopte toelichting te kunnen geven, gebruik ik het onderzoek van Aagje Swinnen die in *Het slot ontvlucht. De ‘vrouwelijke’ Bildungsroman in de Nederlandse literatuur* onder meer *De wetten* van Palmen analyseert. Zij geeft aan dat Palmen haar werk ziet als een poststructuralistische vermenging van literatuur en (filosofisch) essay. Het is door deze vermenging van literatuur en filosofie dat Palmens werk door literaire critici bij

het genre *ideeënroman* wordt ondergebracht. Palmen zelf gebruikt de term *zelfreflexief*. (Swinnen 2006: 136) Hiermee bedoelt ze volgens Swinnen:

..dat haar boeken als tekens tot betekenisgeving uitnodigen, terwijl ze de mechanismen van betekenistoekenning uit de doeken doen. (Swinnen 2006: 136)

Hieruit volgt volgens Swinnen dat Palmen het schrijverschap en de relatie tussen fictie en werkelijkheid thematiseert. (Swinnen 2006: 136) In mijn onderzoek wordt in de analyse van de drie romans naar de samenhang tussen zien, denken en zelfkennis, de thematisering van het schrijverschap in *De wetten*, *De vriendschap* en *Lucifer* geduid.

Palmen laat in de ontwikkeling in liefdes- en vriendschapsrelaties in de drie romans nadrukkelijk het thema erotiek aan de orde komen. Al in de klassieke oudheid bestaat de idee dat er verbindingen zijn tussen zien, erotiek/seksualiteit en zelfkennis. Ik gebruik deze idee, en daarnaast Swinnens onderzoek naar Palmens werk, om de rode draad in het werk van Palmen, namelijk de vermenging van literatuur en filosofie en daaruit voortvloeiend de samenhang tussen zien, erotiek, denken en zelfkennis, bloot te leggen en zo een nieuwe lezing van de drie romans van Palmen te bieden.

Allereerst ga ik in deze Inleiding verder in op de studie van Swinnen naar *De Wetten* van Palmen in het kader van haar analyse van de 'vrouwelijke' *Bildungsroman*. Met behulp van Swinnen maak ik duidelijk welke definitie van filosofie Palmen hanteert en op welke manier zij filosofie en erotiek verbindt. Daarnaast gebruik ik Swinnens onderzoek om te laten zien dat Palmen morrelt aan de verwachtingen die er zijn rondom het *litteraire* genre van de *Bildungsroman*. Palmen doet dat op filosofische gronden, met nadrukkelijke verwijzing naar de Franse filosoof Derrida. Haar oeuvre is daardoor gesitueerd op het grensvlak van de literatuur en filosofie en stelt de scheidslijn tussen beide gebieden ter discussie.

Na Swinnen ga ik in op *The Mirror of the Self, Sexuality, Self-Knowledge, and the Gaze in the Early Roman Empire* (2006) van Shadi Bartsch. In haar boek beschrijft Bartsch hoe in de klassieke oudheid in het Griekse denken er nog een logisch verband bestond tussen kijken, seksualiteit en liefde. Dit denken verandert; Bartsch onderzoekt de veranderende kijk op de vermeende samenhang tussen erotiek en filosofie, tussen erotisch zien, denken en

komen tot zelfinzicht, bij de oude Grieken en Romeinen. In eerder genoemd citaat uit *De vriendschap* wordt door Palmes precies deze samenhang – tussen zien, denken en zelfkennis – benoemd door het hoofdpersonage in deze roman.

In *Vision in Centext. Historical and Contemporary Perspectives on Sight* (1996) van Teresa Brennan en Martin Jay wordt de brug naar het heden geslagen; welke rol speelt 'zien' in de hedendaagse verhouding tussen mannen en vrouwen? In de verschillende hoofdstukken in het boek wordt de verhouding tussen zien en gender belicht, onder meer in de kunst, in films en vanuit lesbisch perspectief. Op welke manieren gaat Palmes de verbinding tussen zien, erotiek, denken en zelfkennis in de drie romans verder aantonen en hoe verwerkt Palmes gender-onderscheid in deze verbintenis?

Swinnen en het onderzoek naar Palmes werk

Wat wil Palmes in haar oeuvre 'laten zien'? Dat kan niet in een paar zinnen samengevat worden, maar duidelijk is wel dat Palmes in haar romans voortdurend de verhouding tussen lichaam en geest thematiseert. Daarnaast vinden we in zowel haar literaire als essayistische werk veel verwijzingen naar de poststructuralistische filosofie (onder meer naar de Franse filosofen Derrida en Foucault). Daaruit zouden we kunnen afleiden dat Palmes die verhouding niet als een eenvoudige tegenstelling wil zien. Tegelijkertijd voert ze hoofdpersonen op die ondanks hun bezwaren tegen de eenvoudige tweedeling tussen lichaam en geest, moeten opereren in een wereld waarin die tweedeling wel als 'natuurlijk' aan hun wordt opgedrongen. De hoofdpersonages van Palmes bevinden zich vaak in een complexe strijd tussen enerzijds de wens om tot zuiver filosofisch (zelf)inzicht te komen, en het opdoen van concrete levenservaring die soms haaks staat op de filosofische leer anderzijds. Die zoektocht verloopt dus nooit rechtlijnig, maar slingert altijd langs zowel filosofische als erotische ervaringen.

In de drie romans gaan de personages op zoek naar kennis van de wereld, en met die kennis op zoek naar zelfkennis. Deze nadruk op het belang van zelfkennis verraadt Palmes voorkeur voor een bepaald type filosofie; voor Palmes is filosofie in de eerste plaats dit 'op weg zijn' naar zelfkennis. Deze zoektocht verbindt zij met erotische ervaringen, met het aangaan van en de ontwikkeling in liefdes- en vriendschapsrelaties. Het erotische en het

filosofische (lichaam en geest) zijn dus in die zin, in de ontwikkelingen die de personages doormaken, bij Palmen geen simpele tegengestelden, maar onlosmakelijk met elkaar verweven (en tegelijkertijd vaak met elkaar in strijd).

Een andere verbinding die Palmen tracht te verduidelijken in haar werk, is de verbinding van literatuur en gender. Het ene literaire genre is veel 'mannelijker' dan het andere. Dat Palmen gender-onderscheid toekent aan genre-verschillen, laat zien dat ze de tekst dus niet als een essentie opvat, maar als iets dat gevormd wordt door sociale verwachtingen over aan lichaam toegeschreven eigenschappen. Aagje Swinnen analyseert in *Het slot ontvlucht* onder meer *De wetten* van Palmen; in haar analyse laat ze zien op welke manier Palmen in *De wetten* deze verbinding tussen literatuur en gender maakt. Swinnen geeft aan dat de roman van binnenuit zijn verwantschap met het genre van de *Bildungsroman* becommentarieert. (Swinnen 2006: 136) De *Bildungsroman* volgt doorgaans de ontwikkeling van een *mannelijke* hoofdpersoon; de plot is geënt op ideeën en verwachtingen rondom de sociaal-maatschappelijke functie van de man. De 'vrouwelijke' *Bildungsroman* staat daarmee voor een probleem, aangezien die verwachtingen voor vrouwen heel anders zijn dan die voor mannen.

Swinnen citeert Palmen uit 'Eigen werk'¹:

In mijn werk onderzoek ik de invloed van verhalen, ideeën, concepten, van heersende modes, denkbeelden en genres, en ik wil tegelijkertijd een uitweg aanbieden, eens een ander verhaal vertellen dan het gangbare, eens wat morrelen aan de wetten van het genre en aan de wetten van het geslacht. Ik ben een vrouw en dat vind ik niet erg. Ik heb alleen geen zin klakkeloos te gehoorzamen aan alle wetten van dit fysieke genre of aan de wetten van dit personage. Ik kan tot op zekere hoogte zijn wat ik ervan maak. Wat ze in de literatuur en in de wetenschap een genre noemen, dat is eigenlijk het geslacht van een tekst. Ze schrijven daarmee voor hoe een tekst zich zou moeten gedragen, alsof hij een lot en een lichaam zou hebben en zou moeten gehoorzamen aan onveranderlijke natuurwetten. Dat hoeft hij niet. (2000b: 149)
(Swinnen 2006: 139, 140)

---

¹ Palmen, C., 'Eigen werk', in *Echt contact is niet de bedoeling. Lezingen en beschouwingen*, Amsterdam: Prometheus, 2000b (1999), p.137-162. (Swinnen 2006: 139, 140)

Swinnen geeft aan dat Palmen verwijst naar Derrida (1930-2004) die in 1986 'La Loi du genre' schreef. Derrida² beschouwt het genre van een tekst niet als een vaststaand gegeven, maar als een performativiteit:

Wanneer het genre van een tekst berust op het principe van de performatieve herhaling – de lezer herkent het genre van een tekst immers (on)bewust omdat hij herinnert aan voorafgaande teksten – die het vermogen impliceert tegelijkertijd genreparticipatie te signaleren en te ondermijnen, dan zit in een genrewet onvermijdelijk een tegengestelde wet vervat. (Swinnen 2006: 140)

Palmen morrelt aan (genre)wetten en aan zogenaamd vaststaande gegevens. Ze verbindt het geslacht van het hoofdpersonage (Marie Deniet in *De wetten*) met het geslacht van de tekst. Door de hoofdpersoon een vrouw te laten zijn, een vrouw die schrijver wil worden, speelt Palmen met de culturele normen over vrouwelijkheid. De plot van de roman, waarbij Marie tot zelfinzicht is gekomen en voor het schrijverschap kiest, is geënt op de sociaal-cultureel bepaalde verwachtingspatronen die er bestaan over de ontwikkeling van een 'mannelijk' hoofdpersonage. Dat Marie een vrouw is, is dan geen natuurlijk gegeven; Palmen laat de hoofdpersoon een vrouw zijn om daarmee te tonen dat de genrewet geen vaststaand gegeven is, maar veranderd kan worden. Palmen wil de 'mannelijke' *Bildungsroman* herschrijven. (Swinnen 2006: 142, 143) Ze wil de verwachtingen die er zijn rondom dit literaire genre veranderen. Ze doet dit op filosofische gronden, met duidelijke verwijzing naar Derrida waarmee ze haar werk op de grens van literatuur en filosofie plaatst.

Palmen heeft met *De wetten* de genre-matige verwachtingen rondom de *Bildungsroman* willen herschrijven. Zij is zeker niet de enige auteur die deze ambitie heeft. Swinnen haalt onder meer Rita Felski aan (*Beyond Feminist Aesthetics. Feminist Literature and Social Change*, 1989), die schrijft dat er naast de klassieke *Bildungsroman* ook de feministische bestaat. In beide gaat het om een ontwikkeling, om een wordingsgeschiedenis:

---

² Derrida: filosoof, poststructuralist, en de grondlegger van 'deconstructie'. Het poststructuralisme 'deconstrueert' en geeft aan dat taal fundamenteel instabiel is en niet betrouwbaar. Toch is er enkel de taal om de beleving van de werkelijkheid uit te drukken en om kennis over die werkelijkheid weer te geven. Er is geen alternatief. (Bertens 2008: 112, 113)

De Bildung van het hoofdpersonage wordt gekenmerkt als een graduele en gefaseerde ontwikkeling die resulteert in een staat van retrospectieve zelfkennis. Alle tekstelementen zijn aan die ontwikkeling ondergeschikt. (Swinnen 2006: 24, 25)

Palmen laat deze weg naar zelfkennis zien in een 'vrouwelijke' *Bildungsroman*, door de klassieke structuur van het genre totaal om te gooien. Felski's kijk op de feministische *Bildungsroman* sluit aan op het willen herschrijven van de *Bildungsroman* door Palmen. Felski constateert volgens Swinnen het volgende:

Terwijl de mannelijke protagonist vanaf het begin een zekere zelfverzekerdheid vertoont, moet het vrouwelijke hoofdpersonage zich losmaken van de afhankelijkheid en machteloosheid die haar rol binnen de heteroseksuele code veroorzaakt. Vandaar dat zij ouder is dan haar mannelijke tegenhanger, wanneer haar ontwikkeling van start gaat. Het eindpunt van die ontwikkeling wordt omschreven als een 'collectieve' vrouwelijke identiteit. Die aandacht voor de gemeenschap van vrouwen, die aansluit bij de lange literaire portrettering van vrouwenvriendschappen, staat haaks op de resignatie die het eindpunt van de 'mannelijke' Bildung kenmerkt en maakt het genre intrinsiek feministisch – aldus Felski. (Swinnen 2006: 25)

Daar waar in de klassieke, mannelijke, *Bildungsroman* het hoofdpersonage een man is, is in *De wetten* Marie Deniet vrouw en mannenjaagster. Zij gaat (korte, geen bestendige) relaties aan met verschillende mannen omdat zij van hen wil leren. Er is geen sprake van 'tegenstanders' (zoals in de klassieke *Bildungsroman*), maar van helpers. De mannen helpen Marie door hun inzichten over de wetten van het leven met Marie te delen. Of en wat de mannen zelf 'halen' uit hun relatie met haar, komt niet aan de orde. Het gaat om de wordingsgeschiedenis van Marie. Marie heeft aan het einde van de roman haar eigen wetten bepaald en is schrijver geworden. (Swinnen 2006: 138, 139)

Swinnen haalt het onderzoek van Maaïke Meijer aan naar *De wetten* van Palmen. Enerzijds onderschrijft Meijer het herschrijven van de *Bildungsroman* door Palmen. Toch beweert ze dat Palmen niet (geheel) slaagt in het totaal op de kop zetten van de klassieke *Bildungsroman*. (Swinnen 2006: 139) Meijer schrijft in 1996 *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie*. Hierin gaat zij in op de geseksueerdheid van genres. Ze geeft aan dat sommige genres, zeker in het verleden, voor vrouwelijke auteurs 'verboden' waren.

(Meijer 1996: 48) Ook gaat zij in op de relatie tussen sekse en verhaal en tussen gender en narrativiteit. De held van een klassiek verhaal is vrijwel altijd een man; in het verhaal gaat het vaak om een reis of om een zoektocht. De man moet beproevingen doorstaan, problemen oplossen of tegenstanders overwinnen. Vrouwelijke personages ondersteunen de mannelijke hoofdpersoon. (Meijer 1996: 50) Meijer analyseert *De wetten* en beweert dat het lijkt alsof Palmen het mannenplot radicaal omkeert, maar geeft aan dit toch geen zuivere omkering te vinden. Marie heeft geen tegenstanders te overwinnen, de mannen helpen haar juist. Ze stelt zich bovendien op in een 'vrouwelijke' positie om geduid, onderwezen en bemind te worden. (Meijer 1996: 54) Toch zegt Meijer ook dat *De wetten* ironisch commentaar levert op het zogenaamd vaststaande mannenplot en dat de roman 'op zijn best een monument van ambivalentie' is (Meijer 1996: 54-56), waarmee ze mijns inziens het morrelen aan de genrewetten van Palmen onderstreept.

Swinnen geeft daarnaast aan dat er een debat in de literaire kritiek over Palmen gaande is. Palmen wordt met haar debuutroman *De Wetten* de hemel in geprezen; het boek wordt 14 maal herdrukt en wint onder meer het 'Gouden Ezelsoor'. De tweede roman van Palmen, *De vriendschap*, die vier jaar later uitkomt, wordt eveneens zeer goed ontvangen en wint vele prijzen, waaronder de AKO literatuurprijs. Drie jaren later verschijnt *I.M.*, waarin Palmen verslag doet van haar relatie en leven met Ischa Meijer. In de pers en in de literaire kritieken wordt na *I.M.* vaak denigrerend over Palmens werk geschreven. (Swanborn 1999: 20) Palmen wordt beschuldigd van het bespelen van de media om zo haar eigen roem te creëren. Ze schrijft over haar overleden man Ischa Meijer en krijgt in recensies van literaire critici het verwijt van egomanie, exhibitionisme en narcisme; tevens wordt haar naar aanleiding van *I.M.* sentimentaliteit aangewreven, Boeketreekssentimentaliteit. Ook kritiek als 'babbelzucht van vrouwelijke auteurs die zich in details verliezen' komt voorbij. Daarnaast wordt haar meerdere malen een gebrek aan originaliteit voorgehouden. (Swinnen 2006: 150-151) Swanborn vat het in zijn artikel in de Volkskrant als volgt samen:

Woorden als machtsvertoon en megalomanie waren niet van de lucht. Hans Goedkoop sprak in de NRC van een 'egomane droomwens' en stelde dat haar boek 'niets met literatuur' te maken had. Emma Brunt noemde I.M. een 'zoetsappige, keukenmeiderige soap' en verweet Palmen zelfbedrog. Willem Kuipers zag in Palmen een 'tragedienne die zich uitzinnig van verdriet op het ontzielde lichaam

van haar man werpt' en in meerdere recensies werd Palmens verweten prat te gaan op het feit dat alleen zij de 'onberekenbare Meijer had weten te temmen'. (Swanborn 1999: 20)

Swanborn geeft wel aan dat er tevens positieve reacties op Palmens *I.M.* waren, van onder meer Doeschka Meijsing en Jaap Goedgebuure.

Swinnen heeft een andere kijk op het werk van Palmen; een kijk waar ik me bij aansluit. Swinnen maakt duidelijk dat Palmen in *De wetten* complexe teksten met het ideeëngoed van het poststructuralisme en het postmodernisme toegankelijk maakt voor de lezer door een 'opzettelijke vermenging van gecompliceerde en banale denkbeelden'. Ze schrijft 'filosofie van de straat' zoals ze zelf heeft verklaard volgens Swinnen. (Swinnen 2006: 152) Een voorbeeld hierin is dat Palmen in het vierde hoofdstuk van haar debuutroman door een priester-schrijver het hoofdpersonage Marie kennis laat maken met Derrida. Marie Deniet heeft over literatuur dezelfde ideeën als Derrida. Ze wil een beter begrip van het schrijven, van de schrijfdaad zelf en tracht dat wat voor haar het wezen van de literatuur is te verwoorden; haar ideeën hierover sluiten aan bij het gedachtegoed van Derrida. Dit wordt Marie door de priester-schrijver verteld. (Palmen 1999: 126) Ook Pieterse ziet evenals Swinnen de diepgang in Palmens romans³. Palmen biedt de lezer met haar werk een concrete dramatisering van abstracte filosofische kwesties. (Pieterse 2010: 282)

In de romans van Palmen geloven de hoofdpersonages dat (zelf)kennis kan leiden tot het opheffen van tegenstrijdigheden. Zij bevinden zich veelal in een ingewikkelde strijd tussen het komen tot filosofisch zelfinzicht aan de ene kant (geest) en het opdoen van 'echte' (erotische) levenservaring, die hier soms lijnrecht tegenover staat, aan de andere kant (lichaam). In de zoektocht draait het om het streven deze tegenstrijdigheid op te kunnen heffen. In *De wetten* en in *De vriendschap* wordt (zelf)kennis opgedaan door te *schrijven*, in *Lucifer* door schrijven in een 'muzikale vorm': componeren. De hoofdpersonages maken een keus; ze (moeten) kiezen voor dit schrijven, voor een leven in afzondering. Maar met die keus komen zij weer in een conflict terecht: lichamelijke afwezigheid (de schrijver alleen) en daartegenover het verlangen naar (lichamelijke) liefde. Het schrijven is dus aan de

---

³ Saskia Pieterse geeft in het korte schrijversportret dat zij maakt van Connie Palmen in *Schrijvende vrouwen. Een kleine literatuurgeschiedenis van de Lage Landen 1880-2010* (2010) aan dat Palmen abstracte problemen weet te concretiseren in haar werk.

ene kant een manier om tegenstrijdigheden te doen opheffen, en aan de andere kant veroorzaakt datzelfde schrijven een niet op te lossen conflict. Hieruit volgt dat Palmen in de drie romans de hoofdpersonages nooit laat uitkomen bij een ultiem, totaal zelfinzicht.

Bartsch: Seksualiteit, Zelfkennis en de Blik

Palmens romans gaan evident over het verkrijgen van zelfinzicht. Voor haar is dit verkrijgen van zelfinzicht 'filosofie'. Deze zoektocht met als doel het komen tot zelfinzicht, is Palmens definitie van filosofie. In de drie vertellingen wordt deze opvatting van Palmen duidelijk; de hoofdpersonages zijn op zoek naar zelfkennis door het aangaan van (liefdes)relaties. Zij doen in de ontwikkeling van deze relaties zelfkennis op. Het (erotisch) zien en het denken om tot zelfinzicht te komen, wordt door Palmen geëxpliciteerd. Palmen laat op verschillende manieren klassieke tegenstellingen als lichaam en geest, vrouwelijkheid en mannelijkheid, literatuur en filosofie aan de orde komen in de drie romans. In deze (schijnbare) tegenstellingen zit een spanning; gaat het inderdaad om ware opposities of is er (altijd) sprake van een verbinding? En zo ja, hoe moet die verbinding dan precies gedacht worden? Deze vraag voert terug naar de filosofen uit de klassieke oudheid met onderbouwde ideeën over dergelijke verbindingen.

In haar boek *The mirror of the Self. Sexuality, Self-Knowledge, and the Gaze in the Early Roman Empire* geeft auteur Shadi Bartsch duidelijk de verbinding aan tussen zien, seksualiteit en liefde in het Griekse denken; in dit denken was deze verbintenis niet meer dan logisch:

When the Greek poet Sappho describes her physiological response to the sight of the person she loves – the trembling, the desire – her language makes intuitive sense to her modern readers, familiar as we are with the notion that the beauty of the loved one might have such an impact. Similarly, when the Roman poet Propertius begins his first book of elegies with an emphasis on his “capture” by the eyes of his mistress, Cynthia, it does not seem strange to us that the power of her erotic gaze might weaken his knees. But when the later novelist Achilles Tatius, penning his risqué work Clithophon and Leucippe in the second century CE, offers an explanation as to why gazing at the object of one’s desire is so affecting, even the most intrepid oglers among us might have cause to balk. Viewing, it seems, is as physical and as intimate a process as its close cousin, sexual consummation: “Doing this

is more pleasurable than actual consummation. For the eyes, mutually reflecting each other, receive simulacra of the body as in mirrors. This outward emanation of beauty, which flows through the eyes into the soul, is a kind of copulation between separated bodies, and it is not far from physical sex".
(Bartsch 2006: 57)

Zien is veel meer dan zien alleen; zien kan een aanraking zijn, er wordt verzonden (gekeken) en ontvangen (bekeken), met bijbehorende emotionele en seksuele connotaties. Zien is tactiel, een tastbaar fenomeen:

...seeing is an action that physically acts upon the thing seen. Intromission theorists held that seeing was the result of a stream of discrete particles given off by the object and penetrating the eye; the school of extramission suggested instead the presence of a material effluence from the eye that made contact with the thing seen. (Bartsch 2006: 3, 4)

Bartsch haalt de Griekse historicus Plutarch uit de eerste eeuw aan. Hij beweert dat de blik veel macht heeft. De ogen die kijken hebben zowel een actieve als een passieve rol, ze kijken naar een ander maar ontvangen ook blikken van een ander. Zien kan als eerste gevoelens van liefde opwekken en zowel een lichamelijke reactie als een reactie in de geest, in de 'ziel' teweeg brengen. Niet het elkaar aanraken of elkaar horen, maar het zien en gezien worden heeft een groot(s) effect op (liefdes)gevoelens die tussen mensen kunnen ontstaan. (70) Daarnaast wordt de macht van de blik ook versterkt door het geloof – wijdverspreid en invloedrijk – in het 'boze oog'. (71)

Greco-Roman culture understood the evil eye as another manifestation of the tactile force of the gaze; while the act of looking could spur love (and even sexual arousal), it could also harm its object by penetrating it with the equivalent of poisoned darts. (Bartsch 2006: 4)

Het boze oog wordt gezien als een vorm van tactiel kijken, een manier van kijken die kan schaden, die letsel kan toebrengen. Tegengesteld aan het zien tussen geliefden en het daardoor ontstaan van gevoelens van liefde, is daar het boze oog, het demonische kijken, het zien dat een negatief effect kan hebben, het zien dat schade kan berokkenen. In de drie romans wordt dit tactiele zien op diverse manieren uitgewerkt door Palmen.

De vraag of en zo ja welke samenhang er bestaat tussen filosofie en erotiek is eeuwenoud. De klassiek Griekse filosoof Socrates (470 v. Chr.-399 v. Chr.) zei het al: het kijken -de verliefde blik- leidt tot zelfkennis, tot filosofisch inzicht. Socrates ontkennde dat hij enige wijsheid bezat. Alleen God is werkelijk wijs en de menselijke wijsheid vond hij niets in vergelijking met deze goddelijke wijsheid. Het ging hem om het aanvaarden van de menselijke begrenzingsen. Het bezitten van wijsheid zou een totaal inzicht in alles betekenen, maar dat is het voorrecht van God. (Taylor 2003: 59) Voor Socrates is deugd kennis.

Het goede leven moet dus worden bereikt door middel van inzicht, en alles wat verkeerd wordt gedaan moet worden toegeschreven aan een gebrek aan inzicht. (Taylor 2003: 125)

Socrates verbindt kijken, erotisch kijken, aan het verkrijgen van zelfinzicht. Het kijken heeft daarom een filosofische waarde.

Ook de Griekse filosoof Plato (427 v. Chr.-347 v. Chr.), leerling van Socrates, zag een logische samenhang tussen erotiek en filosofie. Het zien van de schoonheid van de geliefde, het uitwisselen van erotische blikken tussen geliefden is een fundamentele stap in het proces dat leidt naar zelfkennis. Het zien van de schoonheid van de geliefde veroorzaakt een reactie in de ziel:

..., causes a rather astonishing response in the wings of his soul, which swell and grow from the root upward as part of the first step in the soul's ascension to the Form of the Beautiful (Bartsch 2006: 77, 78)

Pas door de schoonheid, het *goddelijke* in 'de ander' te zien, wordt het mogelijk de schoonheid, het goddelijke in jezelf te zien. (Bartsch 2006: 3) Bartsch citeert Charles Griswold⁴ die een verdere uitleg geeft over zien in het proces naar zelfkennis:

" The lover unconsciously transfers his own character-ideal to the beloved to whom he has taken a fancy, and then sees himself in the beloved. The role of the imagination is crucial here; the lover in

---

⁴ Charles Griswold schreef in 1986 *Self-Knowledge in Plato's Phaedrus*.

effect fantasizes about the beloved and imposes the fantasy on the beloved, so externalizing his own self and thereby creating for himself a route to self-knowledge.” (Bartsch 2006: 80)

Dit citaat geeft aan dat er door uitwisseling van erotische blikken tussen geliefden en het effect van de verbeeldingskracht ruimte kan ontstaan om te denken, om filosofisch te denken over het eigen ‘zelf’, en dat dit denken kan leiden tot zelfinzicht. Het filosofische effect van de erotische blik wordt echter alleen besproken in de context waarin het gaat om twee geliefden van dezelfde sekse⁵. De samenhang tussen zien, erotiek en filosofie wordt geplaatst in een mannelijke homo-erotische traditie. De vrouw heeft geen enkele rol in deze traditie. (Bartsch 2006: 72) In *Phaedrus*, een geschreven dialoog van Plato, staat verwoord:

The vision of the beauty is both an erotically tactile phenomenon and a factor in the growth of self-knowledge, and for the beloved of the Phaedrus in particular, self-knowledge demands one step further: such a quest relies on a mirror through which you, as the seeking subject, are finally penetrated with the reflected rays of your eyes. (Bartsch 2006: 79, 80)

Bartsch verwijst naar David Halperin die over Plato aangeeft:

“Plato refuses to separate – he actually identifies and fuses – the erotics of sexuality, the erotics of conversation, and the erotics of philosophical inquiry.” (Bartsch 2006: 80)

De logische samenhang tussen zien en erotiek en filosofie wordt uiteindelijk betwist door de Romeinen. Er heerst geen taboe rond homo-erotische relaties tussen mannen, deze relaties komen vaak voor tussen de Romeinse elite en jonge mannelijke slaven. Maar aangezien het relaties met slaven betreft, worden deze verhoudingen ondergeschikt bevonden aan heteroseksuele relaties en wordt er bovendien zeker geen filosofisch ideaal verbonden aan een liefdesrelatie tussen twee mannen, waarvan er één een slaaf is. Het wordt als een onmogelijkheid gezien om tot zelfkennis te komen door een liefdesrelatie met een slaaf.

---

⁵ In de klassieke oudheid waren het mannen die filosofeerden, mannen die tot zelfinzicht konden komen en derhalve mannen die blikken uitwisselden, welke konden leiden naar dit zelfinzicht. Bartsch verwijst in dit verband naar de geestelijke liefde of adorerende verhouding tussen de jonge mannelijke adolescent en de oudere, wijze (mannelijke) filosoof (philosopher-citizen). (Bartsch 2006: 77)

(Bartsch 2006: 96) De belangrijkste verkondiger van deze loskoppeling is de Romeinse filosoof Seneca (4 v. Chr.-65 n. Chr.) Het idee ontstaat dat filosofie pas daar begint waar erotiek ophoudt. Het zich openstellen voor een geliefde maakt kwetsbaar en is vrouwelijk (verwijfd). Als man is het dan niet mogelijk te denken en tot zelfinzicht te komen. Er is een duidelijke scheiding, na de erotiek ontstaat er (voor de man) ruimte om te denken; om filosofisch te denken. De homo-erotische component verdwijnt en tevens het idee dat de blik een filosofische functie heeft. Zien, erotiek en filosofie worden niet meer met elkaar verbonden.

In de latere Platoonse filosofie in de Renaissance speelt de erotische blik van geliefden in het filosofisch denken wel weer een rol van belang. Anders dan bij Socrates wordt de geliefde op een afstand geplaatst. Het gaat juist niet om de lichamelijke liefde, maar enkel om de erotische blik die kan leiden tot filosofisch denken en zelfinzicht. In de literatuur en filosofie wordt deze idee de Platoonse traditie (geestelijke liefde) genoemd. Het homo-erotische element in de idee over de driehoek zien-erotiek-filosofie verdwijnt. Er vindt een feminisering van 'bekeken worden' plaats, waardoor een heel duidelijke man-vrouw verdeling ontstaat. Het is de man die kijkt, de vrouw is het object dat bekeken wordt. Hiermee krijgen de geliefden op grond van hun sekse een ongelijke rol toebedeeld.

In *Vision in Context. Historical and Contemporary Perspectives on Sight* (1996) van Teresa Brennan en Martin Jay, slaat Jay in de 'Introduction' een brug van de klassieke oudheid (mannen kunnen door de verbinding zien, erotiek en filosofie tot zelfinzicht komen), via de Middeleeuwen en de Renaissance (een man kan door de samenhang tussen zien, erotiek en filosofie tot zelfinzicht komen; de vrouw is het object dat door de man wordt bekeken), naar de 20^e eeuw waarin de vanzelfsprekendheid van het redeneren vanuit van deze mannelijke positie wordt aangevallen. Alvorens in de 20^e eeuw te belanden, beschrijft Janet Martin Soskice in haar bijdrage aan *Vision in Context* dat er in de Middeleeuwen vanuit het christelijke geloof een idee bestond over de verhouding tussen lichaam en geest en daarmee over de samenhang tussen het 'fysieke zien' enerzijds en het 'intellectuele zien van de ziel' anderzijds. Het 'zien van de ziel' was van grote waarde en impliceerde een vijandigheid van 'het lichaam': de ziel stond boven het lichaam en deze ongelijke verhouding had een direct effect op de verhoudingen tussen mannen en vrouwen, op het zien van mannen ten opzichte van het zien van vrouwen: het lichamenlijk functioneren van vrouwen

werd zeker niet gelijkgesteld aan dat van mannen, maar juist ondergeschikt bevonden. Het gevolg van deze gedachte was dat zowel het fysieke zien en daardoor ook het 'intellectuele zien van de ziel' door mannen, was verheven boven het vrouwelijke 'zien'. Er werd overduidelijk meer waarde gehecht aan de visuele ervaringen van mannen dan die van vrouwen. (Brennan & Jay 2013: 4) Ook de andere, zeer gevarieerde, bijdragen in *Vision in Context* maken duidelijk dat er genderongelijk denken blijft bestaan in de ideeën over mogelijke verbintenissen tussen lichaam en geest, tussen zien en denken, tussen mannelijk zien en vrouwelijk zien, tussen zien en gezien worden. Er wordt echter niet meer vanzelfsprekend aangehaakt bij de mannelijk positie in de zien-traditie. Deze positie wordt herkend en aangevallen.

Duidelijk wordt dat de 'blik' een filosofisch probleem blijft. De filosofische traditie leunt op het mannelijke subject dat kijkt (en daarmee op het vrouwelijke object dat bekeken wordt) en dit gaat geproblematiseerd worden in het 20^e eeuwse denken. In de drie romans verwijst Palmen naar de verschillende ideeën over de (vermeende) samenhang tussen zien, erotiek, denken en de weg naar zelfkennis. Bij de vanzelfsprekendheid van de mannelijke positie in deze traditie wordt nu een vraagteken gezet. Gaat Palmen ook dit vraagteken zetten en ondermijnt ze deze mannelijke positie of 'volgt' ze deze toch?

In hoofdstuk 1 analyseer ik de twee zien-lijnen in *De Wetten*; de lijn zien-erotiek-liefde (de lijn waarin zien een erotische daad is en gevoelens van liefde kan opwekken) en de lijn zien-kennis-zelfkennis (de lijn waarin zien tot kennis en tot zelfkennis kan leiden). Deze analyse voer ik ook uit voor *De vriendschap* in hoofdstuk 2 en voor *Lucifer* in het derde hoofdstuk. In deze analyses wordt duidelijk op welke manieren Palmen de samenhang toont tussen zien, erotiek, denken en zelfkennis; de samenhang tussen lichaam en geest. In het laatste hoofdstuk reflecteer ik op de uitgewerkte analyses van de drie romans en geef ik aan dat Palmen poogt te laten zien hoe de twee zien-lijnen, schijnbaar tegengesteld, op elkaar inwerken en onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Daarnaast constateer ik dat Palmen ook duidelijk maakt dat de confrontatie in de tegenstellingen in de werkelijkheid juist wel aan de orde is.

De drie bijlagen geven van elke van de romans een inventarisatie weer van het gebruik per pagina van zinnen met het woord 'zien' in brede zin; drie zogenaamde 'zienlijsten'.

Hoofdstuk 1

De wetten

In *De wetten*, de roman van Connie Palmen waarmee ze in 1991 debuteert, ontmoet hoofdpersonage Marie Deniet, een filosofiestudent in Amsterdam die schrijver wil worden, in opeenvolgende hoofdstukken zeven verschillende mannen, met allen een ander beroep. Door een (liefdes)relatie met deze mannen aan te gaan wil Marie de wetten van het leven te weten komen. Het is haar zoektocht naar autonomie, naar (zelf)kennis om uiteindelijk een keuze te kunnen maken tussen de liefde en haar kunstenaarsambitie (schrijver worden). (Swinnen 2006: 154)

Marie zoekt de wetten van het leven bij mannen. De vertelling in de roman verbeeldt de queeste van Marie; het is haar zoektocht naar kennis, naar de wetten van het leven, naar de wetten om kennis te vergaren. Aan het einde van de roman verwoordt Marie het als volgt:

De mannen maken de wetten. Met de wetten verbinden ze wat ver uit elkaar ligt, hemel en aarde, ziel en lichaam, u kent ze wel, de tegenstellingen. En dan lezen ze met hun wetten in de hand de wereld. (Palmen 1999: 227)

Dit is een cruciaal citaat omdat het ten eerste de titel van de roman verklaart: het zijn de wetten van de verschillende mannen die Marie te weten wil komen. Ten tweede wordt de zoektocht van hoofdpersonage Marie er mee weergegeven: de mannen maken de wetten, Marie moet bij hen op zoek naar de verschillende wetten van het leven. De wetten zijn in zichzelf een 'manier van kijken' naar het leven, naar de wereld. De verbinding van tegenstellingen genereert een logica die het mogelijk maakt de wereld verklaarbaar en inzichtelijk te maken. Moet Marie, vrouw, zich passief onderwerpen aan de wetten van de mannen of heeft ze ruimte zich daaraan te onttrekken?

De mannen bij wie de 'ik', Marie, de wetten tracht te vinden, zijn nodig voor haar verhaal, haar zoektocht, haar ontwikkeling. Naast het stellen van de wetten en het aangaan van een (liefdes)relatie met Marie, brengen de mannen geen verdere relevantie in de vertelling. Zij stellen de wetten, maar het is Marie die het verhaal vertelt. Het vertelperspectief ligt dan ook alleen bij de ik-verteller Marie. Het is haar visie die de lezer te

weten komt, de lezer zit vast aan het perspectief van Marie. Marie vertelt wat zij zelf beleeft en ervaart, ze is verteller en personage tegelijk. (Boven, van & Dorleijn, 2003: 197) Zij bepaalt welke betekenis de mannen en hun wetten voor haar hebben. Er is geen wisseling van perspectief, er wordt geen contrast geboden door de mannen op de visie, op de betekenisgeving van Marie. De mannen zijn enkel relevant voor zover ze in de zoektocht van Marie een rol spelen.

In het laatste hoofdstuk van de roman vindt er een duidelijke breuk in het vertelperspectief plaats. Marie ziet of ontmoet in het zevende hoofdstuk de psychiater niet, maar ze schrijft hem een brief. De 'ik' doet voorkomen alsof het schrijven van de brief op verzoek van 'hem' is, van de psychiater. (Palmen 1999: 238) Marie schrijft/vertelt haar verhaal aan hem, aan de zevende man, aan de psychiater in een geciteerde monoloog (in briefvorm); hij is een toehoorder die meerdere malen direct door Marie wordt aangesproken. (Swinen 2006: 168, 169) Door het schrijven van de 'ik' aan de psychiater wordt gesuggereerd dat de psychiater de wetten van de psychoanalyse levert aan Marie. Maar het is Marie die schrijver is geworden, tot zelfkennis is gekomen en haar eigen wetten formuleert.

De roman is opgebouwd uit zeven hoofdstukken. In deze hoofdstukken beschrijft de 'ik' Marie haar ontmoetingen met de astroloog, de epilepticus, de filosoof, de priester, de fysicus, de kunstenaar en de psychiater. In elke verhouding die Marie met een man aangaat, komen de twee hoofdlijnen van het thema 'zien' naar voren; de lijn zien-erotiek-liefde (de lijn waarin zien een erotische daad is en gevoelens van liefde kan opwekken) en de lijn zien-kennis-zelfkennis (de lijn waarin zien tot kennis en tot zelfkennis kan leiden). Marie ziet de mannen en er ontstaat een relatie. Een verhouding die altijd begint met een intens moment van kijken. Sommige van deze relaties monden uit in een liefdesrelatie, maar niet alle. Marie leert van al haar mannen, elk hebben zij hun eigen specifieke ideeën over hoe de wetten van het leven en het denken in elkaar zitten. Of en hoe de mannen leren van Marie is in de vertelling niet relevant. De twee lijnen – van erotiek en het zoeken naar kennis – raken elkaar, botsen met elkaar, gaan in elkaar op, zijn tegengesteld aan elkaar. Laat Palmes in *De wetten* zien dat de lijnen uiteindelijk samenvloeien of is er toch sprake van blijvende opposities?

In de ontmoetingen met de mannen 'van' Marie wordt in de eerste paragraaf, *Marie ziet haar mannen; een analyse van de lijn zien-erotiek-liefde in de relaties van Marie en de zeven mannen*, de nadruk met name op de elementen zien en liefde (erotiek) gelegd. Het denken vormt samen met het zien de verbinding met de 'andere' lijn: de zien-kennis-zelfkennis lijn. In de daaropvolgende paragraaf, *Marie leert; een analyse van de lijn zien-kennis-zelfkennis*, worden de elementen kennis en zelfkennis uitgediept. In de laatste paragraaf, *Samenhang tussen zien, liefde en (zelf)kennis*, wordt nader op de verbinding tussen de beide zien-lijnen ingegaan.

Marie ziet haar mannen; een analyse van de lijn zien-erotiek-liefde in de relaties van Marie en de zeven mannen

In de roman *De wetten* wordt zeer expliciet over de complexiteit van de liefdesblik gefilosofeerd. In de ontmoeting met de filosoof, in het derde hoofdstuk, haalt deze de filosofie van Ficino⁶ aan:

De blik van een geliefd persoon kan u kluisteren, maar terwijl zij u kluistert, maakt zij u tegelijkertijd vrij. Zij doorhuivert u met een liefdestover, maar blijft schouwend, in de verte. Het is de blik die de eenzaamheid van de ander respecteert, zin heeft voor het andere en op hetzelfde moment ook aan zichzelf genoeg heeft. Bij Ficino wordt een onverbreekelijke band gesmeed tussen het zien, de liefde en het denken. (Palmen 1999: 92)

Deze tekstpassage is een belangrijk citaat; het is een van de kernpassages van de lijn waarin het erotisch kijken tot gevoelens van liefde en tot ruimte om te denken kan leiden; de lijn waarin het nemen van afstand tot de geliefde en de ruimte die deze afstand creëert om te

---

⁶ In haar poëtschrift *Ficino en het voorstellingsvermogen: phantasia en imaginatio in kunst en theorie van de Renaissance*, geeft Marieke van den Doel aan dat de Florentijnse platonist Marsilio Ficino (1433 – 1499) aandacht schenkt aan de plaats van het gezichtsvermogen tussen de andere zintuigen. (Doel, van den, 2008: 273) Bij Ficino komt specifiek aan bod dat de mens door het aanschouwen van schoonheid / de (ge)liefde in een staat kan geraken waarin zijn ziel zich kan verheffen. (275) Van belang in de platoonse traditie is het erotisch kijken, de geestelijke liefde, het komen tot zelfkennis door afstand te bewaren en geen zinnelijke liefde te ervaren. Juist de afstand tot de geliefde maakt het denken mogelijk.

denken, door de filosoof in de roman, *De Waeterlinck*, wordt verwoord met het aanhalen van de filosoof Ficino. Hier wordt de band tussen de drie elementen zien, liefde en denken, letterlijk verwoord en samengebracht. De paradoxale samenhang tussen kluisteren en tegelijkertijd vrij maken wordt geduid. Het is de blik die de eenzaamheid van de ander respecteert en zin heeft voor het andere, maar ook aan zichzelf genoeg heeft. Het is de blik die verbindt. De blik op de geliefde is van belang. Zien heeft een filosofische waarde, juist door het houden van afstand. Het is de geestelijke liefde die tot zelfinzicht kan leiden, niet de lichamelijke liefde; deze verstikt en beperkt. Juist het afstand houden 'maakt vrij' en geeft het denken de ruimte, opdat de ziel zich kan verheffen. Hier wordt door Palmén met Ficino duidelijk verwezen naar de Platoonse traditie waarbij erotisch zien kan leiden tot zelfinzicht. Het gaat niet om de lichamelijke liefde, er moet juist afstand worden bewaard om tot filosofisch denken te kunnen komen. Door enkel zien kan een reactie in de ziel teweeg worden gebracht die ruimte tot denken creëert. Echter, het gaat daarbij om het denken van de man. Het is de man die kijkt en zijn geliefde ziet en het is de vrouw die gezien wordt; de vrouw is het object van verlangen, het denken van de vrouw komt niet aan de orde. Hoofdpersonage Marie maakt hier kennis met een manier van denken die een sterke mate van genderongelijkheid in zich heeft. Haar positie als denkende vrouw is in dit licht bezien problematisch. Hoofdpersonage Marie, een vrouw, is immers juist op zoek naar de wetten van het leven en het denken. Zij is het subject dat kijkt, zij is de vrouwelijke heldin, 'zij is de mannenjaagster', zij komt door te schrijven tot zelfinzicht en de keuze voor het schrijverschap. Palmén laat hier de problematiek van de zogenaamde vaststaande genrewetten zien; het gaat in de roman om de wordingsgeschiedenis van een vrouw, niet van een man zoals in de 'mannelijke' *Bildungsroman* gebruikelijk is.

In de vertelling ontmoet Marie als eerste de astroloog. Op een van de eerste pagina's van dit hoofdstuk wordt duidelijk dat hun ontmoeting begint met zien. Het gaat om een indringend zien, zelfs om een 'ongemakkelijk' zien.

Het ergerde mij dat ik niet wist of hij al een tijd zo naar mij had staan kijken, met een scheef hoofd en met een peilende blik over de randen van de glazen turend, waardoor er zo akelig veel oogwit te zien

is van iemand zijn oogbol. Ik hoef niet zoveel oogwit te zien van iemand zijn oogbol. (Palmen 1999: 10)

Marie 'ontmoet' het gezicht van de astroloog, ze geeft aan dat ze een goed geheugen heeft voor gezichten; op de derde pagina van het eerste hoofdstuk suggereert Marie een verband tussen zien en 'de confrontatie' aangaan, 'de vijand in de ogen kijken'. Intensief kijken hoeft niet altijd prettig te zijn, het kan ook een vervelende confrontatie zijn:

Zodra je ergens gevaar vermoedt kun je de vijand maar het beste recht in de ogen kijken. Als je je blik afwendt van iets waar je bang voor bent, wordt jouw angst duizendvoudig en blijft ook veel langer bij je dan nodig. (Palmen 1999: 11)

Het is niet alleen Marie die kijkt. De astroloog krijgt van velen afstandelijke blikken, hij ervaart weerstand en ziet in de ogen van de mensen dat ze hem afstotelijk vinden, dat ze hem afwijzen. Hij verandert deze afwerende houding door de mensen te vertellen wie ze zijn volgens de sterren. Daardoor worden de mensen nieuwsgierig en verandert de hardheid van hun eerste blik. (12,13) Tussen Marie en de astroloog ontwikkelt zich een vriendschappelijke relatie die lang stand houdt. De astroloog, een goede vriend van de fysicus die Marie in het vijfde hoofdstuk ziet, raakt meer en meer verstrikt in astrologische getallenreeksen, vervreemdt van de wereld en overlijdt uiteindelijk. Zijn overlijden wordt door de fysicus aan Marie kenbaar gemaakt. Duidelijk in de ontmoeting met deze eerste man is dat er geen sprake is van het aangaan van een liefdesrelatie door te zien. Integendeel, het zien roept eerder confronterende gevoelens op dan gevoelens van erotiek of liefde. Daarentegen is het juist de astroloog die zijn wetten, zijn manier van zien, haarfijn aan Marie uitlegt. De kennis die Marie van de astroloog kan verkrijgen wordt uitgebreid verwoord. Tevens wordt de zoektocht van Marie door haarzelf benoemd, ze wil het verband tussen haarzelf en het schrijven te weten komen:

Demonstratief schuif ik al het papier opzij om de vreemde duidelijk te maken dat ik hem zo lang aan zal horen tot ik alles weet over deze manier van kijken en beoordelen, over wat er in de sterren staat, over iets waarvan ik wil dat het ergens geschreven staat en onontkoombaar blijkt: het verband tussen mijzelf, desnoods als Boogschutter - Schorpioen, en het schrijven. (Palmen 1999: 13)

Hier thematiseert Palmen direct aan het begin van haar debuutroman het 'schrijverschap': Marie Deniet wil schrijver worden. Doordat ze een filosofiestudent is, verbindt Palmen op een impliciete manier filosofie en het schrijven.

In het tweede hoofdstuk in de roman ontmoet Marie een leeftijdgenoot, de epilepticus Daniël Daalmeyer. Hij is een mooie, knappe man, maar dat te zien heeft Marie van anderen moeten 'leren'.

Daniël Daalmeyer was mooi op een manier die ik pas door de ogen van andere vrouwen heb leren zien. ..., zo had ik naar de schoonheid van mannen moeten leren kijken. Ik had daar van mijzelf geen oog voor. Hij had toch zulke mooie ogen, zeiden ze. Daarna zag ik pas dat de jongen inderdaad alles bezat wat mij door de meisjes beschreven was, maar hij ging er in mijn ogen toch niet op vooruit. (Palmen 1999: 57)

Palmen refereert hier naar de idee in de klassieke oudheid dat het kijken naar de schoonheid van de geliefde, het uitwisselen van erotische blikken, kan leiden tot zelfkennis. Met hoofdpersoon Marie, die weinig gevoel heeft voor mannelijke schoon, maakt Palmen duidelijk dat Marie nog aan het begin van haar zoektocht naar zelfkennis staat, dat er nog een ontwikkeling in haar manier van zien zal plaatsvinden. Op dit moment in de vertelling leert Marie nog niet van anderen die haar willen aangeven hoe ze naar mannen kan kijken. Ze ontwikkelt haar eigen zien, haar eigen blik. Na een filosofiecollege (waarin ze Daniël treft) volgt ze hem om de pen die ze hem leende terug te krijgen. Ze ziet hem struikelen. Hij ziet er devoot uit. (53) Ze belanden samen in een café waar Daniël haar vertelt over zijn ziekte epilepsie. Hij beschrijft zijn ziekte als een eigenzinnig wezen dat zich op een dag bij hem heeft gevoegd. Door dit wezen is Daniël iemand geworden die met verbazing naar zichzelf kan kijken en naar wie hij nieuwsgierig is. Hij neemt *afstand* van 'dit wezen', deze vervreemding is nodig om tot kennis en inzicht te komen. Zijn eigen gedrag is voor hem onvoorspelbaar geworden door zijn ziekte. Hij verbindt zijn ziekte aan het kijken naar zichzelf. (55) Hij legt een verband tussen zijn ziekte en het op een afstand naar zichzelf kijken. Er wordt door Palmen expliciet aangegeven dat het nemen van afstand nodig is om tot zelfinzicht te komen. Ook hier zien we een verwijzing naar de Platoonse traditie en naar

ideeën van de platonist Ficino, door de filosoof in het derde hoofdstuk van de roman verwoord.

Palmen laat Marie steeds meer oog voor mannen krijgen. Als Marie in het volgende hoofdstuk de filosoof ontmoet, weet ze direct als ze hem ziet, dat hij 'het gezicht' heeft. Het is geen 'mooi' gezicht. Marie noemt dit het gezicht van een publieke man. In de vertelling geeft Marie zelf de analyse van dit 'gezicht', het is een gezicht waar volgens haar een publiek bij hoort, een gezicht dat een publiek aantrekt. Marie wil bij het publiek van de filosoof horen en door hem 'aangewezen' worden. Als ze naar hem kijkt, is ze gelukkig. (83-85) Zij ontmoeten elkaar door te kijken:

Hij zag me en richtte zijn blik weer direct op de spreker . Even later keek hij weer de zaal in en nu was ik klaar. Hij keek naar mij. Ik keek terug. Het was een ontmoeting, het begin van een spel. (Palmen 1999: 86)

Marie wil door de filosoof, De Waeterlinck, gezien worden. Ze kiest bewust elke week dezelfde plaats uit in de collegezaal om na zijn binnenkomst zijn blik naar haar te kunnen zien gaan. (91) Ze wil verder in contact met hem komen, maar durft nauwelijks stappen te ondernemen. Van het voornemen om hem aan te spreken alleen al krijgt ze soms hartkloppingen als De Waeterlinck naar haar kijkt. (94) Marie ontmoet de filosoof door te zien, maar vindt het zien een spel. In de colleges die ze van de filosoof volgt, wordt het zien-spel een steeds serieuzere aangelegenheid. Zeker als de filosoof spreekt over hoe belangrijk de blik is voor een gevoel van liefde en geluk. Hij haalt, zoals genoemd, hierbij de filosofie van Ficino aan en benoemt de liefdesblik. (92) De Waeterlinck gebruikt de filosofie om Marie te verleiden. Hij noemt het citaat van Ficino bewust en wisselt blikken uit met Marie. De filosofie verbindt hen in een relatie. Er ontstaat echter geen fysieke liefdesrelatie. De Waterlinck krijgt in de relatie met Marie gelijk wat betreft het bestaan van een platonische liefde. Hij benoemt de band tussen het zien, de liefde en het denken. Hiermee onderschrijft de roman de zinnigheid van het denken van de filosoof.

Daar waar Marie moeite heeft met het kijken naar de astroloog, niet weet hoe ze 'erotisch' moet kijken naar de mooie jongen Daniël, wil ze door de filosoof graag gezien worden. Het vierde hoofdstuk, waarin ze de priester ontmoet, lijkt een omslag weer te

geven in het zien van Marie, in het kijken van Marie naar mannen. Maar is dat ook zo? Of ontwikkelt en vindt Marie juist in haar ontmoeting met de priester haar eigen lijn van zien-erotiek-liefde-(denken)?

Als Marie na de filosoof de priester ontmoet, komt er een bijzondere samenhang tussen zien, lichaam en geest aan de orde. Marie vindt de priester de lelijkste man die ze ooit heeft gezien. (118) Ze heeft het over de massale vleesklomp die zijn bovenlichaam vormt. (129) Maar in zijn geest, het denken van een priester en van een schrijver, is ze zeer geïnteresseerd. Ze bewondert zijn werk en zijn inzichten en heeft hem in haar scriptie veelvuldig aangehaald. (120, 121) Hier is Marie reeds zover dat ze de schoonheid of lelijkheid van een man ziet maar toch de koppeling met de 'geest van de man' kan maken; of juist het lichaam en de geest kan 'loskoppelen'? Ze verkijkt zich echter op de manier van zien van de priester:

De onverwachte onbeschaamdheid waarmee hij in de gang zijn verveling prijs gaf en de zinnelijke manier waarop hij me nu bekeek, zonder een poging te ondernemen de richting van zijn blikken voor mij te verbergen, waren hoogstens raadselachtig in combinatie met zijn lelijkheid, maar voor de rest verwachtte ik van die zondag geen onvoorziene wendingen. Ik heb mij wel vaker op iets verkeken. (Palmen 1999: 122)

De priester, die nu priester-af is, kijkt naar vrouwen op een zeer brutale manier. (122) In deze ontmoeting wordt niet het erotische kijken, maar de 'lust' het meest expliciet aan de orde gesteld. Hier gaat het om een totaal andere blik dan de liefdesblik die de filosoof aanhaalt. Deze lust werkt bevreemdend omdat het een priester - schrijver betreft. Hierdoor ontstaat er verwarring bij Marie, maar ook inzicht. Na hun eerste ontmoeting waarin ze een zeer geanimeerd en boeiend gesprek voeren, komt de priester naar Amsterdam om Marie te bezoeken. Hij komt met een stralend gezicht de kamer van Marie binnen. Onhandig, met een nieuw pak aan en een ingebeelde liefde in zijn hoofd. Hij vraagt of Marie gespannen is. (138, 139)

Ben ik ook. Met spijt en wroeging zie ik zijn gezicht betrekken, zijn opwindning slinken, de dromen van de afgelopen dagen, de waanzin van de aankoop van het kostuum, het eenzame genot bij het

verzenden van de post, de puberale spanning tijdens de rit van Groningen naar Amsterdam, uit zijn ogen verdwijnen. (Palmen 1999: 139)

In de ogen, in het gezicht zien we ‘het denken’ van de priester. Marie ziet het denken gebeuren voor haar ogen. Marie probeert de wetten van het leven van de priester te ontdekken. Ze gaan samen uit eten in Amsterdam. De priester vertelt over zijn ‘leven van de nacht’; Marie begrijpt het niet goed.

Hoe ziet jouw leven van de nacht er dan uit?’ Ik probeer te kijken als iemand die voor geen enkel antwoord op de vlucht slaat, niets menselijks is mij vreemd, alles al eens meegemaakt, iedere gek zijn gebrek, zal je nergens om afvallen, die blik. (Palmen 1999: 145)

De priester, Clemens, weet niet of hij hierover wil praten, maar zegt dan toch dat het om prostituees gaat. Marie schrikt.

Achteraf zou ik zeggen dat het niet door het woord kwam, noch door zijn stem, maar dat het kwam door zijn ogen, dat ik verkil en mijn middenrif zich samentrekt, spant. Hij keek niet bedeesd, besmuikt, verlegen, hij keek verlekkerd. Maar hij keek niet verlekkerd bij de gedachte aan hoeren, hij keek naar mij. (Palmen 1999: 145)

Hier laat Palmen wederom de blik betekenis geven, nu aan de schrikervaring van Marie. Clemens vertelt, omdat Marie doorvraagt, dat het gaat om speciale vrouwen. Vrouwen die bij hem thuishoeren, hem boeien, ophangen, vastbinden en slaan. (146) Dit is voor hem de manier om lichamelijk genot te beleven. Hij heeft lang in het celibaat van het priesterschap geleefd, nu, als schrijver, kan en mag alles. Hij moet echter deze ‘liefde’ kopen. Marie neemt Clemens mee naar haar kamer, naar haar bed. Door haar liefde voor zijn denken, brengt Marie geest en lichaam van Clemens samen. Zonder dat hij haar mag aanraken, kleedt ze hem helemaal uit, kust, likt en steelt ze hem. Hij snikt dat dit de mooiste dag van zijn leven is. Marie kijkt hem aan. (147) Een eenduidige uitleg van deze passage is moeilijk te geven. Marie voelt uiteindelijk walging over dat wat er is gebeurd. (148) Palmen biedt hier de lezer de paradoxale samenhang tussen het ‘lelijke’ lichaam (niet om aan te zien), de choquerende lusten van de priester en zijn, voor Marie, intrigerende geest, zijn ‘mooie’ denken. Marie

voelt weerzin als de priester vertelt over zijn lusten, over hoeren; het blijft raadselachtig waarom zij toch bereid is de wetmatigheid van lust en walging mee te maken. Een interpretatie kan zijn dat de ervaring van deze beleving voor Marie zwaarder weegt dan de morele afschuw die ze voelt. Ze kiest zelf voor deze ervaring.

Als Marie in het vijfde hoofdstuk de fysicus ontmoet roept het kijken naar hem direct een lichamelijke reactie op:

Af en toe kijk ik naar de man naast mij. Niet te vaak. Als ik naar hem kijk, weet ik de eerstkomende minuten niet hoe ik moet bedaren en mijn juichende buik het zwijgen op moet leggen. (Palmen 1999: 149)

Palmen geeft met de verandering in het zien van hoofdpersonage Marie duidelijk een ontwikkeling aan; Marie komt steeds verder in haar zoektocht naar de wetten van het leven. De verandering in haar manier van kijken speelt in dit 'op weg zijn' naar zelfkennis een rol; steeds opnieuw maakt Palmen de verbinding tussen (erotisch) zien, liefde, denken en het komen tot zelfinzicht. Als ze Daniël ontmoet, weet ze nog niet goed hoe te moeten kijken. Bij de priester weet ze juist het erotische zien en het zien-kennis element van elkaar los te koppelen, maar toch ook op haar eigen bijzondere wijze te verbinden. Maar later, als ze haar vijfde man, de fysicus, ontmoet, kan ze in het samenzijn met hem haar ogen niet van hem afhouden. Ze moet kijken. (170) Bij het zien van hem is er juist sprake van sterke fysieke aantrekkingskracht. Marie weet heel snel dat ze elkaar zullen gaan beminnen. Er ontstaat een korte liefdesverhouding. Bij Hugo zijn het zijn ogen die Marie het meest opvallen, het zijn diep verzonken, half geloken ogen. (156) Hugo is een vriend van de astroloog. Zij kenden elkaar vanuit hun jeugd.

Marie vertrouwt de fysicus:

Het vreemde met Hugo was, dat zijn betrouwbaarheid juist opgewekt werd door de onvoorspelbaarheid van zijn reacties. Een gebrek aan theater. Heel de bekkentrekkerij van de conventies had op hem geen enkele uitwerking en werd zelfs, door zijn kalme weigering om een glimlach met een glimlach, een hoofdknik met een hoofdknik, een blik met een blik te beantwoorden, in mijn ogen een leeg grimassenspel. (Palmen 1999: 163)

Dit is interessant aangezien hier de (liefdes)blik vanuit Hugo er niet direct lijkt te zijn. In ieder geval niet in reactie op andermans blik of glimlach. Deze passage draait in de roman voor het eerst heel expliciet man-kijkt-naar-de-vrouw klassieke rollen om. Daar waar de filosoof met zijn blikken Marie probeert te verleiden en de priester brutaal, met lust naar vrouwen kijkt, is het hier Marie zelf die kijkt naar de man. Het is Marie, de vrouw, met de liefdesblik; zij is het die bij het zien gevoelens van erotiek en liefde ervaart. Het is de vrouw die in eerste instantie sterke fysieke aantrekkingskracht voelt voor de man. Dergelijke emoties zijn er uiteindelijk ook bij de man, bij Hugo:

‘Ben jij een charmeur?’ ‘Nauwelijks,’ zegt Hugo en ik zie voor het eerst dat hij zich ook in verlegenheid gebracht kan voelen. Er trilt iets in zijn onderlip. Hij kijkt me heel rustig aan en glimlacht. En dan zegt hij, binnensmonds, maar ik versta het, dat hij zich nu eerder slachtoffer voelt van een betovering. (Palmen 1999: 167)

Bij de kunstenaar, Lucas Asbeek, in het zesde hoofdstuk speelt het eerste zien een nog grotere rol:

Er gebeurt iets met me als ik hem zie, iets heftigs en ongehoords, het legt me lam van angst en verlangen tegelijk. Het is abnormal. Hij heeft het gezicht in de meest volmaakte vorm. (Palmen 1999: 180)

Het ‘eerste zien’ wordt van steeds groter belang en brengt uiteindelijk een heftige reactie teweeg in lichaam en geest. Palmen geeft een ontwikkeling aan in het eerste zien. In de ontmoeting met de eerste man, de astroloog is het eerste zien ‘onprettig’ en roept negatieve gevoelens op. Bij de tweede man, de epilepticus weet Marie nog niet ‘hoe te kijken’, ze moet hierin leren van anderen. Bij de filosoof wordt het kijken, de (liefdes)blik van groot belang en is het ‘het zien’ dat Marie en de filosoof in een relatie verbindt. Bij de vierde man is er een bijzondere samenkomst van het eerste zien (het lelijke lichaam) en het kijken van de priester zelf (blikken van lust) en daarnaast het (filosofisch, wetenschappelijk) gedachtegoed van de priester dat Marie briljant vindt maar ook de voor haar choquerende ontdekking dat een deel van hem sadomasochistische perverse lustverlangens heeft en hij hier met prostituees een gevolg aan geeft. Bij het zien van de fysicus is er direct sprake van

een lichamelijke reactie, als Marie naar hem kijkt weet ze niet hoe ze de eerste minuten moet bedaren en hoe ze haar 'juichende buik' stil krijgt. (149) Na hun eerste ontmoeting krijgt Marie, zodra de fysicus uit zicht is een gierende huilbui. (161)

In de roman is het zien van de kunstenaar, de zesde man, het meest heftig en het meest complex. Marie werkt sinds het begin van haar studietijd elke vrijdagmiddag in een klein antiquariaat. Daar zien zij en de kunstenaar, in het zesde hoofdstuk, elkaar voor het eerst. Hij wil een boek kopen. Marie kijkt achterin het boek hoeveel het kost. Dit kijken lukt haar niet. Het lijkt alsof ze blind is. Haar ogen willen niet vooruit. (181) De ontmoeting, het eerste zien, heeft een sterke invloed op haar 'kijken'; ze lijkt wel blind. Het zien, het inzien is onmogelijk; ze is helemaal van de kaart. Ze denkt dat ze er nog niet klaar voor is, voor deze ontmoeting, het is nog te vroeg. (181) Hier wordt nogmaals de verbintenis gemaakt tussen zien, liefde en denken; in de roman wordt hier wederom deze samenhang verwoord. Later, als er een langdurige, intensieve liefdesverhouding is ontstaan (van ruim een jaar), zegt Marie tegen de kunstenaar:

'Met jou is het anders,' zeg ik. 'Ik heb nog nooit van iemand gehouden, ik ben nog nooit van iemand geweest. Het waren altijd vreemde geschiedenissen en ik was iemand die geheim gehouden werd. En dat liet ik zo. Zo was het goed. Maar met jou is het echt, reëel. (Palmen 1999: 207)

Marie wordt ziek van liefde voor de kunstenaar. (203) Toch blijft Lucas Asbeek niet bij Marie. Hij vertrekt steeds en komt weer terug. Marie kan dit niet aan. Ze verliest haar eetlust, ze drinkt en rookt. (209) Palmen toont hier nogmaals de zeer sterke lichamelijke reacties op gevoelens van liefde voor een man. En daarnaast laat Palmen een heel sterke geestelijke reactie van Marie zien. Door de liefde van het hoofdpersonage voor Lucas komt ze niet toe aan wat ze eigenlijk wil (schrijven, verandering), totdat ze het uiteindelijk helemaal niet meer weet. (212) In het laatste hoofdstuk blijkt uiteindelijk dat Marie niet voor de liefde, dus niet voor Lucas heeft gekozen, maar voor zichzelf en het schrijverschap.

In het laatste hoofdstuk, de psychiater, vindt geen 'echte' ontmoeting met een zevende man plaats. De psychiater wordt niet als personage in de vertelling opgevoerd. Het hoofdstuk bestaat uit vier geciteerde monologen (in briefvorm) van de 'ik', van Marie. In deze monologen vertelt (schrijft) Marie in verschillende sessies aan de psychiater haar

verkregen inzichten. De bijeenkomsten worden met datum en tijd genoemd: maandag 15, 22 en 29 september en maandag 6 oktober 1986, alle vier de keren om 14.00 uur. De psychiater komt in de vertelling niet aan het woord, hij is geen personage in het verhaal. Palmen biedt met de roman de lezer de wordingsgeschiedenis van een schrijver (in de brief 'aan de psychiater' maakt Marie duidelijk dat ze voor het schrijverschap heeft gekozen), maar ook de vorm van het laatste hoofdstuk is tevens een conclusie in zichzelf, het is het opgeschreven verhaal van Marie, ze schrijft. In dit laatste hoofdstuk geeft Marie aan dat de ontmoetingen met de verschillende mannen een soort eeuwige herhaling leek; behalve met Lucas, Lucas is een ander verhaal. Ze zegt dat ze van Lucas hield, houdt. (227, 228) En toch gelooft ze niet dat een van de mannen haar heeft liefgehad, niet echt. (228)

Marie leert; een analyse van de lijn zien-kennis-zelfkennis

Marie wil van de verschillende mannen weten hoe zij denken en leven en volgens welke wetten zij dit doen. Het is haar zoektocht naar kennis en naar zelfkennis; zij wil kennis opdoen en/om tot zelfkennis te komen. Al 'haar' mannen hebben een bepaalde kennis: bijvoorbeeld astrologisch, filosofisch en theologisch. Marie verzamelt deze kennis om haar eigen wetten te bepalen en tot zelfinzicht te komen.

In de ontmoeting met de astroloog wordt de spanning tussen lichaam en geest al direct in kaart gebracht door Palmen. Het kijken naar de astroloog (fysiek) levert een weerstand op, terwijl zijn interessante geest, zijn kennis over de sterren deze weerstand opheft en juist aantrekkingskracht heeft. En het is toch een en dezelfde persoon, de geest in het lichaam. De astroloog zelf benadrukt de koppeling tussen 'zien en kennis' door aan te geven dat het bij astrologie niet om weten gaat, maar om een *manier van kijken*. (13) Kijken is kennis; een manier van kijken levert een specifieke vorm van kennis op. In het geval van de astroloog gaat het om kennis over de sterren, astrologische kennis. Marie wil hierover dan ook alles te weten komen; ze geeft aan dat ze de vreemde man duidelijk wil maken dat ze hem zo lang aan zal horen tot ze alles weet over deze manier van kijken en beoordelen. Ze wil weten wat er in de sterren over haar staat. Is er een verband tussen haarzelf, als een Boogschutter - Schorpioen, en het schrijven? (13) Ze wil van de astroloog haar eigen verhaal boven tafel krijgen. (17)

Het eerste hoofdstuk is daarnaast interessant in het kader van vermeende opposities waarover Palmens werk gaat. De astroloog geeft Marie een uitleg over wat de sterren over haar 'zeggen'. Hij zegt het heel bizar te vinden dat hij bij Marie geen tegenstellingen vindt. De astroloog kent vele thema's maar ziet bij Marie voor het eerst in zijn leven geen opposities. Hij kan dit zelf haast niet geloven. (18) Met deze uitleg van de astroloog laat Palmen mijns inziens zien dat er al 'in de sterren staat *geschreven*' dat Marie het samenbrengen van lichaam en geest in zich heeft. Zij zal in de ontmoetingen met de verschillende mannen wetten leren kennen en kennis vergaren. In het zevende hoofdstuk geeft Marie haar zelfkennis weer.

In de vriendschap met de astroloog verwoordt Marie hoe het volgens haar zit met haar denken over allerlei zaken:

Wat mijzelf aangaat is mij nog nooit iets logisch voorgekomen en ik heb er bovendien plezier in om zoveel mogelijk theorieën, ideeën en gedachten los te laten op welk vraagstuk dan ook. Over hoe het zit met mannen en vrouwen heb ik wel nagedacht, maar ik kan het onmogelijk simpel zien. (Palmen 1999: 31)

In deze tekstpassage verbindt Palmen opnieuw het denken en het zien. Voor Marie is de verbinding tussen zien, erotiek en liefde niet eenvoudig te beredeneren en te begrijpen, daardoor kost het haar moeite deze te samen te brengen met de relatie tussen zien, kennis en zelfkennis. Toch is dat wat ze juist zo graag wil, ze wil het zelfinzicht wel verkrijgen.

In het tweede hoofdstuk, waarin Marie de epilepticus ontmoet, beschrijft de auteur het gaan van Marie naar de filosofiecolleges welke gegeven worden in een tweetal oude gebouwen in het centrum van de stad.

In het midden van het perkje stond een hoge boom en op de grond, in de schaduw van de bladeren, stond de buste van Minerva⁷ op een sokkel geplaatst. Als je met een boog om haar heen liep was het net alsof ze jou met haar ogen volgde en daarom wendde ik altijd mijn blik af... (Palmen 1999: 45)

---

⁷ Minerva of Menerva is een personificatie van de goddelijke macht van het verstand, van de vindingrijkheid van de menselijke geest. Mythologisch Woordenboek: M7. <http://www.koxkollum.nl/mythologie/mythm7.htm>

Marie wil niet dat Minerva haar ziet. Ze wendt haar blik af. Palmen laat hoofdpersonage Marie op dat moment nog niet toe zijn aan het in de ogen te kijken van 'het verstand en de vindingrijkheid van de geest'. Palmen toont hier wederom dat het zien in verbinding met denken bij Marie in *ontwikkeling* is. Marie is nog niet bij 'het eigen denken'; gedurende de vertelling zal blijken hoe en of ze daar gaat komen. De epilepticus vertelt Marie hoe hij zijn 'wetten' beleeft. Zijn ziekte is zijn redding geweest. Sinds hij haar heeft, draait zijn leven om haar. Hij vindt dat zijn ziekte hem maakt tot een man uit één stuk. De ziekte brengt voor hem datgene samen wat daarvoor slechts een mogelijkheid had geleken: de artseneij en de kunst. (59) Marie geeft aan last van een huidkwaal te hebben. Daniël kijkt daar op de volgende manier tegenaan:

'Luister, in een bepaald opzicht staan jij en ik, volgens de logica van onze ziekten, diametraal tegenover elkaar. Het verborgen, duistere mechaniek van de hersens, tegenover de brutale, exhibitionistische zichtbaarheid van de huid. Wij, de vallers, zijn overgeleverd aan de genade van onze omgeving. In wezen moet het ons koud laten wat anderen van ons denken, want wij keren ons schaamteloos binnenstebuiten als het moet. Als je je te veel bezig houdt met hoe de anderen tegen je aankijken, tegen je stuiptrekkende lichaam met die verwrongen kop, tegen je schuimbekkende mond en je rollende ogen, dan kun je beter een andere ziekte kiezen, want dan heb je met epilepsie geen leven.....

De vallende ziekte geeft je diepste wezen, ondanks jezelf, schaamteloos bloot aan het oog van de buitenwereld. Er valt niets te verhullen. Welnu, lijnrecht tegenover deze theatrale ziekte met haar onzichtbare bron, staan de ziekten van de huid, het uiterlijk dus. Als ik even de metafoor van het theater mag handhaven, dan loopt iemand met een huidkwaal in feite juist altijd te kijk.

De ziekte van het uiterlijk geeft zich onmiddellijk prijs, er valt weinig te verhullen. Toch staat deze openlijke aantasting van het pantser bekend als de ziekte van uitzonderlijk in zichzelf gekeerde wantrouwige mensen.

Huidkwalen ontstaan vooral bij mensen die zich juist pantseren tegen de wereld en zoveel eelt op hun ziel willen kweken, dat er nooit iemand werkelijk tot hen door kan dringen. (Palmen 1999: 60, 61)

Marie is overdonderd door deze interpretatie van Daniël en vraagt hem titels, auteurs en professoren bij wie ze hierover colleges kan gaan volgen. Daniël zegt dat het boek waarin dit alles beschreven staat, het resultaat van het leven als epilepticus, alleen door hem zelf

geschreven zal kunnen worden. (62) Zien, jezelf moeten laten zien, niet gezien willen worden en het denken hierover worden in het betoog van Daniël verbonden. Weer verwoordt Palmen de samenhang tussen zien, liefde, lichaam en denken. Marie voelt nog onzekerheid over deze samenhang. Interessant is dat we in het volgende hoofdstuk van deze studie zullen zien dat het 'jezelf laten zien' of juist 'niet gezien willen worden' een grote rol speelt in de roman *De vriendschap*. Palmen laat dezelfde thematiek (zien, lichaam, denken, geest) op diverse manieren aan de orde komen in de drie romans.

De filosoof zet Marie aan het denken, aan het filosoferen, ze wil bij hem afstuderen. Het zien begon als een spel, maar met hem voert ze uiteindelijk serieuze gesprekken over filosofen en theorieën. Hij is de man die met haar over het verkrijgen van inzicht spreekt en over het geestelijk inzien. Hij zegt dat sommige inzichten gepaard gaan met kwellingen, pijn en vernietiging van het oude. (109) Hij maakt haar enthousiast, wijst haar op in zijn ogen misinterpretaties van bijvoorbeeld de filosoof Hegel (Duitse filosoof 1770-1831). (100) Hij raadt haar boeken aan en hij is de man die haar aangeeft in contact te treden met de bekende priester – schrijver Clemens Brandt. Dat is de man die ze na de filosoof ontmoet. Voor de filosoof schrijft ze haar scriptie, onder meer over de filosoof Socrates, over het lot van de schrijver en over de angst om iets te publiceren. Als de scriptie eindelijk af is, belt ze De Waeterlinck huilend op en zegt dat ze nu weet wat schrijven is. (188,189) De volgende dag leest de filosoof haar verhaal. Hij zegt:

'Wat ge hier geschreven hebt is toch een apologie voor het schrijverschap. Wat zoekt ge nu dan nog om de keuze voor het schrijven te moeten rechtvaardigen?' 'Dat wat ik nog niet ken,' antwoord ik, 'de liefde.' (Palmen 1999: 190)

Dit eindgesprek tussen Marie en de filosoof speelt zich af in het zesde hoofdstuk, bijna aan het einde van de roman. Het is Marie duidelijk geworden dat ze een schrijver is en dat ze dat wil zijn. Dat zelfinzicht is tot stand gekomen, maar kennis van de liefde heeft ze nog niet, geeft ze aan. Ze kiest uiteindelijk voor het schrijverschap en niet voor haar liefde voor de kunstenaar. Het ultieme inzicht, waarbij er geen keus tussen liefde en schrijven gemaakt hoeft te worden, waarbij lichaam en geest samenkomen, bereikt Marie niet.

De tegenstelling tussen de twee zien-lijnen wordt in hoofdstuk vier, wellicht niet voor niets het hoofdstuk van de zeven waarin Marie precies haar 'middelste' man ontmoet, duidelijk. Dit hoofdstuk kan gezien worden als een omslag in de gehele vertelling. De priester-schrijver is de man waarmee Marie samen literatuur en filosofie kan verbinden. Zij, de filosofiestudente bespreekt met hem het door haar geschreven stuk *Dit is literatuur*. Clemens wijst haar op de filosoof Derrida. (127) De priester heeft geen mooi lichaam, maar dat hoeft de bewondering voor zijn denken door Marie niet in de weg te staan. Het gaat hier overduidelijk om de zien-kennis-zelfkennis lijn. In dit hoofdstuk staan de zien-lijnen haaks op elkaar. Deze tegenstelling wordt enerzijds weergegeven door het lelijke lichaam van de priester en de bewondering van Marie voor zijn geest, zijn denken, en anderzijds door het kijken van de priester naar vrouwen en geven van (filosofische, wetenschappelijke) kennis aan Marie, kennis waarmee Marie uiteindelijk to zelfkennis (en tot verder schrijven) komt.

Hugo, de fysicus, vertelt aan Marie dat de astroloog kalm werd van het kijken naar de sterren. Dan kon hij het allemaal 'zien en begrijpen'. (159) Hier worden zien en begrijpen in samenhang genoemd. Dit doet vermoeden dat de astroloog, de eerste man die Marie ontmoet, degene is in wie al 'zien-lichaam-geest' samen zijn gekomen. Hugo probeert zijn kennis van de fysische wereld aan Marie uit te leggen, maar Marie heeft moeite begrip op te brengen. Ze wil de betekenis van zijn uitleg over neutronen, protonen en fotonen in haar hoofd omsmeden tot woorden waarmee ze iets kan zeggen over het leven in het algemeen en dat van de schrijver in het bijzonder. (166) Het is het schrijverschap waar Marie naar op zoek is. Ze wil schrijver worden, de schrijver die de astroloog al in de sterren zag. In de relatie met Hugo gaat het om een korte liefdesrelatie van een aantal dagen. Het erotisch kijken en de (lichamelijke) liefde staan centraal. Hieruit volgt dat de wetten 'van' de fysicus en zijn denken minder van belang zijn voor hoofdpersonage Marie.

Door de kunstenaar verkrijgt Marie kennis over kunst en hoe naar kunst te kijken. Niet doordat hij haar dit aanleert, maar door zijn kunst zelf.

Van beeldhouwkunst had ik niet veel verstand en als je er weinig verstand van hebt zie je minder in de kunst. Met het werk van Lucas Asbeek was het anders. Ik zag en begreep het op een manier zoals ik tot dan toe alleen gedichten begrepen had, intuïtief, totaal en bijna altijd zonder aan een ander uit te kunnen leggen wat er nu zo aangrijpend aan was. (Palmen 1999: 182)

Ook hier wordt de lijn zien-kennis-zelfkennis vormgegeven. Marie ziet de kunst van de kunstenaar en begrijpt deze volledig. Het is niet de kunstenaar zelf, niet de man, die in het zien van Marie direct een rol speelt. Het is zijn kunst die Marie de wetten van de kunst doet begrijpen.

Uiteindelijk, in haar schrijven aan de psychiater, laat Palmen de 'ik', Marie, het volgende aangeven:

Soms heb ik het gevoel alsof ik de wereld helemaal doorzie, hoe alles op zijn plaats is en hoe alles zijn tijd heeft en een eigen noodzaak en hoe ook het eigen leven het enige is dat mensen hebben, omdat het een knooppunt is van alles wat er in je leven voorvalt en als je dat eigen knooppunt niet hebt, dan heb je dus niets, want dan is iedere gebeurtenis nietszeggend, nergens mee verbonden, zomaar een gebeurtenis, zonder waarde, een waardeloos voorbijgaand voorval dat net zo goed niet had kunnen plaatsvinden, een loshangende draad, betekenisloos. Alleen de mensen met een eigen leven zijn in staat om een verhaal te zien in wat het leven feitelijk is, die onder de gruwelijke verschillen van iedere minuut de eenheid beluisteren, de eenheid van hun verhaal, alleen die mensen kunnen gelukkig zijn.
(Palmen 1999: 220)

Door gebruik van het woord 'soms' laat Palmen het hoofdpersonage niet tot ultieme zelfkennis komen. Wel toont Palmen een duidelijke verbinding tussen zien, denken en kennis:

Ik heb teveel boeken gelezen. Er gebeurt te veel in mijn kop. Soms ben ik doodop van het zien.
(Palmen 1999; 222,223)

Samenhang tussen zien, liefde en (zelf)kennis

In de analyse van de twee zien-lijnen in de twee voorgaande paragrafen zien we de complexiteit van de roman *De wetten*, waarin Palmen het thema zien op vaak impliciete wijze, maar soms juist zeer expliciet, heeft weten in te brengen. De roman heeft een filosofische inzet en valt niet op een eenduidige manier te interpreteren. Naast de analyse

van Swinnen die *De wetten* als vrouwelijke *Bildungsroman* analyseert, is het mogelijk de vertelling te lezen vanuit het thema 'zien'.

In de roman lopen de twee hoofdlijnen van het thema zien naast elkaar. Marie gaat een (liefdes)relatie aan met verschillende mannen en verkrijgt kennis door de diverse wetten van het leven van deze mannen. Ze gaat echter met geen van de mannen een langdurige, bestendige liefdesrelatie aan. De 'ik' vertelt over deze ongelukkige liefdes en neemt afstand. Het creëren van deze afstand maakt denken mogelijk en daarmee voor Marie het schrijven. In de vertelling komt de liefdesrelatie met Lucas Asbeek, de kunstenaar, voor Marie het dichtst bij de keuze voor de liefde. Maar uiteindelijk onttrekt Marie zich aan de wetten van de mannen, neemt ze afstand en gaat ze schrijven. In het laatste hoofdstuk wordt dat volkomen duidelijk. Marie heeft een keuze gemaakt, ze is schrijfster geworden. (238) De vorm van het laatste hoofdstuk is tevens een conclusie in zichzelf, het is het opgeschreven verhaal van Marie. Hier zien we bij Palmen het thematiseren van het schrijverschap.

De ontwikkeling van de verschillende relaties kan gezien worden als tegengesteld aan het verkrijgen van kennis over de wetten van de mannen. De eerste man in de roman, de astroloog, is geen man waarmee Marie een liefdesrelatie aangaat, terwijl de astroloog juist diegene is die direct aan het begin van de vertelling aangeeft dat het in de astrologie om een *manier van kijken* gaat; hij maakt de verbinding tussen zien en kennis. Deze manier van kijken levert een bepaalde kennis op. Hij is tevens degene die aangeeft dat het schrijverschap van Marie al in de sterren geschreven staat. De laatste, zesde man is juist de man waarmee Marie een heftige (en de meest langdurige) liefdesrelatie aangaat maar bovendien degene die Marie niet zijn wetten tracht uit te leggen. De kunstenaar leert haar het kijken naar kunst niet aan, maar dit leert Marie door de kunst van de kunstenaar zelf.

Bij de filosoof is de koppeling tussen zien-liefde-denken en geen fysieke liefdesrelatie aangaan interessant omdat Palmen daar aangeeft dat enkel een (liefdes)blik niet tot fysieke liefde hoeft te leiden, wel een platonische liefde kan vormgeven en juist dan ruimte om te denken creëert. In de relatie met de priester-schrijver geeft Palmen een bijzondere samenhang tussen lichaam en geest weer. Hoofdpersonage Marie voelt door het kijken naar deze man totaal geen fysieke aantrekkingskracht, geen liefde; het kijken naar zijn lelijke lichaam is eerder afstotelijk maar sluit haar bewondering niet uit voor de in haar ogen briljante geest van deze man. Ze ervaart geen liefde voor het lichaam, wel voor de geest.

Het (erotisch) kijken naar een man kan confronterend zijn (astroloog), kan walging met zich meebrengen (priester), maar kan ook tot een heel heftige reactie leiden en tot onmiddellijke verliefdheid (kunstenaar). Het zien, de liefde en het denken kunnen samenvallen en kan platonisch zijn (filosoof). Het lichaam en de geest kunnen samenkomen. Dit samenkomen is een zoektocht die pijnlijk kan zijn en moeite kost. Het zien heeft bij Marie verschillende ideeën naar voren gebracht. Zien of juist niet zien (niet durven zien) kan een gevoel oproepen van angst, weerzin, onrust, maar ook van liefde, geluk en blijdschap. Door jezelf te dwingen 'te zien' kun je een verandering teweeg brengen, een angst overwinnen, de liefde ontdekken. Dat is Marie bij de verschillende mannen overkomen. Toch beweert ze dat ze niet echt de liefde heeft leren kennen of te hebben gevonden. Wel benoemt ze expliciet het houden van Lucas, de kunstenaar. Daarnaast geeft ze veel sterker aan dat het haar meer ging om het komen tot het zelfinzicht van schrijver te willen worden en te willen zijn.

Direct in het begin van de roman wordt de koppeling tussen de twee zien-lijnen duidelijk. De ontmoeting met de astroloog begint met zien. Het zien van de astroloog, het kijken van de astroloog wordt benoemd en verbonden met de kennis die hij heeft, zijn astrologische kennis, zijn wetten, die hij zelf aanduidt als een manier van kijken. Zien en kennis vloeien hier samen. Daarentegen botsen juist het zien en de erotiek, de liefde. Het kijken naar de astroloog is ongemakkelijk en roept bij velen, en ook in eerste instantie bij Marie, een ongemakkelijk gevoel op. In de ontwikkeling van de relatie tussen Marie en de astroloog kan uiteindelijk geconcludeerd worden dat door het zien een afstand ontstaat die achteraf gezien (aan het einde van de roman) duidelijk maakt dat er geen sprake kon zijn van fysieke, erotische liefde tussen Marie en de astroloog, maar daarentegen wel van het verkrijgen van kennis van de wetten van het leven en het denken. De astroloog biedt Marie een manier van kijken. Hij is de man die aangeeft dat 'het schrijven' van Marie overal in de sterren staat geschreven. (19) De astroloog, met wie er voor Marie geen sprake is van het aangaan van een liefdesrelatie is degene die haar schrijverschap reeds ziet. Uiteindelijk, aan het einde van de roman wordt duidelijk dat het schrijverschap de keus is die Marie heeft gemaakt.

Palmen laat in de zien-erotiek-liefde lijn een ontwikkeling zien. Marie ontwikkelt een manier van (erotisch) kijken naar mannen; ze betwijfelt of ze uiteindelijk de liefde heeft leren kennen. Ze denkt ook niet dat ze daarna op zoek was. Marie zocht de wetten en niet

de liefde. (228) Ze doet kennis op van de wetten van het leven, het verkregen zelfinzicht doet haar tot een keus komen. Marie weet dat ze schrijver is. In de zien-kennis-zelfkennis lijn is ze op dit terrein tot inzicht gekomen. De twee zien-lijnen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Met het steeds opnieuw verwijzen naar de ideeën uit de klassieke oudheid over mogelijke verbindingen tussen zien, erotiek/liefde, denken en zelfkennis, maakt Palmen de rol van het 'zien' in de zoektocht van Marie naar zelfinzicht van groot belang. Uit de manier waarop Palmen zien, liefde, denken en zelfkennis steeds opnieuw verbindt, volgt dat zij een duidelijke samenhang constateert. Hieruit kunnen we tevens de vermenging van literatuur en filosofie afleiden.

Hoofdstuk 2

De vriendschap

De vriendschap vertelt de ontwikkeling van een bijzondere vriendschap tussen twee opgroeiende meisjes, Kit (Catherina Buts) en Ara (Barbara Callenbach). Kit is de jongste, ze is wild, klein en dun. Ara is de oudere, zij is groot en dik. Kit is de denker, is 'goed in taal', zij representeert de geest. Ara is dyslectisch en eet te veel, zij representeert het lichaam. De tegenstelling tussen lichaam en geest krijgt vorm in de vriendschap tussen de twee meisjes.

Aan het einde van de roman verwoordt Kit de samenhang van de vriendschap tussen hen en de vriendschap tussen lichaam en geest:

Zonder lichaam geen geest en geen geest zonder lichaam.

De vriendschap tussen lichaam en geest gaat mij aan het hart. Ik zou willen dat jij en ik altijd bij elkaar blijven, zolang we leven. (Palmen 1996: 303)

Dit citaat is van groot belang. Het verklaart enerzijds de titel: de vertelling gaat over een vriendschap tussen twee meisjes/vrouwen en over de vriendschap tussen lichaam en geest. Anderzijds krijgt in de ontwikkeling van deze problematische vriendschapsrelatie het zoeken van een van de vrouwen, Kit, vorm en kan zij uiteindelijk haar zoektocht naar die andere vriendschap verwoorden, de vriendschap tussen lichaam en geest.

De roman is opgebouwd uit drie delen met de hoofdstuktitels: I Dingen en woorden, II Eten en drinken en III Werk en liefde. Het eerste deel bestaat uit acht genummerde hoofdstukken zonder titel, het tweede en het derde deel uit zeven hoofdstukken. Het eerste deel beschrijft een periode van ongeveer twee jaren, Kit wordt aan het einde van het eerste deel twaalf jaar. Ara is ongeveer drie jaar ouder dan Kit. De vertelling begint als de meisjes elkaar treffen op de lagere school, Ara doet nogmaals de laatste klas over en Kit zit in de vijfde klas; de twee klassen worden samengevoegd zodat de meisjes in een lokaal onderwijs krijgen. In het tweede deel van de roman is Kit rond de twintig. Ze woont nog bij haar ouders. Kit heeft eerste de MAVO gedaan, daarna de HAVO en is nu bezig met de pedagogische opleiding. Ze is goed in verhalen schrijven en Nederlands is haar favoriete vak. Ara is nog steeds de beste vriendin van Kit. In het laatste deel is Kit dertig jaar en heeft ze de studies psychologie en

filosofie afgerond. Nu is ze docent aan de universiteit en woont in de stad. Ze heeft een lange relatie met Bruno en later met Thomas. Ara woont in een dorp, samen met Bing met wie ze al jaren samen is, ze is eigenaar van een dierenasiel en richt blindengeleidehonden af. Nog steeds, ook op afstand, houdt hun sterke vriendschap stand. (Brouwers 1999: 1-3)

In de tweede roman van Palmen is het hoofdthema de tegenstelling tussen lichaam en geest. Deze tegenstelling krijgt vorm in de vriendschap van de hoofdpersonen Kit en Ara. De oppositie wordt in dit onderzoek vanuit het thema 'zien' geanalyseerd. Ook in deze roman komen de twee zien-lijnen in het verhaal duidelijk aan de orde. De lijn zien-erotiek-liefde (de lijn waarin zien een erotische daad is en gevoelens van liefde kan opwekken) en de lijn zien-kennis-zelfkennis (de lijn waarin zien tot kennis en tot zelfkennis kan leiden). Bij de zien-erotiek-liefde-lijn ligt in deze roman nadrukkelijk het thema vriendschap besloten. Ik-verteller Kit ziet als ze tien jaar is Ara en na dat eerste zien wordt er een intense vriendschapsrelatie opgebouwd tussen de twee meisjes. Ook het inzicht krijgen door te zien en te denken (kennis verkrijgen en tot zelfkennis komen) is voor Kit in deze vriendschap van groot belang. In de roman wordt dit ook meerdere malen door Kit zelf verwoord:

Bij vlagen maak ik me zorgen over mijn toekomst, omdat ik er geen idee van heb hoe die eruit moet zien als je grote geluk ligt bij zoiets als denken en woorden. (Palmen 1996: 132)

Het verhaal van de vriendschap tussen Kit en Ara wordt door Kit verteld, Kit is de 'ik', de alwetende ik-verteller. Het perspectief van de gehele vertelling ligt alleen bij haar. De lezer krijgt enkel haar kijk op de ontwikkeling van deze vriendschap te weten. Het verhaal wordt achteraf verteld. (Brouwers 1999: 6) Interessant is dat *De vriendschap*, evenals *De wetten*, eindigt met een brief. Het laatste hoofdstuk is een lange brief van Kit aan Ara, waarin Kit al haar inzichten op een rij zet. Duidelijk is dat Palmen ook in deze roman het schrijverschap aan de orde stelt en thematiseert. Met het schrijven van de brief in het laatste hoofdstuk heeft hoofdpersonage Kit de keus voor schrijverschap gemaakt; ze heeft niet voor de vriendschap met en de liefde van Ara gekozen. Doordat Kit aangeeft een boek te willen gaan schrijven over de vriendschap tussen haar en Ara, voelt Ara zich verraden. Hieruit kan worden afgeleid dat in het willen schrijven van Kit de tegenstelling tussen lichaam en geest naar voren komt:

Schrijven is een ander lichaam geven aan je geest. Het lichaam waar ik het mee moet doen, dat van vlees en bloed, dat stel ik blijkbaar niet graag bloot aan het oog van anderen en daarom maak ik mij een lichaam van woorden, van papier. (Palmen 1996: 289)

Dit cruciale tekstgedeelte geeft het inzicht aan dat Kit aan het einde van de vertelling heeft bereikt en zelf verwoordt in de brief aan Ara. Haar lichaam van vlees en bloed laat ze niet graag zien, maar schrijven is een vorm van lichamelijke; een ander lichaam geven aan je geest. Geest en lichaam komen in dit inzicht samen. Door de vriendschap met Ara en vooral door het willen opschrijven van de geschiedenis van deze vriendschap komt Kit tot dit *inzicht*. In de volgende paragrafen wordt de ontwikkeling in de vriendschap en in het verkrijgen van inzichten nader toegelicht.

Naast het samenkomen van lichaam en geest, waarin erotisch ook in deze roman een rol speelt, geeft het reeds in de Inleiding aangehaalde citaat de samenhang weer tussen zien, denken en het komen tot zelfkennis in *De vriendschap*:

Ara vroeg me hoe je dat kreeg, inzicht en zelfkennis. Ik zei haar dat ik meende dat je dat kreeg door na te denken, door je eigen blik niet voor lief te nemen, maar door je af te vragen wat de oorsprong van je blik is, waar je kijkt op de dingen en de mensen vandaag komt, door wie en wat je denken en voelen bepaald en beïnvloed zijn. (Palmen 1996: 244)

Door wederom deze samenhang te tonen en door de rol van het 'zien' in de ontwikkeling van de vriendschap van de meisjes, en de rol van het 'zien' in het tot zelfinzicht komen van Kit, maakt Palmen de filosofische functie van het 'zien' duidelijk.

Op de eerste pagina van de roman ziet de 'ik', Kit, een meisje staan: Ara.

...en toen ik naar buiten rende zag ik haar staan.

Ze stond er op een manier, zoals ik nog nooit iemand had zien staan, met een soevereine nonchalance: uitdagend, trots en onverschillig. De speelplaats was nagenoeg leeg en zij heerste over deze leegte. Ik bleef stilstaan om naar haar te kunnen kijken en ook omdat ik het opeens kinderachtig vond om met de anderen uit de klas een spel te gaan spelen. (Palmen 1996: 9)

Brouwers geeft aan dat de roman beschouwd kan worden als een verdere uitwerking van dit eerste 'zien'. (Brouwers 1999: 5)

In de paragraaf *Kit ziet Ara, een analyse van de ontwikkeling van een vriendschap vanuit het thema 'zien'*, wordt met name het 'lichamelijke' zien belicht. Hierin spelen het lichaam, eten, menstruatie en lichamelijke affectie een belangrijke rol. In de tweede paragraaf, *Wat laat Ara Kit inzien? Een analyse van de ontwikkeling in het zien, het denken en het inzien van Kit* ligt de nadruk op het inzien, het verkrijgen van kennis, zelfkennis, inzicht. In de laatste paragraaf, *Lichaam en geest of lichaam tegen geest?* wordt de (vermeende) tegenstelling tussen lichaam en geest geanalyseerd, kijkend naar de twee zien-lijnen in de roman.

Kit ziet Ara, een analyse van de ontwikkeling van een vriendschap vanuit het thema 'zien'

Op de eerste pagina van de roman ziet Kit Ara staan op het schoolplein. (Palmen 1996: 9) Door te kijken beoordeelt Kit de nieuwkomer Ara. Ara staat bij een muurtje en Kit vindt dat het terrein bij het muurtje wordt afgebakend door Ara doordat ze daar is gaan staan. Ze straalt iets looms uit volgens Kit, maar geen slome loomheid zoals bij anderen, bij Ara is het 'echt'. Kit ziet een 'immens groot lichaam' en is gelijk gefascineerd. Ze dicht Ara ook direct na het eerste zien een aantal eigenschappen toe: uitdagend, trots, onverschillig. Ara heerst volgens Kit. Kit vindt dat Ara het mooiste gezicht heeft dat ze ooit heeft gezien. (11) Bij Kit roept dit eerste zien veel emotie op; ze is na dit eerste zien voortdurend bezig met de manier waarop ze een relatie met Ara kan aangaan en doet hier veel moeite voor. In de roman roept het zien van Ara bij vele anderen juist verbazing en ergernis op omdat ze groot en dik is. Ze veroorzaakt ongemak. (53) De moeder van Kit vindt Ara een fors, nors en 'zo rijp' meisje; Ara lijkt haar helemaal geen leuk persoon. (52) Kit vindt het juist leuk dat Ara zo 'aanstootgevend' is. (53) Palmen legt hiermee de nadruk op verschillende reacties en gevoelens die door 'zien' teweeg gebracht kunnen worden. Hoofdpersonage Kit geeft aan dat Ara met haar gezicht veel kan vertellen omdat ze allerlei uitdrukkingen en blikken bij de hand heeft. (95)

Na het eerste zien duurt het tot na de zomervakantie voordat Kit en Ara elkaar weer treffen. Ara keurt Kit echter geen blik waardig. (39) Kit heeft juist alleen maar oog voor Ara. (40) Kit is de prater, de initiatiefnemer. Ara praat niet veel. Kit loopt achter Ara aan en zoekt lichamelijk contact. Ze slingert zich rond Ara's heupen, springt in haar armen of leunt tegen haar lendenen. Ara vindt het goed; zo nu en dan haalt ze een hand door Kits haar. (45) Het kijken speelt met name voor Kit een belangrijke rol.

Terwijl ik speelde met de anderen keek ik telkens of ze naar mij keek. Ze keek.

...en zo bleef staan zonder naar haar op te kijken, pas dan kon het zijn dat er een zachte kreun uit haar opsteeg en zij mij door een licht strelen van mijn haar liet weten dat het vergeven was, dat ik haar weer in de ogen kon kijken. (Palmen 1996: 46)

Het is niet enkel en alleen vriendschap, de verhouding is ook erotisch geladen. Palmen laat met *De vriendschap* een herneming zien van de thematiek in *De wetten*; maar daar waar het in de haar debuutroman gaat om een vrouw en zeven mannen gaat het in *De vriendschap* om twee vrouwen; de homothematiek doet hier zijn intrede.

Ieder speelkwartier liep ik achter haar aan naar buiten en al snel slingerde ik me rond haar heupen of leunde langdurig tegen haar lendenen. Ze rook lekker. Soms nam ik een aanloop en sprong in haar armen. Ik klemde mijn kuit om haar taille en steunde met mijn knieholten op haar brede bekken. Het zat goed. Als ik niks te vertellen had zwenkte ik mijn lichaam naar een kant, zodat ik met mijn volledige gewicht op een van haar heupen hing, vlijde mijn hoofd in de kom van haar hals en schouder en bleef zo een kwartier lang tegen haar aan liggen zonder iets te zeggen. (Palmen 1996: 45).

Als meisje verlangt en zoekt Kit naar de absolute liefde, naar totale symbiose, ze wil helemaal in Ara klimmen. Palmen zet deze absolute verlangens neer als een probleem. De verlangens liggen bij Kit. Ook als jonge vrouw wil Kit het liefst 'opgaan' in Ara, verdwijnen in Ara. Kit is klein en dun en wil niet gezien worden en ook liever niet aangeraakt of gezoend. (135, 136) Alleen door Ara kan ze aangeraakt en gestreeld worden zonder uiteindelijk afkeer of walging te voelen. Ze neemt zelf soms het initiatief tot deze aanrakingen; ze pakt de hand van Ara om deze op haar eigen hoofd te leggen. (45) Het aangeraakt worden door Ara maakt Kit gelukkig en Ara ook:

Zij drukte de top van de hare tegen de top van de mijne en toen ik mijn hoofd draaide en naar haar opkeek, zag ik dat zij minstens zo gelukkig was als ik. (Palmen 1996: 82)

In deze tekstpassages worden lichamelijke affectie, kijken en gevoelens van geluk, vriendschap en liefde samengebracht. Het elkaar zien en elkaar aanraken versterkt de erotisch geladen vriendschapsband iedere keer weer.

Als Kit twintig is in het tweede deel van de roman, bedenkt ze dat Ara de enige is die haar kan aanraken zonder dat ze verkrampt. (195) Aan het einde van de roman is Kit door de zon verbrand; Ara kleedt Kit uit en bedekt haar lichaam met schijfjes komkommer. Kit is verbaasd dat ze dit zonder schaamte ondergaat en dat ze deze aandacht van Ara verdraagt. Nog steeds levert dit aanraken, het aanraken van Kit door Ara, voor Kit een gevoel van groot geluk op. (280) De twee jonge vrouwen zien en spreken elkaar in die periode (in het derde deel van de roman) minder; het verbaast Kit dat het kijken en aanraken van haar door Ara nog steeds, in al die jaren, niet is veranderd.

Van een lichamelijke (liefdes)relatie met jongens en mannen moet Kit weinig hebben. Soms verstijft ze al als een jongen haar alleen maar aankijkt. (135) Hier wordt door de auteur een tegengesteld gevoel van zien en lichamelijke weergegeven dan het gevoel hierover binnen de relatie tussen Kit en Ara. Daar waar het kijken en aanraken van Kit door Ara voor beiden (twee vrouwen) een gevoel van geluk brengt, geeft het kijken van een jongen naar Kit haar een zeer onaangenaam gevoel. Er volgt een lichamelijke reactie: ze verstijft. Het kijken van een man naar haar roept bij Kit een negatief gevoel op:

Dan loop ik echt over van walging en ruik ik opeens de geur van iemands kleren of van zijn lippen na een zoen, en dan verdraag ik het niet eens meer om nog naar iemand te kijken, zo gigantisch is mijn afkeer, daar is geen verbergen aan. (Palmen 1996: 136)

Palmen geeft hier een diversiteit aan binnen de zien-erotiek-liefde lijn. Het bekeken worden door een man is voor Kit problematisch, evenals in het eerste hoofdstuk van dit onderzoek voor Marie in *De wetten*. De vrouw is het object van verlangen, de positie van de denkende vrouw komt in dit zien niet aan de orde. Ook in de tweede roman van Palmen is dit 'genderongelijke' zien, het 'erotisch' kijken van een man naar een vrouw van belang. In het

verder opgroeien van Kit verandert haar houding ten opzichte van lichamelijk contact met mannen. Hier verwijst Palmen duidelijk naar Socrates en Plato, die het verband tussen erotisch zien, denken en het komen tot inzicht weergeven. Zij zien dit bij geliefden van dezelfde sekse; in de latere Platoonse traditie (Renaissance) wordt aangegeven dat de lichamelijke liefde in dit licht juist zorgt voor 'niet kunnen denken' en voor 'geen afstand, maar verstikking van denken'. Kit kan het kijken van mannen naar haar niet aan, omdat zij dit koppelt aan lichamelijke liefde. Het kijken naar Ara daarentegen is wel erotisch geladen, en er is wel sprake van lichamelijkheid, maar leidt niet tot het bedrijven van de lichamelijke liefde.

In het tweede deel van de roman kan Kit als twintiger nog steeds moeilijk omgaan met de aandacht die ze van jonge mannen krijgt. Karel, een vriend van de broer van Kit, is stapelverliefd op Kit en wordt ziek van haar afwijzing. Kit bespreekt dit met Ara:

'Ik denk dat je het wel prettig vindt om als vrouw begeerd te worden,' zei Ara kalm, 'maar jij wilt meer begeerd worden om je geest dan om je lichaam, en bij de meeste vrouwen is dat niet zo.' (Palmen 1996: 177)

Hier is het Ara die de tegenstelling van lichaam en geest duidt, een van de weinige keren in de vertelling dat Ara Kit haar mening geeft. Ara zelf is in de roman degene die juist gebruikt maakt van haar lichaam, haar ogen, het kijken om mannen te versieren:

Ze hoeft zo iemand maar aan te kijken en ze kan hem een hele avond lang met haar blik in haar macht houden, zodat die man geen andere kant meer opkijkt dan de hare en toch niet dichterbij durft te komen, omdat Ara iemand met die blik ook op afstand houdt. Ik zie het zelf liever nooit meer onder mijn eigen ogen gebeuren, want dan haat ik haar echt een beetje. 'Kijken is mijn verkeer,' zegt Ara, als we het er weleens over hebben. Ze zegt dat anderen elkaar met woorden kunnen versieren, maar dat zij het met haar ogen moet doen, dat ze nu eenmaal brutaler is met haar lichaam dan met haar mond. (Palmen 1996: 182)

Kijken naar mannen geeft Ara macht.

Het laatste deel van de roman verhaalt over de minnaar van Kit, Bruno.

Naarmate ik ouder geworden was, kwam het steeds minder vaak voor dat ik een man op het eerste oog onweerstaanbaar vond, maar net als Ara vond ik Bruno op het eerste oog onweerstaanbaar. (Palmen 1996: 226)

Het zien roept direct positieve gevoelens op bij Kit en dat blijft zo. Iedere keer als ze Bruno ziet, begint Kit licht te trillen. (227) Het zien brengt een lichamelijke reactie teweeg. Bruno wordt de minnaar van Kit. Hij is eerst getrouwd, gaat later scheiden en wil met Kit samenwonen. Kit wil niet samenwonen, uiteindelijk eindigt de relatie. (228) Ondertussen heeft Ara een relatie met Bing, een kleine, stotterende in Nederland geboren Chinese man. Ook hier is de tegenstelling tussen lichaam en geest aan de orde. Ara is groot, Bing een kop kleiner. Ara is dyslectisch, Bing stottert. (232) Ara is aanwezig, groot en zichtbaar, Bing is klein en kan zich volgens Kit zo bewegen dat hij onzichtbaar is.

In dit laatste deel van de roman ontmoet Kit Thomas:

Vanaf het eerste moment dat ik Thomas zag moest ik aan Ara denken. Niet alleen had hij haar omvang, grootte en schoonheid, maar ik voelde me op dezelfde manier verlamd en met stomheid geslagen als twintig jaar geleden, toen ik Ara voor het eerst ontwaarde, als een vreemdelinge, op het schoolplein in ons dorp, en dat ik op dat moment alleen kon denken dat zij een lot was en dat de ontmoeting met haar mijn leven blijvend zou beïnvloeden. Ik was geen kind meer en mijn gedachten over wat een lot was hadden zich in de loop van de tijd gewijzigd, maar de eerste blik op Thomas werd in mijn hoofd begeleid door het woord fataal en hoe ik het ook probeerde, ik kon op geen enkele manier afkomen van de drenzerige herhaling van dat ene woord. (Palmen 1996: 250)

Wederom geeft Palmen het sterke effect van het eerste zien aan. Het eerste zien van Ara door Kit bracht bij Kit sterke gevoelens teweeg, evenals nu bij het zien van Thomas. Palmen laat de man die zoveel gevoel oproept bij Kit, een man zijn die zeer veel op Ara lijkt. Het zien van Ara en later van Thomas brengt bij Kit zeer heftige geestelijke en lichamelijke reacties teweeg. Kit gebruikt haar 'zien' om personen te duiden:

Hij had wonderlijk lichte ogen en zware, donkere wenkbrauwen. Je zag op het eerste oog dat het een humeurig man was, dat was onmiskenbaar. De lijnen in zijn gezicht verrieden eerder een leven van

achterdocht en wrevel, dan van verdriet. Zijn ogen niet. Zijn ogen waren het vreemdste aan Thomas en het duurde een tijd voordat ik wist wat ik daaraan gezien had. Het was angst. (Palmen 1996: 252)

Aan het begin van deel twee in de roman menstrueert Kit voor het eerst, ze is dan zestien jaar. Na een dag ongesteld zijn, vindt Kit het een wreed *vooruitzicht* dat ze voor de rest van haar leven elke maand aan dit ongemak vastzit. (126) Palmen maakt een koppeling tussen vrouwelijkheid, lichaam en eten. Kit krijgt geen hap door haar keel door de pijn van de buikkrampen. Ara daarentegen heeft een grenzeloze eetlust en laat deze ook toe, een week per maand. De eetlust hoort voor Ara bij de pijn, voor haar een week om te 'mogen' eten. (129) Kit is zo ontevreden met haar lichaam dat ze gaat lijnen. Ze wil onzichtbaar zijn, ze wil niet gezien worden; door het lijnen stopt haar menstruatie. (154) Daarmee verdwijnt een deel van haar 'vrouwelijke lichaam'. Ook hier wordt de tegenstelling tussen lichaam en geest in de vriendschap van Ara en Kit benoemd. Ara houdt van eten en is te zwaar. Zij geeft aan dat ze al sinds haar vijfde elke dag aan eten denkt. (163) Kit wil alleen maar 'geest' zijn en juist geen 'lichaam'.

Dan is zij dubbel lichaam en ben ik er alleen in mijn gedachten. (Palmen 1996: 54)

Kit wil lichaam en geest samenbrengen. Het grote lichaam van Ara is nodig om het kleine lichaam van Kit te doen verdwijnen; de grote geest van Kit kan huizen in het lichaam van Ara. Niet voor niets volgt er uiteindelijk een intense relatie met Thomas, een man die zeer veel op Ara lijkt; hij is groot en zwaar. Kit denkt een tegenhanger nodig te hebben voor haar kleine lichaam en haar 'grote' geest.

Wat laat Ara Kit inzien? Een analyse van de ontwikkeling in het zien, het denken en het inzien van Kit

Kit is er in de vertelling direct van overtuigd dat Ara haar heeft gezien en heeft begrepen:

...want ik deed het voor haar en meende dat zij daarvan doordrongen was omdat ze mij, vanaf het moment dat ze mij in het oog gekregen had, volledig begreep. (Palmen 1996: 20, 21)

Palmen brengt hier zien en volledig begrijpen samen. Alleen zien kan al volledig begrip brengen, meent Kit. Maar de meisjes hebben elkaar nog niet gesproken, nog niet 'ontmoet'. Kit kijkt naar Ara en Ara kijkt terug. Ze kijken naar elkaar alsof het om een wedstrijd gaat, een strijd. (21) In dit kijken ligt wederom de confrontatie besloten, hier suggereert Kit een verband tussen zien en de confrontatie aangaan; een vergelijkbare suggestie werd in *De wetten* door Marie gedaan. Kijken kan dus, tegelijkertijd met gevoelens van volledig begrip, ook confronterende gevoelens oproepen. Beide aspecten zien we in het verder vorm krijgen van de vriendschap tussen de twee meisjes – later tussen de twee jonge vrouwen – terugkomen. Kit blijft ervan overtuigd dat Ara haar *woordeloos doorziet*. (67)

Ook in het tweede deel van de vertelling geeft Kit aan dat Ara de enige is die begrijpt wat ze bedoelt: Kit praat het liefst met Ara over alles wat ze leert en bedenkt:

Als Ara naar je luistert is ze op haar mooist en je zou wel urenlang aan het woord willen blijven, alleen al omdat ze dan zo zacht en dankbaar kijkt en werkelijk geen seconde haar blik van je afhoudt en dat je dan ook goed voelt, dat mensen gelukkig kunnen worden van een beetje meer kennis en je iemand toch echt iets geeft, ook al zijn het alleen maar woorden, die je niet kunt vasthouden. (Palmen 1996: 176)

Kit kan de kennis die ze opdoet verwoorden voor Ara. Doordat Ara naar haar luistert en kijkt, voelt Kit zich goed. In dit tekstgedeelte worden zien, denken en kennis gekoppeld. Kit heeft het kijken van Ara nodig om haar eigen denken en kennis te kunnen verwoorden. Kit leest veel en verkrijgt daarmee kennis. Door de boeken van Karl May heeft ze bijvoorbeeld enig inzicht gekregen in de nooit aflatende strijd tussen de indiaan en de cowboy. (26) In de vertelling filosofeert Kit er als jong meisjes al lustig op los:

Met inzichten prijs ik me altijd gelukkig, al zijn ze nog zo verschrikkelijk. Obsessie ben ik liever kwijt dan rijk. Obsessies delen met de verslaving, de hysterie en het fanatisme de eigenschap, dat ze juist ontwikkeld worden om inzicht tegen te gaan.

Of het nodig is voor het voortbestaan van de soort weet ik niet, maar het lijkt wel of mensen zijn toegerust met een onvermogen, iets dat hen ervan weerhoudt de hele waarheid over zichzelf onder ogen te zien.

Ik heb al heel vroeg geleerd niet op te kijken van het bestaan van het bedrog en van de leugen en ze te zien als een verweer tegen iets anders. (Palmen 1996: 28)

Ook hier wordt zien aan het verkrijgen van inzicht gekoppeld, aan inzien, aan de waarheid onder ogen durven zien en jezelf durven zien. Palmen toont hier de tweedeling tussen lichaam en geest; in het dagelijks leven wordt deze tweedeling als een natuurlijk gegeven opgedrongen. Het is deze strijd, het omgaan met die tweedeling, het proberen bijeen te brengen van lichaam en geest, die beide meisjes moeten strijden, samen maar ook onafhankelijk van elkaar.

Het is steeds Kit die de initiatiefnemer is in de relatie tussen de twee vriendinnen. Zij wil graag veel bij Ara zijn, zij wil graag mee naar het huis van Ara, zij zoekt lichamelijk contact met Ara en wil dat Ara haar over haar hoofd steelt en dat ze naar haar kijkt. Maar Kit wil ook nadenken over wat er gebeurt in hun vriendschap, in haar hoofd en in het lichaam van Ara:

Kennis hoort thuis in de geest, waar anders? Ik zou niet weten waar de woorden anders konden verblijven dan in de geest. Ze lijken op geest en ziel en op dat andere ontastbare, waarvan je weet dat je het hebt, maar dat je niet kunt zien en waarover je bijna niet kunt praten. Zo zie ik het. En daarom krijgt ook alle kennis die je eigenlijk over jezelf zou moeten hebben en die niet in die onzichtbare vorm van woorden in jouw ziel mag wonen, een andere gedaante, een zichtbare en een lastige, bijvoorbeeld een kilo overtollig vlees aan je lichaam of iets anders waaronder je lijdt en wat je met je meesleept en waarvan je niet weet waarom je het hebt, maar wat iedereen aan jou kan zien, omdat het ervoor zorgt dat je altijd dezelfde stomme fouten maakt. (Palmen 1996: 131)

Kit zegt zelf dat ze urenlang kan doorgaan met dit soort 'geleuter' in haar hoofd. Zij ziet haar gelukkige toekomst in denken en woorden. (132)

Kit kan zich erg gelukkig voelen van het worden bekeken door Ara:

Nu keek ze me aan, zonder te lachen, maar met een zachte uitdrukking op haar gezicht. Daar kun je helemaal gelukkig van worden als Ara zo naar je kijkt en dat werd ik ook. Het kon me verder niet schelen wat er nog allemaal zou gaan gebeuren, want als ik zo'n blik van haar had gehad, kon ik er wel een maand mee vooruit. (Palmen 1996: 69)

Deze tekstpassage sluit aan bij de platonische liefdesblik in *De wetten* van de filosoof Ficino uit het eerste hoofdstuk van dit onderzoek. De blik verbindt de twee meisjes (vanuit het perspectief van Kit). Het kijken van Ara naar Kit maakt veel gevoel los bij Kit, ze voelt zich gekluisterd door Ara, maar krijgt tegelijkertijd de ruimte om te denken. Kit denkt na over de vriendschap tussen Ara en haarzelf, over de lichamen van Ara en van haarzelf en over het denken van Ara en van haarzelf. Ook hier worden zien, liefde en denken met elkaar verbonden. Kit besluit uiteindelijk te gaan schrijven over het ontstaan van en de ontwikkeling in de vriendschap tussen Ara en haar.

Kit wil bekeken worden door Ara en ze wil naar Ara kijken. Zoals de Griekse Plutarch eeuwen geleden al verkondigde is het 'zien' en het 'gezien worden' zeer machtig en kan zowel lichamelijke als mentale reacties en gevoelens ontketenen. Voor Kit is dit zien en gezien worden gekoppeld aan vriendschap en aan liefde en uiteindelijk aan schrijven. Dit willen schrijven over de vriendschap, zet deze vriendschap op het spel. Ara voelt zich verraden door het schrijven van Kit. Kit maakt Ada tot een personage door te gaan schrijven over hun relatie. Door de relatie met Ara komt Kit tot inzichten maar Ara is boos omdat ze het gevoel krijgt gebruikt te worden door Kit. Aan het einde van de roman zegt Kit in een brief aan Ara:

Wat mijn boek betreft, zou ik willen dat je van gedachte veranderde. Ik kan je niet beroven van iets wat jij niet bezit. Mijn geschiedenis van ons behoort jou niet toe. Het is als de brieven die ik je stuurde: al die vellen papier zijn van jou, de inhoud blijft van mij. Over deze wonderlijke verbintenissen wil ik schrijven, meer niet. (Palmen 1996: 311)

Hier toont Palmen de overgang van de vriendschap tussen Kit en Ara naar een nieuwe vriendschap. Kit is van mening dat de vriendschap tussen Ara en haar een nieuwe vorm heeft gekregen maar Ara niet.

Als Kit een jonge vrouw is, geeft zichtbaar te zijn haar een ongemakkelijk gevoel. (300). Ze wil niet dat er iets aan haar te zien is. Eigenlijk vindt ze het een schande om gezien te worden. (303) Dat is ook de periode waarin ze uiteindelijk de relatie verbreekt met haar geliefde Thomas, het verbond tussen haar en hem moet verbroken worden om ruimte te creëren om te denken. Kit verwoordt dan de verbintenis tussen lichaam en geest.

Zonder lichaam geen geest en geen geest zonder lichaam.

De vriendschap tussen lichaam en geest gaat mij aan het hart. Ik zou willen dat jij en ik altijd bij elkaar blijven, zolang we leven. (Palmen 1996: 303)

Kit begint al in het begin van de vriendschap tussen Ara en haar verschillen tussen hen te benoemen. De samenhang tussen lichaam en geest komt duidelijk naar voren:

Ik kon het aan niemand uitleggen, ook aan mezelf niet, maar ik voelde me vanaf het moment dat ik Ara gezien had met haar verbonden, alsof zij op een eigenaardige wijze mijn lichaam borg in het hare. Dan is zij dubbel lichaam en ben ik er alleen in mijn gedachten. (Palmen 1996: 54)

Palmen brengt in de vertelling met dit gevoel de verbondenheid tussen Ara en Kit, lichaam en geest samen. Deze verbondenheid houdt voor Kit de vriendschap en de liefde tussen hen in. Echter, voor haarzelf lukt het (nog) niet die samenhang te creëren. Ze heeft moeite met de acceptatie van haar eigen lichamelijkeheid, maar juist niet met die van haar eigen geest. Ze koppelt zien aan inzien. Ara daarentegen is geen denker, maar ze onthoudt wel alles woordelijk wat Kit ooit heeft gezegd. (133) Ara is dyslectisch, ze raakt soms woorden kwijt. (134) Als tiener verwoordt Kit de dyslexie van Ara als een soort blindheid van iets binnen in haar hoofd. (47) Palmen gebruikt meerdere malen woorden als blind, blindelings en blindheid in de vertelling. Het niet kunnen zien of inzien is in oppositie met het zien en het verkrijgen van inzicht, het inzien.

Kit krijgt een jaar lang een heftige, intensieve relatie met Thomas. Ze raakt verslaafd aan drank en aan Thomas. Voor Kit horen drank en liefde bij elkaar. (262)

Vanaf de eerste dag dat ik met Thomas was en mijzelf bezag, hoe ik veranderd was in iemand die ervoor thuisbleef om op een telefoontje te wachten, wist ik met een helderheid die mij angst aanjoeg, dat er geen weg terug was. Het verbond dat ik had gesloten met een man en met de drank zou alleen met geweld verbroken kunnen worden, dat was, door mijzelf geweld aan te doen. (Palmen 1996: 262)

Ook door deze relatie weet Kit dat ze tot inzicht gaat komen, dat er een verandering gaat komen, een verandering in de relatie met Thomas, een verandering in de relatie met Ara, een verandering in haar werk. Ara vertegenwoordigt het lichaam, Kit de geest. Het lijkt ze in

hun indringende vriendschap te lukken deze samen te brengen, hoewel ze uiteindelijk moeten concluderen dat ze zich moeten losmaken van elkaar om hun bijzondere verbintenis te behouden.

Liefde, respect, bewondering, betekenis, hebben alleen maar plaats in een tussenruimte, in dat onzichtbare iets wat door een verbintenis geschapen wordt. (Palmen 1996: 310, 311)

Ook Brouwers beweert dat de roman naar een emotioneel inzicht toewerkt. (Brouwers 1999: 7) In de relatie met Ara praat Kit en luistert Ara. Kit heeft Ara nodig om alles wat ze bedenkt aan Ara uit te leggen. Als ze uitleg heeft gegeven kan ze schrijven. In het laatste deel van de roman geeft Kit zelf aan dat ze in haar schrijven nog steeds bezig is de vriendschap tussen Ara en haar te doorgronden. In eerste instantie wil Kit er nog niet aan dat haar vriendschap met Ara en de verliefdheid op Thomas verband met elkaar houden. (270) Kit bespreekt haar relatie met Thomas uitgebreid met Kit. Kit vindt dat Ara over Thomas spreekt alsof ze over haarzelf spreekt. Het valt Kit steeds moeilijker die twee uit elkaar te houden. (271) Zowel in de relatie met Thomas als met Ara voelt Kit dat ze zich uiteindelijk los zal moeten gaan maken van hen om zichzelf te kunnen zijn en liefde, respect, bewondering en betekenis te kunnen ervaren. Er moet *afstand* gecreëerd worden om te kunnen denken en tot inzicht en verandering te komen. Kit beëindigt de relatie met Thomas en gaat aan het einde van de roman in gesprek met Ara door haar brieven te schrijven. In een brief aan Ara – het laatste hoofdstuk in de roman – geeft Kit haar verkregen inzichten weer. Ze focust op ‘verslaving’. De eetverslaving van Ara, haar eigen drankverslaving, haar verslaving aan de relatie met Ara en met Thomas.

Ik denk dat ik het bewonder, dat iemand zo veel lichaam durft bloot te stellen aan de ogen van anderen en al die ruimte durft in te nemen, omdat ik dat zelf niet kan. (Palmen 1996: 301)

Kit moet afstand houden van haar verslavingen en doet dit door te schrijven. Palmen verwijst hiermee duidelijk naar de ideeën van de oude Griekse filosofen over samenhang tussen erotisch zien, afstand bewaren, denken en tot zelfkennis komen. Wederom een duidelijke verwijzing naar de Platoonse traditie waarin afstand tot de geliefde nodig is en waarin lichamelijke nabijheid verstikt.

Lichaam en geest of lichaam tegen geest?

Palmen laat in deze roman evident de samenhang tussen lichaam en geest, maar ook de tegenstelling tussen deze twee zien. Voor hoofdpersonage Kit voelen lichaam en geest lange tijd als een oppositie. Het lichaam tegenover de geest of zelfs tegen de geest. Zij ziet zichzelf als de geest en Ara als het lichaam. Kit is klein, dun en wil niet gezien worden. Ara is aanwezig door het zichtbaar zijn van haar grote zware lichaam. Ara representeert overduidelijk het lichaam en Kit minstens zo duidelijk de geest. Pas aan het einde van de roman, in de brief aan Ara brengt Kit zelf lichaam en geest samen door aan te geven dat schrijven een ander lichaam aan je geest geven is. (289)

In de zien-erotiek-liefde lijn is er in de roman een duidelijke ontwikkeling te zien. Door te zien gaat Kit een intensieve relatie aan met Ara. Een relatie waarin gevoelens van geluk en liefde groeien; mede groeien door te zien. Het kijken naar Ara brengt Kit geluk en liefde. Zij heeft als klein meisje, als kleine vrouw, als denker, als 'talige', Ara nodig, Ara met haar grote zware lichaam, met haar eetgedrag, met haar woordblindheid, met haar luisterend oor. Aan het einde van de roman, als Ara is afgevallen en Kit beseft dat ze de lichamelijke van Ara niet nodig heeft, komt ze tot inzicht. Door te schrijven maakt ze een lichaam van woorden en papier (289). Door te schrijven geeft ze een nieuwe vorm aan 'lichaam'. Ze heeft het schrijven nodig om de vriendschap tussen lichaam en geest te kunnen constateren en om hier te komen heeft ze Ara en Thomas nodig gehad, maar om te denken en te veranderen is afstand nodig, afstand om in het schrijven zichzelf te kunnen worden en liefde en geluk te ervaren. Ze moet afstand nemen van Ara en van hun vriendschap om de nieuwe vriendschap tussen lichaam en geest toe te kunnen laten. Het afstand nemen doet Kit door eerst brieven te gaan schrijven aan Ara (het begin van het creëren van een lichaam van woorden) en uiteindelijk door aan te geven een boek te gaan schrijven over de vriendschapsrelatie met Ara. Mede door de boosheid van Ara over het verworden tot een romanpersonage, wordt afstand gecreëerd en kan Kit kiezen voor haar autonomie, voor het schrijverschap. Het aangaan van een intense vriendschapsrelatie met Ara, de ontwikkeling hierin en de inzichten die dit oplevert, geven evenals in *De wetten* de zoektocht naar autonomie weer.

Dit inzicht brengt voor Kit beide zien-lijnen samen. In de zien-kennis-zelfkennis lijn is duidelijk geworden dat de relatie met Ara Kit veel kennis heeft gebracht over haar manier van kijken. Lichaam en geest zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, maar binnen de mens zelf. Kit heeft uiteindelijk niet het grote lichaam van Ara nodig maar haar eigen schrijvende lichaam in samenhang met haar eigen denken, haar eigen geest. Voor haar eigen zien en haar eigen denken heeft ze geen anderen nodig. Door haar eigen manier van zien is er ruimte gekomen om te denken en te schrijven. Palmén laat ook in *De vriendschap* het hoofdpersonage kiezen voor het schrijverschap, evenals in *De wetten*. Inzicht wordt bereikt en een keus wordt gemaakt, maar ook hier bereikt de 'ik' niet het ultieme zelfinzicht. De vriendschap met Ara moet worden 'opgegeven' terwijl het juist wel die vriendschap is die tot het komen van inzicht heeft geleid.

Hoofdstuk 3

Lucifer

In *Lucifer* valt de Amsterdamse Clara Wever, partner van de bevlogen componist Lucas Loos, in Griekenland van een rots de afgrond in en komt om het leven. Lucas is de enige die gezien heeft wat er is gebeurd. In het Amsterdamse kunstenaarswereldje wordt er gespeculeerd over de toedracht van de val. Is ze geduwd, en dus vermoord? Was het een ongeluk, zelfmoord of is ze gevallen? De vrienden van Clara en Lucas komen in het verhaal langzaam en schoorvoetend met verschillende gedachten over en herinneringen aan de relatie tussen Lucas en Clara, Lucas Loos de componist, en de val van Clara. Zij vertellen deze aan de ik-persoon die het verhaal van de val van Clara vierentwintig jaar na dato bijeen luistert en opschrijft. De roman is gebaseerd op een ware gebeurtenis. *Lucifer* wordt een sleutelroman genoemd; Lucas Loos verwijst naar de Nederlandse componist Peter Schat. Clara verwijst naar de actrice Marina Schapers. Zij overleed op 26 juli 1981 in Griekenland door een val in een ravijn. Door mediaoptreden van Palmes zelf en doordat zij in haar Nawoord in *Lucifer* aan deze gebeurtenis refereert, is duidelijk dat het een verhaal betreft dat op waarheid gebaseerde elementen bevat. Palmes in het Nawoord van *Lucifer*:

Sommige personages in Lucifer komen uit de hemel vallen, sommigen leiden een leven in de literatuur. Sommige personages spelen een rol in de verhalen over het beschreven tijdperk en sommige personages bevinden zich ergens tussenin.

Voor elk personage in Lucifer geldt dat ze niets zeggen wat hun niet door de schrijver in de mond is gelegd. De sporadische zinnen die hierop een uitzondering vormen zijn terug te vinden in de opgenomen literatuurlijst.

In de afgelopen jaren sprak ik talloze mensen over Peter Schat en Marina Schapers en over de dramatische gebeurtenis op 26 juli 1981.

Ik ben hen dankbaar voor hun verhalen.

Connie Palmes

(Palmes 2007: 351)

Palmes geeft hiermee enerzijds aan dat alleen zij verantwoordelijk is voor alle dialogen in de roman en zegt daarmee dat het fictie betreft; anderzijds noemt ze Peter Schat en Marina Schapers met naam en toenaam waarmee ze juist benadrukt dat het om 'bestaande

personen en ware gebeurtenissen' gaat waar ze over schrijft. De tegenstelling tussen fictie en werkelijkheid wordt hiermee gethematiseerd door Palmen. Het is deze tegenstelling die verwarring scheidt, want wat is 'waarheid' en wat niet? Zelf is Palmen overtuigd: het betreft fictie. Ze is van mening dat fictie niet beschrijft maar *schept*. (Anbeek 2008: 10) In het analyseren van de roman op het thema zien, komt dit 'wat is waar(heid) en wat niet' in verschillende vormen steeds opnieuw aan de orde. Naast Peter Schat en Marina Schapers kunnen ook andere personages in de sleutelroman 'herkend' worden. Bella verwijst naar actrice Kitty Courbois, Gilles Boon naar Hugo Claus; Aaron Keller en Otto Griffioen naar Harry Mulisch en Jan Hein Donner. (Anbeek 2008: 1, 2) Juist door deze verwijzingen naar bestaande personen en naar het Amsterdamse literaire / kunstenaarswereldje wordt *Lucifer* zeer wisselend ontvangen; er ontstaat een publieke discussie over het realiteitsgehalte van de roman. (Anbeek 2008: 10) Stephan Sanders is ronduit negatief over het boek en schrijft in een artikel in 'Vrij Nederland' over de 'roddelfilosofie' van Palmen en geeft aan dat Palmen helemaal geen duidelijkheid wilde over de toedracht van de werkelijke gebeurtenis, maar een roman met Peter Schat als moordenaar in de hoofdrol. (Sanders 2007)

Zelf ben ik dol op immorele boeken, helemaal als het romans zijn. Nabokovs Lolita: ja. Maar een roman, waarin de lezer op de laatste pagina wordt verteld wie de hoofdpersonages werkelijk zijn (Peter Schat en Marina Schapers) dat is geen roman, dat is onhandig broddelwerk, half steunend op de werkelijkheid, half op de verbeelding. (Sanders 2007)

Jeroen Vullings is eerder die maand in een interview met Palmen in 'Vrij Nederland' veel positiever. Hij is enthousiast over *Lucifer*, vindt het een goed geschreven, intrigerend verhaal dat twee genres verbindt: de klassieke tragedie en de thriller. (Vullings 2007) Duidelijk is wel dat de roman voor ophef zorgt; de vraag is of die ophef en verwarring over de tegenstelling tussen werkelijkheid en fictie nu juist is wat Palmen beoogt? Interessant blijft het thematiseren van tegenstellingen in haar werk en in het geval van *Lucifer*, zoals Palmen zelf verwoordt, naast de *tegenstelling* van werkelijkheid en fictie ook het thema 'interpretatie van een werkelijkheid'. (Anbeek 2008: 10) De titel van de roman, *Lucifer*, die verwijst naar het duivelse in de mens, suggereert een bepaalde richting van 'een interpretatie van een werkelijkheid' rondom de gebeurtenissen rond de val van Marina / Clara.

Bovenstaande geeft reeds aan dat de inzet van deze roman anders lijkt te zijn dan *De wetten* (waarin de zoektocht naar kennis, het schrijverschap en de filosofische inzet centraal staan) en *De vriendschap* (waarin de vertelling grotendeels gekoppeld is aan de tegenstelling tussen lichaam en geest en waarin ook de zoektocht naar het schrijverschap wordt gethematiseerd). Deze thematisering van het schrijverschap is zeker ook in *Lucifer* evident, echter de insteek van de roman is anders dan voorgaande romans, omdat Palmen tegenover of juist naast het 'goddelijke zien' in *De wetten* en *De vriendschap* het demonische zien in *Lucifer* plaatst. Er wordt in dit onderzoek op deze veranderende invalshoek van Palmen ingegaan.

De roman heeft een klassieke drama-indeling in vijf bedrijven en bevat meerdere verhaalniveaus; er is sprake van een raamvertelling. Verschillende vertellers doen hun verhaal in het kader van een omvattend *raamverhaal*. (Boven, van & Dorleijn, 2003: 212, 213) In het eerste en laatste bedrijf verhaalt een ik-verteller. De 'ik' is literair auteur van beroep. Evenals in *De wetten* en *De vriendschap* thematiseert Palmen hier het schrijverschap. De hele roman is in dat kader een conclusie in zichzelf. De ik-verteller heeft verschillende mensen uit de kring rond het echtpaar gesproken, die allemaal een eigen perspectief hebben op de relatie van Lucas Loos en Clara Wever en de gebeurtenissen in Griekenland. De romancier heeft de ambitie om uit die vele verhalen een roman te componeren. De ingebedde vertelling is het resultaat van haar schrijven. De ik-verteller ontmoet in het eerste bedrijf op een terras een aantal vrienden van Lucas Loos. Deze vrienden praten over de dood van Clara, dan zo'n vierentwintig jaar geleden. Zij hebben verschillende ideeën over de val van Clara. Later belt een van hen, degene die de Prins wordt genoemd (Albertus Prins) de 'ik' op; zij spreken af elkaar te ontmoeten, samen met nog twee andere belangrijke vrienden van Lucas. Deze drie mannen (de vertellers binnen het *raamverhaal*) zullen de 'ik' dan het hele verhaal vertellen rond de dood van Clara. Het gesprek dat in het eerste bedrijf aan de orde komt, vindt in het vijfde bedrijf plaats. (Anbeek 2008: 2) Dan is ook Lucas Loos overleden. De lezer volgt hoe de 'ik' tot een (re)constructie tracht te komen door de verhalen van de verschillende personages, maar deze personages worden 'aangestuurd' in het eerste en laatste bedrijf door de ik-verteller en dat maakt het complexer. Zoals Anbeek aangeeft: "Het is de (re)constructie door de schrijfster van de (re)constructies die door anderen ontworpen zijn. Fictionalisering in het kwadraat dus."

(Anbeek 2008: 8) Door te schrijven over het schrijven is de thematisering van het schrijverschap een feit.

In het tweede, derde en vierde bedrijf is er sprake van een auctoriale verteller, deze verteller laat de lezer 'meekijken' in de gedachten van de verschillende personages. Deze personages 'zijn' de vertellers die – binnen het omvattende raamverhaal, dat vorm krijgt door het eerste en laatste bedrijf – hun verschillende verhalen vertellen. De personages hebben hun eigen ideeën over de dood van Clara. Was het moord, een ongeluk of zelfmoord? De auctoriale verteller vertelt de lezer het verhaal door de ogen van verschillende personages; zij blikken terug op de periode in 1981, de periode waarin Clara van een rots viel in Griekenland en de dood vond. In het tweede bedrijf is vooral Bella, de beste vriendin van Clara aan het woord. Zij en haar zoon Levi waren mee op vakantie naar Griekenland en verbleven samen met Lucas, Clara en hun zoon Quint in hetzelfde vakantiehuis. Vanaf de rotsrand van het terras van het huis, valt Clara op een nacht naar beneden. In het derde bedrijf komen goede vrienden van Clara en Lucas aan het woord. Robin is de oudste vriend van Clara, hij is visagist. Rafaël is journalist, hij maakt uitgebreide geschreven 'portretten' van kunstenaars. Bubi is musicus en heeft een relatie met Puck. Het vierde bedrijf verhaalt met name over de begrafenis van Clara; een groot deel van de gebeurtenissen rond de begrafenis wordt verteld vanuit het perspectief van Robin, Rafaël en Bubi. Robin heeft toegang tot de dagboeken van Clara; hij verbrandt deze na haar dood, zoals beloofd. Bubi, Rafaël en de Prins analyseren samen en ieder met hun eigen invalshoek, het werk van componist Lucas. De een ziet verwijzingen naar moord, de ander naar een vooruitziende blik. De Orpheus-mythe komt aan de orde, met nadruk op het idee dat een dode geliefde inspirerender kan zijn dan een levende. (Anbeek 2008: 3-4)

Opvallend is de verandering in vertelperspectief als we dit vergelijken met de twee andere romans, hierin is er beide keren sprake van een ik-verteller, een vrouwelijk hoofdpersoon (de 'ik'). De lezer krijgt in beide gevallen enkel het perspectief van de ik-verteller te weten. In *Lucifer* echter is er sprake van meervoudig perspectief, de lezer krijgt de diverse visies van meerdere personages te interpreteren. Er is in twee bedrijven wel sprake van een vrouwelijke 'ik' (de schrijfster), maar daarnaast wordt in drie bedrijven het perspectief van meerdere andere personages verwoord. Dit zorgt ervoor dat de structuur van *Lucifer* vernieuwend is voor Palmén als we deze vergelijken met haar eerdere werk. In

Lucifer kijken diverse personages met hun eigen blik (perspectief) naar de gebeurtenissen. Er is geen dominant, verklarend perspectief. Alles zienswijzen samen vormen een visie op de dood van Clara, maar geven geen verklaring en bieden zeker geen ultieme waarheid. In de relatie tussen Bubi en Puck spelen zien en het perspectief van Puck een belangrijke rol. Puck is nog geen 1.30, ze geeft aan dat ze vanzelfsprekend een verwrongen kijk op de mensen heeft:

'Het eerste wat ik van iemand zie is twee keer niets. Ik kijk pal in de gapende, omgekeerde kuilen van hun neusgaten. Er zijn maar weinig volwassenen die erin slagen mijn eerste indruk weg te nemen.'
(Palmen 2007: 145)

Palmen laat Puck, als ze Bubi voor het eerst ontmoet, zeggen dat Bubi moet blijven staan omdat ze anders het perspectief verliest. (145) Hier komt het specifieke perspectief van Puck op de mensheid naar voren. Puck is klein en moet naar volwassenen omhoog kijken. Dit zet haar zien in een ander perspectief dan het zien van langere mensen. Puck benadrukt hier het belang van het eerste zien en van het 'anders' zien. Het eerste zien geeft haar een eerste indruk van iemand, een indruk die zelden aangepast wordt volgens haar eigen woorden.

Naast deze nieuwe vorm van vertelperspectief, is er in de thematiek rond het zien een verschuiving aan te wijzen in *Lucifer* ten opzichte van de twee andere romans. Het is Palmens eerste roman met een politieke thematiek. De vrienden in het kunstenaarswereldje strijden verbaal over politieke onderwerpen, onder meer over het communisme en de verwerking daarvan. Daarmee gaat het in de roman veel meer om 'ideologisch zien' dan om filosofisch zien zoals in *De wetten* en *De vriendschap*. Interessant is dat het ideologische zien, waarmee de wereld volgens één perspectief wordt geduid, haaks staat op de structuur van de roman (waarin alle personages vanuit hun eigen blik, hun eigen perspectief naar de gebeurtenissen kijken). Het verklaren van de wereld vanuit één manier van zien staat tegenover het samenbrengen van verschillende perspectieven die een visie vormen op het gebeuren, maar juist geen verklaring bieden. De roman laat visies op elkaar botsen terwijl een ideologie één visie is. Wederom brengt Palmen een (vermeende) tegenstelling in. Kunnen we hierdoor afleiden dat *Lucifer* door deze verandering ook 'tegenover' de romans *De wetten* en *De vriendschap* komt te staan?

Ook in deze derde roman van Palmen zijn de twee zien-lijnen aanwezig. De lijn zien-erotiek-liefde (de lijn waarin zien een erotische daad is en gevoelens van liefde kan opwekken) en de lijn zien-kennis-zelfkennis (de lijn waarin zien tot kennis en tot zelfkennis kan leiden). In *Lucifer* toont Palmen verschillende vriendschaps- en liefdesrelaties. In die verschillende relaties speelt zien-erotiek-liefde een rol. Daar waar in *De wetten* en in *De vriendschap* duidelijk wordt gemaakt door Palmen dat zien een filosofische waarde heeft en dat door het uitwisselen van erotische blikken tot zelfkennis kan worden gekomen, gebeurt er in *Lucifer* iets zeer specifiek met de blik. Palmen suggereert sterk dat de demonische blik van Lucas Loos een rol speelt in de dood van Clara. Heeft zijn blik haar 'aangeraakt'? Heeft hij het 'boze oog'? Tevens komt in deze roman het zien in het kader van 'waarheidsvinding' aan bod. Doordat alleen Lucas degene is die de val van Clara daadwerkelijk heeft gezien, kunnen de andere personages niet anders dan afgaan op wat zij van hem hierover horen en daaraan hun eigen ideeën, gevoelens en gedachten over het voorval koppelen. Wat heeft Lucas gezien? In deze gedachtevorming nemen de verschillende vrienden de relatie van Clara en Lucas onder de loep en analyseren ze de ontwikkeling en ideeën van Lucas als componist. Het visionaire zien komt nadrukkelijk aan de orde en de kracht en de macht van de blik. Kan Lucas in de toekomst kijken? Heeft hij de val van Clara voorzien, voorspeld en veroorzaakt? Heeft hij Clara 'aangeraakt' met zijn blik? Palmen zet in deze roman de waarheidsvinding (wat is er echt gezien) tegenover het demonische zien (wat is de macht van de blik).

Daarnaast is Lucas Loos het personage dat Palmen op zoek laat gaan naar het ultieme muzikale inzicht. In zijn muziek is hij op zoek naar harmonie. Lucas probeert losstaande elementen van zijn muzikale inzichten samen te brengen. (Palmen 2007: 261)

In de paragraaf *Clara, Lucas en hun vrienden, een analyse van zien binnen de verschillende relaties tussen mannen en vrouwen* wordt het zien binnen de verschillende liefdes- en vriendschapsrelaties die in de roman aan de orde komen geduid. In de tweede paragraaf *Wat ziet Lucas Loos? Een analyse van de ontwikkeling in het zien, het denken en het inzien van Lucas* ligt de nadruk op het (visionaire en demonische) zien van Lucas; met name gerelateerd aan de rol van zijn zien met betrekking tot de dood van Clara. In de laatste

paragraaf *Geziena liefde, het samenkomen van liefde en zelfkennis*, wordt geanalyseerd op welke manier de twee zien-lijnen in *Lucifer* verbonden worden.

Clara, Lucas en hun vrienden, een analyse van zien binnen de verschillende relaties tussen mannen en vrouwen

Al op de derde pagina van de roman laat Palmén duidelijk het belang en de rol van zien blijken:

Sommige mensen kunnen in een oogopslag hun omgeving in zich opnemen, maar dat kan ik niet.

Worstelend met die tegenstrijdigheid kon ik alleen de straat oversteken door mijn ogen strak gericht te houden op de man die zijn hand de lucht instak en me daarmee lonkte en afleidde.

Na me losgeweekt te hebben uit de altijd wat overdreven erotische omhelzing van de Prins, durfde ik mijn blik de ruimte te geven. (Palmén 2007: 13)

In deze drie zinnen is de 'ik' de schrijfster die een groepje vrienden van de componist Lucas Loos op een terras in Amsterdam ziet zitten en naar hen toeloopt. De 'ik' heeft moeite met het ineens opnemen van haar omgeving. Ze geeft in de vertelling aan dat dit wordt veroorzaakt door haar verlegenheid en weerzin tegen onverwachte ontmoetingen. (13) Ze houdt haar blik strak gericht op één persoon; dat is haar manier van kijken om te kunnen omgaan met de ineens ontstane situatie. Palmén geeft telkens in de drie romans aan dat er naast het erotische (liefdes)kijken ook een vervelende, confronterende en hier in *Lucifer* een ongemakkelijke, verlegen manier van zien bestaat. Hiermee geeft ze de vele kanten van zien aan en tevens dat verschillende manieren van zien heel tegengestelde gevoelens kunnen oproepen bij degene die kijkt, maar ook bij degene die bekeken wordt. In de laatste zin van bovenstaand citaat, kan de 'ik' pas als ze zich enigszins op haar gemak voelt, haar blik de ruimte geven; het comfortabele gevoel van je prettig voelen in de situatie, sluit dan aan bij het zien. Als het gevoel over de situatie positief is, is het mogelijk 'verder' te kijken en het zien de ruimte te geven.

Bij de val van Clara gaat het vooral om wat er door Lucas precies gezien is en wat het zien van Lucas met de val van Clara te maken heeft. Palmén toont in de vertelling het belang

van het zien in de relatie van Lucas en Clara, voorafgaand aan de val. Zij hebben vaak ruzie. Een van de terugkerende pijnpunten is het feit dat Lucas zich aangetrokken voelt tot jonge mannen en liefdesrelaties met hen aangaat. Duidelijk is dat Palmen hiermee verwijst naar de homo-erotische relaties zoals deze in de klassiek oudheid bestonden. In Griekenland, bij het vakantiehuis op het terras aan de afgrond, gaat Clara hier op geheel eigen wijze mee om:

Daarop doet ze wat ze altijd doet als ze Lucas voor de zoveelste keer ziet veranderen in een schutterige debiel, volledig in de ban van zijn eigen, heftige adoratie: ze flirt met de mannen op wie hij zijn oog heeft laten vallen. Met de scherpe blik van jaloezie ziet ze meteen naar wie van de beide jongens zijn verliefde bewondering uitgaat. In zoverre de dronkenschap haar dat toelaat, loopt ze bevallig op hem toe, vlijt zich op zijn schoot, slaat haar smalle, gebruinde armen om zijn nek en werpt Lucas een even uitdagende als vernietigende blik toe. Langs haar heen kijkend, alsof de provocatie hem koud laat, probeert Lucas de draad van het gesprek dat hij die middag met juist die jongen voerde, weer op te pakken. (Palmen 2007: 43)

In bovenstaande tekstpassage benoemt Palmen zeer expliciet het erotische kijken, de scherpe blik van jaloezie, de uitdagende, de vernietigende blik en de flirtende blik. Wederom het tegenstrijdige in en tegelijkertijd de samenhang tussen de verschillende manieren van kijken. Clara ziet en is jaloers, ze gaat flirten als reactie. Door het zien wordt de verhouding van Clara en Lucas duidelijk gemaakt. Lucas *ziet* dat hij indruk maakt op de ene Amerikaanse student, deze hangt aan zijn lippen. (49)

De verleiding van de woorden is zoveel zichtbaarder en directer dan de verleiding door de muziek, hij haakt naar de eeuwige voortdoring van dit geluk. Alsof hij in vogelperspectief op aarde neerkijkt, ziet hij zichzelf zitten, ingesloten door een lijst van een azuurblauw uitpansel, een wit strand, een wijnrode zee. (Palmen 2007: 49)

In de laatste zin van dit citaat verwijst Palmen naar het nemen van afstand. Lucas ziet zichzelf van een afstand. Dit lijkt een verwijzing naar het visionaire zien van Lucas dat in de volgende paragraaf verder uitgewerkt wordt. De relatie tussen Clara en Lucas is heftig en in hun felle discussies laat Palmen steeds het thema zien aan de orde komen. Lucas:

Voor jou is de wereld beperkt tot een klerenkast, een make-upkoffer en de spiegel waarin je kijkt om te zien hoe je door anderen gezien en bewonderd zult worden zodra je een voet buiten de deur zet. Clara: Ja, jouw wereld is zo groot dat je hem niet ziet. (Palmen 2007: 70,71)

Hier geeft Palmen de in Lucas' ogen oppervlakkige en ijdele manier van zien van Clara aan en zet dit tegenover de 'blinde' blik van Lucas (hij ziet de wereld niet volgens Clara) . Wederom een oppositie binnen het thema zien.

Het kijken van mannen naar vrouwen en vice versa komt steeds opnieuw weer naar voren in *Lucifer*. De schoonheid van Clara wordt expliciet en meerdere malen benoemd door diverse personages in de roman. Clara is een prachtige vrouw, er is geen man wiens mond niet opvalt als hij de schoonheid van Clara voor het eerst ziet. (107) Robin, de beste vriend van Clara, constateert echter ook dat je meteen, op het eerste oog, zag dat er 'iets' was met haar. (107) Robin voelt zich zeer nauw verbonden met Clara. Als hij van haar dood hoort door een telefoontje van Lucas uit Griekenland, voelt hij niks, is hij alleen maar onbeschrijfelijk moe. Het is alsof hij met ogen van iemand anders naar zichzelf kijkt. Hij concludeert dat het onvoorstelbaar is wat hem overkomt. (102) Later verbaast het hem en stelt het hem teleur dat hij de dood van Clara niet *gezien* heeft, die nacht of de ochtend. (112)

Bella, Clara's beste vriendin, vindt Clara een van de mooiste vrouwen die ze kent, ze is het kijken naar het gezicht van Clara nooit moe geworden. Ze beweert dat als Clara over straat loopt, mannen stilstaan en hun lichaam een halve slag draaien om haar na te kijken. (63) In *Lucifer* is Clara het personage waarmee Palmen refereert aan *schoonheid*. In *De wetten* wordt het (erotische) zien van Marie naar 'haar mannen' geduid, in *De vriendschap* het (erotische) zien van Kit naar Ara en van Kit naar een aantal mannen in haar leven, maar in *Lucifer* wordt de schoonheid van de vrouw Clara meerdere malen specifiek genoemd door de auteur. De vraag is of het zien van de schoonheid van Clara kan leiden tot (filosofisch) denken, tot kennis, tot het komen tot zelfinzicht (van Lucas)? Naast de verandering in vertelperspectief draait Palmen ook de zien-rollen van man en vrouw hier 'om'. In *De wetten* keek Marie naar mannen, in *De vriendschap* kijkt Kit, in beide romans is het hoofdpersonage een vrouw. In *Lucifer* daarentegen is het de vrouw die bekeken wordt, de vrouw die

verbonden wordt met 'schoonheid' en is het hoofdpersonage een man, en bovendien een man met een machtige blik.

Bella verwoordt ook het belang van het 'gezien worden':

Als die stormachtige seks, dat plakkerige, kleffe gedoe was uitgeraasd, hield je dat over, dat iemand naar je kijkt en je ziet. (Palmen 2007: 68)

Bella zet hier juist de tegenstelling tussen lichaam en geest en tussen zien en erotische gevoelens neer. Seks is 'plat', Bella gebruikt woorden als plakkerig en klef. Voor haar is het lichamelijke, de seks tegengesteld aan het 'echt' gezien worden. De auteur laat hier romanpersonage Bella 'lichaam en geest' als een tegenstelling ervaren. Palmen geeft aan dat het kijken van mannen naar vrouwen en vice versa niet altijd lustgevoelens hoeft op te roepen. Het lichamelijke kan wat Bella betreft achterwege gelaten worden, terwijl door zien juist wel erotische en liefdesgevoelens kunnen ontstaan. Dit sluit aan bij het platonische kijken van de filosoof in het hoofdstuk over *De wetten*. Het zien, denken en de liefde worden hier verbonden.

Ook Robin, de beste vriend en huisgenoot van Clara vindt haar als hij haar voor de eerste maal ziet een overweldigende schoonheid, mysterieus, voluptueus, verpletterend. Hij kan zijn ogen niet van haar afhouden en kijkt onbeschaamd naar haar. (103) Toch kan hij uiteindelijk, na jaren en jaren, haar depressieve houding, haar verdriet, haar huilen, haar verval niet langer aanzien. (111) Robin heeft voordat Clara naar Griekenland op vakantie gaat het besluit genomen dat hij niet langer bij Clara en Lucas in huis wil blijven wonen:

De blik die ze hem toewerpt vanuit het opengedraaide raam van de auto, is er een die hij niet meer dagelijks wil zien. (Palmen 2007: 111)

Het zien van Clara brengt bij Robin veel gevoel teweeg. Gevoelens van liefde. Het niet langer willen zien van haar, is voor Robin een keus voor zichzelf. Hij hoeft deze keus uiteindelijk niet kenbaar te maken, omdat Clara in Griekenland overlijdt.

Wat ziet Lucas Loos? Een analyse van de ontwikkeling in het zien, het denken en het inzien van Lucas

Al aan het begin van de roman wordt de talentvolle musicus Lucas Loos als een markant figuur beschreven; een 'woeste engel' met een kop vol krullen en een stralende blik. (Palmen 2007: 19)

En als hij het niet met woorden deed, dan met zijn verzengende blik. Je hebt hem nog nooit ontmoet, maar hij had een wonderlijk stel ogen in zijn hoofd. Ze lagen diep verborgen in vlezige kasten en hij had albinowitte wimpers, vreemd, bijzonder, zo iets had ik nooit eerder gezien en heb ik daarna ook nooit meer bij iemand gezien. Met die glanzende witomkranste ogen keek hij je aan alsof hij alles uit je wilde zuigen en tegelijkertijd was die blik gesloten, behoedzaam voor wat die ogen zelf konden prijsgeven, alert, argwanend, aftastend. Er zat een constante spanning op zijn netvlies. (Palmen 2007: 20, 21)

Door Palmen wordt direct aan het begin van de vertelling de nadruk op de blik, de ogen, het zien van een van de hoofdpersonages gelegd. Ook de gespleten persoonlijkheid van Lucas Loos krijgt hier vorm. De bijzondere open blik versus de gesloten, behoedzame blik. De blik van Lucas speelt in de hele roman een belangrijke rol, niet in de laatste plaats omdat Lucas ervan overtuigd is dat hij in het bezit is van bepaalde machten, de macht van de gedachte en van het 'boze oog'. Hij heeft visionaire momenten en gelooft hier heilig in. (22) De Prins, een van de vrienden van Lucas, verklaart de val van Clara in dit licht:

Hij heeft naar haar gekeken en alleen maar gedacht: val dood. En toen viel ze dood. (Palmen 2007: 22)

Aan het einde van de roman komt dit visionaire, de blik, het boze oog, sterk terug en geeft wederom een mogelijke uitleg voor de dood van Clara. De Prins legt aan de 'ik' uit dat Lucas en hij werkten aan een opera, over de tsaar, de tsarina en Tsjajkovski. Lucas drong er bij de Prins op aan een zin toe te voegen:

Na die opmerking van de tsaar wil Lucas dat de tsarina hem de definitieve zet voor het verraad geeft door te zeggen dat zijn moordenaar zich ook kan verschuilen in een blik. Dat was de ene zin die erbij moest. Een moordenaar kan verborgen zijn in een blik. (Palmen 2007: 340)

Palmen laat in de vertelling Lucas suggereren dat hij met zijn blik Clara heeft vermoord. Hier toont Palmén het demonische kijken, het kijken dat 'iets' kan veroorzaken. Ze versterkt de suggestie van 'doden met een blik' nadrukkelijk door in de vertelling een nieuw verhaal te vertellen, het verhaal van de opera, de tsaar, de tsarina en Tsjajkovski. Het is in dit verhaal dat de zin 'Een moordenaar kan verborgen zijn in een blik' gezegd wordt. Het is Lucas zelf die wil dat deze zin opgenomen moet worden in de opera waaraan hij samen met zijn vrienden werkt. Door de nadruk op deze interpretatie van de val van Clara te leggen, geeft Palmén de macht en de kracht van het zien, van de blik aan. Naast het erotische 'liefdeskijken' dat in de twee eerdere romans benadrukt werd, legt Palmén in *Lucifer* het accent op het demonische kijken. Zien wordt hier op de meest sterke, de meest krachtige manier verbonden met denken. De moordenaar denkt aan de dood, en de dood volgt door enkel te kijken. 'Val dood, en toen viel ze dood', zoals de Prins verwoordde. (22). Palmén verbindt dit machtige zien aan hoofdpersonage Lucas Loos. Deze suggestie doet de Prins denken aan een ander voorval. In het Vondelpark werd in een tent een uitvoering gegeven. Lucas had eerder voorspeld dat president Nixon af zou moeten treden. Het volgende gebeurde er:

Het is een open tent en met de verlegenheid hem eigen kijkt Lucas over de hoofden van het publiek heen. Hij richt zijn blik onafgebroken op een boom in het park.

Zonder enige aanleiding, om onbegrijpelijke redenen, begint de boom waarnaar Lucas almaar staarde om te vallen.

Lucas was ervan overtuigd dat zijn blik op de boom, zijn onbegrijpelijke ontworteling en de val van Nixon met elkaar verband hielden. (Palmen 2007: 340, 341)

Met dit voorval en de zin in de opera wordt sterk het idee gewekt dat een blik kan doden. Gedurende de gehele roman speelt de vraag of Clara *door* de blik van Lucas is gevallen en omgekomen.

De jonge Lucas is al de man met de brandende blik die een grenzeloze passie verraadt. (150) Bij het verwoorden van herinneringen aan de vroegere vriendschap, komt bij

verschillende vrienden de gedrevenheid, de vlamme preken, het ergerlijke en het onverdraaglijke van Lucas naar voren. Lucas probeert zijn vrienden te bekeren tot de visie / de ideologie die hij op dat moment aanhangt. Hij probeert anderen 'te laten zien' en het frustreert hem als zijn inzichten niet direct geloofd worden. Zien wordt hier direct aan inzicht gekoppeld. Hij ziet alles goed, zijn vrienden zijn blind. (152)

'Jullie zijn ziende blind, het zal jullie bezuren!' riep hij bij de eerste de beste kritische kanttekening uit en beende woedend van de ongelovigen weg. (Palmen 2007: 153)

Hij staat graag in de schijnwerpers, wordt graag gezien, pakt elk podium dat voorhanden is, schopt stennis, stelt zijn eigen persoon ten toon. Een van de vrienden, Puck, geeft aan dat Lucas iemand is die niet uitschreeuwt: "Kijk, ik!", maar "Kijk mij!". Dat is volgens haar een wezenlijk verschil, Lucas zegt naar de mening van Puck "Kijk mij eens iemand zijn." (153, 154) Voor Lucas is gezien worden van groot belang. En het is niet alleen zichzelf die gezien moet worden maar vooral zijn talent, zijn werken, zijn composities, zijn inzichten. In zijn werk, het componeren, is het doel van Lucas om tot het ultieme inzicht te komen. Het ultieme muzikale inzicht waarmee alles op z'n plaats valt. Lucas brengt de chromatische toonladder terug tot twaalf drieklanken, een bijzondere vondst. (260)

In het universum van Lucas waren de aloude drieklanken de afzonderlijke elementen van zijn inzicht en wat er bijeengebracht werd, leverde op waarnaar hij zijn leven lang had gezocht: harmonie. (Palmen 2007: 261)

Puck vertelt dat Lucas iemand is die denkt dat een veranderde blik op de wereld, de wereld verandert. (329) Hiermee geeft Palmen wederom aan dat het zien van belang is en een filosofische waarde heeft. Door te zien, te kijken ontstaat inzicht en kan verandering ontstaan. Door samenhang in te zien ontstaat harmonie. Daarmee eindigt zijn zoektocht, bij het bijeenbrengen, het inzien en het vinden van harmonie. Voor Lucas is zijn kunstenaarschap onlosmakelijk verbonden met zijn 'zijn', zijn werk, zijn kijken, zijn inzichten en zijn zoektocht naar harmonie. Rafaël, een van de vrienden, haalt een interview aan dat hij ooit hield met een psychoanalyticus, die deze verbintenis benadrukte door de mythische liefdesgeschiedenis van Orpheus en Eurydice uit te leggen. De uitleg van deze psychiater en

romanschrijver was dat Orpheus in de onderwereld niet per ongeluk naar Eurydice omkijkt, maar dat hij niet anders kan. Er is iets dat hem drijft om het verbod naar haar om te zien te schenden. En dat iets, liet hij Rafaël weten, is 'zijn kunstenaarschap'. Voor een kunstenaar is een dode geliefde inspirerender dan een levende. (300)

Palmen oppert hier de vraag of dit ook voor Lucas heeft gespeeld. Opvallend is dan dat Palmen Lucas degene laat zijn die dergelijke inzichten verwoordt. Als Lucas op vakantie is in Griekenland haalt hij zelf de Griekse mythologie aan:

Dat hij hier, op een nagenoeg verlaten strand, op het Griekse eiland waar Achilles vermomd als vrouw rondliep en Theseus door de koning van Skyros van de rotsen werd geduwd, ene jongen treft die dezelfde naam draagt als een personage in zijn opera, heeft voor Lucas de schone glans van voorzienigheid. (Palmen 2007: 44)

Lucas is zich bewust van het 'zien'. Die nacht valt Clara van de terrasmuur. Vroeg in de ochtend vertelt hij wat er is gebeurd aan Bella, die ook mee is op vakantie met haar zoon Levi. Lucas zegt:

'Ze deed haar ogen open en heeft nog naar me geglimlacht. Daarna is ze gestorven,' zegt hij zacht. Hij staart voor zich uit en herhaalt de zin alsof hij hem zelf moet proeven. Ze deed haar ogen open en heeft nog naar me geglimlacht. (Palmen 2007: 58)

Palmen laat Lucas Loos op het moment dat hij aan de beste vriendin van Clara vertelt over Clara's dood, *het laatste zien* een heel belangrijke rol spelen. Als laatste doet Clara haar ogen nog weer open en glimlacht naar hem. Later in de roman wordt zeer sterk de suggestie gewekt dat Lucas dit laatste zien van Clara zelf heeft bedacht, wellicht om voor de mensen om hem heen een enigszins 'geruststellend' einde van het leven van Clara te kunnen bieden. (88) Met de uitspraak van Lucas benadruk Palmen wederom het belang en de kracht van het zien; niet alleen in het leven en de liefde maar ook op het einde, in de dood. Ook hier komen vermeende tegenstellingen samen.

Bella en Clara zijn goede vriendinnen, ze lijken veel op elkaar. Bella geeft haar mening over Lucas onomwonden aan Clara. Ze vindt Lucas een man die met oogkleppen op loopt, die het niet ziet als Clara verdrietig is, die het niet ziet als Clara blij is, die geen mallemoer

ziet. Maar ze zegt ook dat ze weet dat Clara van hem houdt en dat Lucas van Clara houdt, op zijn manier. (79) Bella:

Kom op zeg, ik ben niet blind. (Palmen 2007: 79)

Het refereren aan blindheid, aan iets niet kunnen zien of willen zien komt meerdere malen terug in de roman, evenals in *De wetten* en *De vriendschap*. Zien wordt steeds weer gekoppeld aan begrip, aan inzicht.

Aan het einde van de roman gaat Rafaël op bezoek bij Lucas. Zij hebben elkaar dan al een aantal jaren niet gezien. Lucas heeft zijn huis verbouwd en kan nu eindelijk Rafaël zijn 'hemel' laten zien. Rafaël herinnert zich dit als een bizar en zeer ontroerend moment, hij ervaart dit als het staan middenin een naar buiten gekeerde ziel. (342) Rafaël was al bezig geweest met het maken van een kunstenaarsportret van Lucas (Rafaël noemde dit portret *Lucifer*) en was jarenlang aan het nagaan via het werk van Lucas wat er nu echt was voorgevallen rond de dood van Clara.

'We zullen nooit weten wat er is gebeurd die nacht, 'antwoordde Rafaël vermoeid, 'maar ik wist zeker dat Lucas leed onder een schuld. Het enige wat ik niet zag was dat het een schuld was die ik met hem deelde, een schuld die er is ook als je niets hebt misdaan. Het werken aan Lucifer maakte me niet schuldig aan een daad, maar een blik. Jarenlang had ik zijn werk bestudeerd op zoek naar een antwoord op de vraag wat er echt was voorgevallen, wat Lucas te maken had met de val van Clara. Elk detail van zijn werk schreeuwde mij toe dat hij van haar af moest om het eenzame rijk van de autonomie te kunnen betreden. Ik vergat dat het mijn kijk op zijn werk was, mijn lezing, en dat je zijn werk net zo goed anders kon lezen. (Palmen 2007: 349)

Palmen laat de blik van Rafaël zijn eigen blik zijn, een van de manieren waarop gekeken kan worden naar de rol van Lucas in de dood van Clara. Een antwoord op de vraag wat er nu werkelijk is gebeurd, krijgt hij niet, en krijgt de lezer van de roman *Lucifer* evenmin. Palmen laat Rafaël in deze tekstpassage de schuldvraag benoemen; hier wordt de titel van het boek, *Lucifer*, de gevallen engel / de duivel, verbonden met de kunstenaar. Rafaël schrijft over Lucas, noemt zijn portret 'Lucifer' en koppelt daarmee demonie aan kunstenaarschap. Rafaël verwoordt de schuldigheid van de mens, de schuldigheid van de kunstenaar. De mens maakt

zich schuldig door *een* interpretatie te geven; het is een onvermijdelijke schuld, de mens heeft nu eenmaal enkel zijn eigen blik om mee te (be)zien. Hier komt de thematiek van ‘een interpretatie van een werkelijkheid’ naar voren.

Lucas zelf lijkt aan het einde van zijn leven tot het muzikale ultieme inzicht te zijn gekomen, hij denkt harmonie te hebben gevonden in zijn muziek en heeft zijn eigen hemel gecreëerd. Zijn liefde voor Clara is onlosmakelijk verbonden met het bereiken hiervan, ook de dood van Clara is voor Lucas verbonden met het komen tot zelfkennis. Maar samenkomen doen de liefde en het kunstenaarschap niet, Clara is dood, daarmee bereikt hoofdpersoon Lucas wel de ultieme afstand tot de geliefde maar niet het ultieme totaalzelfinzicht.

Geziene liefde, het samenkomen van liefde en zelfkennis

Het machtige zien is niet alleen machtig in het creëren van gevoelens van erotiek en liefde, maar ook machtig in het demonische zien (het ‘boze’ oog) en in het laten verkrijgen van zelfkennis. In *Lucifer* laat Palmén de macht en de kracht van de blik zien. Op het gebied van de liefde door de sterke banden in de verschillende vriendschappen en in de diverse liefdesrelaties vorm te laten krijgen door het zien en gezien worden. Niets voor niets is de meeste heftige liefdesrelatie die van Clara en Lucas en is het Clara die valt en rond die val wordt sterk de suggestie gewekt dat Lucas met zijn demonische blik een rol heeft gespeeld in de dood van Clara. En niet voor niets laat Palmén Lucas het personage zijn dat streeft naar het verkrijgen van het ultieme inzicht. Maar het gaat Lucas om het streven naar het ultieme zelfinzicht in zijn werk, in zijn componeren.

Ook Lucas maakt – evenals de hoofdpersonages in de andere twee romans – overduidelijk de keus voor zijn kunstenaarschap en niet voor de liefde. Door het verwoorden door Lucas zelf van deze zoektocht naar zelfkennis, naar zelfinzicht en door het laten verwoorden door de vrienden van Lucas van de ideeën en gevoelens over dit proces van Lucas, brengt Palmén de liefde en de zelfkennis samen, maar laat hoofdpersoon Lucas niet tot de ultieme zelfkennis komen. Lucas meent zelf het ultieme inzicht in zijn werk gevonden te hebben, maar heeft daarvoor zijn geliefde Clara moeten ‘laten gaan’, of zelfs ‘moeten doden’. Door de dood van Clara is er wel een ultieme afstand tot de geliefde bereikt. Toch

komt ook in *Lucifer* de ultieme verbinding tussen liefde en zelfinzicht niet tot stand. Door de dood van Clara bereikt Lucas in zijn kunstenaarschap wel het ultieme inzicht, maar niet in de liefde, er is dus wederom sprake van een keuze die gemaakt moest worden. De keus voor het kunstenaarschap.

Palmen verwijst ook in deze roman naar de klassiek oudheid en duidelijk is wel dat Palmen steeds opnieuw een sterke verbinding legt tussen zien, liefde, denken en zelfkennis. In *Lucifer* benadrukt Palmen naast het erotische 'liefdeskijken' het demonische zien. Meer dan in de andere twee romans toont ze hiermee de kracht van de blik en de idee dat een blik 'kan aanraken' en kan schaden. Met *Lucifer* gaat Palmen niet alleen in structuur terug naar de klassieke oudheid (klassieke opbouw van een tragedie in vijf bedrijven), ook zien we een verschuiving in het vertelperspectief (meervoudig) en in de thematiek (politiek, ideologisch zien). Daarnaast lijkt het alsof Palmen de zien-traditie vanuit mannelijk perspectief volgt. Het gaat om een mannelijk subject dat kijkt en een vrouwelijk subject dat bekeken wordt. De man is 'op weg naar' zelfkennis, de man komt tot ontwikkeling (in zijn kunstenaarschap). Dit in tegenstelling tot *De wetten* en *De vriendschap*, waar het vertelperspectief bij de 'ik' ligt, waarbij het niet gaat om politieke problematiek en waarbij het het vrouwelijk subject is dat kijkt. Is Palmen weer terug bij 'af'?

Hoofdstuk 4

Een laatste blik op verkregen inzichten

Door soms subtiel en vaak expliciet te verwijzen naar ideeën uit onder meer de klassieke oudheid, de Middeleeuwen en de Renaissance over de tegenstelling/verbintenis tussen lichaam en geest, over de (vermeende) samenhang tussen zien, denken, seksualiteit/liefde en zelfkennis, loodst Connie Palmen de lezer met haar eigen gedachtegoed over het thema 'zien' de romans *De wetten*, *De vriendschap* en *Lucifer* door. Met het analyseren van de vertellingen op dit thema, wordt een nieuwe lezing van de drie romans van Palmen geboden. In deze zien-analyse komt meer naar voren, onder andere: de thematisering van het schrijverschap in elk van de drie romans, de samenhang tussen filosofie en literatuur, de verhouding tussen zien en gender, de verbintenis tussen filosofie en erotiek.

Palmen laat de lezer een ontwikkeling waarnemen binnen de twee zien-lijnen. In de lijn zien-erotiek-liefde (de lijn waarin zien een erotische daad is en gevoelens van liefde kan opwekken) in *De wetten* maakt hoofdpersonage Marie een ontwikkeling door in het zien van haar mannen; ze leert naar ze kijken. In de lijn zien-kennis-zelfkennis (de lijn waarin zien tot kennis en tot zelfkennis kan leiden) komt Marie met het leren kennen van de wetten van deze mannen tot zelfinzicht en maakt ze een keuze. Zij kiest voor het schrijverschap en daardoor niet voor de liefde. Om deze keus te maken heeft ze alle mannen en hun wetten nodig gehad en ook de relaties die ze met hen aanging, waren noodzakelijk om tot zelfkennis te komen. Door het afstand nemen van de mannen en hun verschillende wetten, krijgt Marie, als vrouw, ruimte om te denken, te schrijven en haar eigen wetten te creëren. Ze weet zich te onttrekken aan de wetten van de mannen en maakt haar keus. Alle relaties van Marie met 'haar' mannen beginnen met 'zien'. Deze relaties leiden haar naar zelfinzicht en naar het samenbrengen van (erotisch) zien, liefde, denken en zelfkennis. Deze samenhang wordt door Palmen met verwijzingen naar de klassieke oudheid, naar Socrates, Plato en Foucault duidelijk gemaakt in haar debuutroman.

In *De Vriendschap* brengt Palmen eenzelfde ontwikkeling naar voren; de vriendschapsrelatie tussen Kit en Ara vormt zich in de loop van de tijd. Ook hier begint de verhouding met 'zien'. Door het zien komt de tegenstelling, maar ook de verbondenheid tussen lichaam en geest in de roman aan de orde. Palmen toont subtiel de homo-erotische thematiek in deze roman. Tussen Kit en Ara groeien gevoelens van vriendschap en liefde.

Hoofdpersonage Kit komt door dit proces tot zelfinzicht en maakt een keuze. Ook zij kiest voor het schrijverschap en niet voor de vriendschap, de liefde. Ook zij heeft dit alleen kunnen doen door de jarenlange vriendschapsrelatie met Ara. Ze heeft het zien van Ara nodig gehad om (erotische) gevoelens van vriendschap en liefde te ontwikkelen; ze heeft het grote, zware lichaam van Ara nodig gehad om haar 'geest' in haar eigen kleine, dunne lichaam te laten ontwikkelen. Ze heeft lichaam en geest kunnen samenbrengen door de koppeling van zien, liefde, denken en zelfkennis. Ze heeft haar lichaam door het schrijven kunnen vormgeven en heeft de keus gemaakt voor het schrijven en daarmee voor haar voor de vriendschap tussen lichaam en geest. Daardoor heeft ze niet kunnen kiezen voor de vriendschap met Ara, voor haar liefde voor Ara.

Ook in de roman *Lucifer* is een dergelijk proces beschreven. Zien, liefde, denken en zelfkennis worden samengebracht, maar in *Lucifer* komt daar expliciet de macht van het zien (de macht van het boze oog) en het demonische zien bij. De relatie tussen Lucas en Clara heeft zich in de loop der jaren gevormd, Lucas ontwikkelt zich in zijn werk en in dit werk – zijn componeren – suggereert Palmén dat hij tot het ultieme inzicht komt. Hij kiest voor het kunstenaarschap. Een van de interpretaties van de val van Clara is dat Lucas haar heeft gedood 'met zijn blik'; hij 'doodt' zijn geliefde met zijn blik. Omdat, zoals Lucas zelf aangeeft aan het einde van de roman een dode geliefde voor een kunstenaar inspirerender is dan een levende geliefde. Anders dan in *De wetten* en *De vriendschap* is een dergelijke keus ook te interpreteren als een impliciete keus voor de liefde. Door de dode geliefde blijft de liefde bestaan en wordt deze 'gebruikt' als inspiratie door de kunstenaar. Zo kan de kunstenaar tot het ultieme inzicht komen. Maar omdat de geliefde er niet meer is, moet de keus uiteindelijk toch het kunstenaarschap worden.

In *De wetten* en *De Vriendschap* is de verbintenis tussen lichaam en geest, tussen filosofie en erotiek onmiskenbaar, in *Lucifer* echter wordt de onlosmakelijkheid tussen zien, liefde, denken, zelfinzicht het meest geëxpliciteerd. In *Lucifer* laat Palmén de macht en de kracht van de blik zien en refereert daarmee duidelijk naar de idee uit de klassieke oudheid dat zien tactiel is, een tastbaar fenomeen. Een blik kan een 'aanraking' zijn, een blik kan 'iets' doen, kan iets veroorzaken, een blik is krachtig en machtig is. In de verschillende vriendschapsrelaties, maar vooral in de liefdesrelatie tussen Lucas en Clara is zien en gezien worden van groot belang.

Het denken en de ruimte die voor denken nodig is, wordt in alle vertellingen uitgewerkt. Palmén laat drie maal de 'ik' of het hoofdpersonage kiezen voor de kunst. Maar ze geeft ook heel duidelijk het onlosmakelijke tussen de vermeende tegenstellingen aan. De liefde is nodig om de keus voor de kunst te kunnen maken. Alle mannen in *De wetten* zijn nodig voor Marie om uiteindelijk te kunnen kiezen voor het schrijverschap. Ze heeft de liefde(srelaties), de mannen en hun wetten nodig om te kunnen kiezen. Palmén laat de verbondenheid tussen zien-denken-liefde-zelfinzicht zien. Het uiteindelijke zelfinzicht is niet de keus die steeds gemaakt lijkt te moeten worden, maar juist de koppeling tussen opposities, het willen en kunnen geloven in het bij elkaar horen van liefde en kunst, van liefde en schrijverschap, van lichaam en geest. Om tot dit inzicht te komen speelt het zien en door het zien de mogelijkheid te kunnen denken en te leren en te ontwikkelen in alle romans een rol.

Palmén laat in elk van de romans verschillende manieren van zien aan de orde komen, ook de negatieve gevoelens die het zien teweeg kan brengen. In *De Wetten* is dat het ongemakkelijke kijken naar de astroloog, in *De vriendschap* het 'kijken alsof het een strijd is' tussen Ara en Kit en in *Lucifer* de verzengende blik van Lucas, de blik die wellicht zelfs kan doden. Tevens is de thematisering van het schrijverschap een feit. In twee van de drie romans wordt de hoofdpersoon schrijver, in de andere is hij componist. Alle drie de romans zijn een conclusie in zichzelf. *De wetten* eindigt met een brief waarin het zelfinzicht van Marie opgeschreven is door Marie zelf; Marie is schrijfster geworden en schrijft. In *De vriendschap* wil de 'ik', Kit schrijven over de vriendschap tussen Ara en haar. Dit lijkt te gebeuren, aan het einde van de roman heeft Kit gekozen voor het schrijverschap en niet voor Ara, en ligt de roman *De vriendschap* er. In *Lucifer* is er gedeeltelijk sprake van een ik-verteller, zij heeft de ambitie om uit de vele verhalen die ze hoorde een roman te componeren. De ingebedde vertelling is het resultaat van haar schrijven.

Ook wordt de filosofische inzet van haar werk in elk van de romans benadrukt. Voor Palmén is de definitie van filosofie 'het op weg zijn' naar zelfkennis. In de drie geanalyseerde romans zijn de hoofdpersonages op zoek naar zelfinzicht. Palmén geeft deze zoektocht weer en benadrukt keer op keer de rol van het 'zien' hierin. Ze verbindt in de vertellingen de ontwikkelingen in deze zoektocht met de erotische ervaringen van de hoofdpersonages in de vriendschap- en liefdesrelaties die zij aangaan. Zo legt Palmén de verbinding tussen filosofie

en erotiek; anders verwoord: tussen lichaam en geest. Steeds weer lopen filosofische ervaringen (het komen tot zelfinzicht) naast erotische ervaringen. In de werkelijkheid botsen deze vermeende tegenstellingen (geest en lichaam) steeds opnieuw totdat uiteindelijk een keus gemaakt moet worden. In elk van de romans bestaat het komen tot zelfinzicht uit het kiezen voor het kunstenaarschap. Door geen van de hoofdpersonages wordt het ultieme zelfinzicht bereikt. De erotische ervaringen en de liefde zijn nodig om zelfkennis te verkrijgen en daarmee verbindt Palmen lichaam en geest onlosmakelijk. Tegelijkertijd blijft de keus die gemaakt moet worden een probleem, juist omdat de keus gemaakt *moet* worden.

De verbinding die Palmen legt tussen literatuur en gender wordt vooral duidelijk in *De wetten*. Toch gaat *De vriendschap* verder op dezelfde thematiek, ook in *De vriendschap* is sprake van een wordingsgeschiedenis, van Kit, een vrouw. Evenals in Marie in *De wetten* wordt Kit geconfronteerd met de cultureel bepaalde idee dat de positie van de denkende *mens* de denkende *man* is, en niet de denkende *vrouw*. Terwijl Kit juist haar vrouwelijkheid ontkent, onzichtbaar wil zijn en in haar 'geest' een ontwikkeling wil doormaken om tot zelfinzicht te komen. Een ontwikkeling die veelal aan mannelijke hoofdpersonages wordt toebedeeld. In *Lucifer* echter is de hoofdpersoon een man. De nadruk in *Lucifer* ligt op het demonische zien en de macht van de blik. Hoe kan *Lucifer* gepositioneerd worden ten opzichte van de andere twee romans?

Het verwondert niet dat op deze vraag geen eenduidig antwoord gegeven kan worden. Enerzijds lijkt Palmen met *Lucifer* terug te vallen op de mannelijke positie in de zien-traditie. De hoofdpersoon is een man; deze man is het subject dat kijkt, de vrouw is het object dat bekeken wordt. Het is deze man die van Palmen 'het boze oog' krijgt toebedeeld en daarmee macht en Palmen valt in *Lucifer* terug op de klassieke structuur. Het lijkt alsof de roman daarmee tegenover de twee andere komt te staan. Anderzijds is *Lucifer* een vervolg op de thematiek in *De wetten* en *De vriendschap*. Het gaat om een zoektocht naar zelfkennis en Palmen voegt een belangrijk element toe in deze derde roman: het demonische zien. Het 'goddelijke' zien dat in de romans aan de orde komt, krijgt in *Lucifer* een tegenhanger – of juist een onlosmakelijke aanvulling – door het 'demonische' zien van Lucas. Daarin lijkt Palmen binnen haar zien-thema een ontwikkeling door te maken. Naar mijn idee is Palmen niet terug bij af maar verwijst ze in *Lucifer* nadrukkelijk naar verschillende ideeën over de samenhang tussen zien-liefde-denken-zelfinzicht uit de klassieke oudheid, de

Middeleeuwen, de Renaissance en het heden. De hoofdpersoon is een man, maar wel een man die niet tot het ultieme zelfinzicht komt. Een man die wel machtig *lijkt* door zijn demonische kijken, maar ook een man die de goddelijke schoonheid van zijn geliefde niet ziet, en deze geliefde verliest aan de dood, een man die zelf denkt tot muzikaal inzicht te zijn gekomen, maar dit uiteindelijk niet bereikt lijkt te hebben. Hiermee ondermijnt Palmen de mannelijke traditie en zet ze haar vraagtekens hierbij. Palmen laat Lucas de ‘enige’ zijn die er van overtuigd is in zijn componeren tot het ultieme inzicht te zijn gekomen. Vernieuwend in *Lucifer* –en daarmee laat Palmen naar mijn idee haar verdere ontwikkeling zien en staat *Lucifer* niet tegenover *De wetten* en *De vriendschap* maar is de roman een verdere uitwerking, een verdieping van eenzelfde thematiek– is het meervoudig vertelperspectief, waarmee Palmen verduidelijkt dat er meerdere interpretaties van de werkelijkheid zijn. Palmen stapt af van de ik-verteller en creëert daarmee zelf een afstand, een afstand die haar wellicht de ruimte om te denken en te *scheppen* heeft gebracht. Ook innoverend is de thematiek; Palmen geeft een andere manier van zien aan, het ideologische zien; *Lucifer* heeft een politieke thematiek. Mijns inziens toont Palmen met deze vernieuwingen haar eigen ontwikkeling. Het blijft een lastig te duiden ontwikkeling – wil Palmen niet met opzet verwarring zaaien? – want waarom is de hoofdpersoon een man en waarom valt Palmen terug op de klassieke structuur, maar *Lucifer* gaat wat mij betreft een stap verder dan *De wetten* en *De vriendschap* door de vernieuwingen die Palmen inbrengt, door het belang van het demonische zien in *Lucifer* en juist ook door het blijvend zaaien van verwarring.

In dit onderzoek wordt niet ingegaan op de verbinding tussen ‘zien’ en ‘waarheid’. Palmen laat in *De wetten* Marie Deniet erg onder de indruk zijn van de filosoof Foucault (Palmen 1999: 101-103) en ze laat in de vertelling Marie kennis maken met de filosoof Derrida. (Palmen 1999: 126) Voor vervolgonderzoek kan de vermeende verbinding tussen waarheidsvinding (Foucault) en het tot zelfinzicht komen, waarin zien een rol speelt, geanalyseerd worden in de drie fictieve romans. Daarin kan de idee van Derrida in worden meegenomen; het is een illusie dat taal de werkelijkheid kan beschrijven. Interessant kan daarnaast zijn om andere werken van Palmen te analyseren vanuit het thema zien.

‘Ik zie, ik zie....wat zij mij heeft laten zien’.

Literatuurlijst

- Anbeek 2008** Anbeek, T., 'Connie Palmen. Lucifer', in *Lexicon van literaire werken* 80, november 2008, p. 1-11.
- Barry 2002** Barry, P., *Beginning theory. An introduction to literary and cultural theory*. University Press, Wales, United Kingdom, 2002. First edition 1995.
- Bartsch 1996** Bartsch, S., *The mirror of the Self. Sexuality, Self-Knowledge, and the Gaze in the Early Roman Empire*. Chicago 2006.
- Bertens 2008** Bertens, H., *Literary theory. The basics*. London and New York 2008.
- Boven, van & Dorleijn 2003** Boven, van E. & Dorleijn, G., *Literair mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. 2^e, herziene druk, Bussum 2003. 1^e druk 1999.
- Brennan & Jay 2013** Brennan, T. & Jay, M., *Vision in Context. Historical and Contemporary Perspectives on Sight*. E-book 2013. 1^e druk 1996.
- Brouwers 1999** Brouwers, T., 'Connie Palmen. De vriendschap', in *Lexicon van literaire werken* 41, februari 1999, p. 1-14.
- Doel, van den 2008** Doel, van den M.J.E. (2008, February 12). *Ficino en het voorstellingsvermogen : phantasia en imaginatio in kunst en theorie van de Renaissance*. UvA Universiteit van Amsterdam (399 pag.) (St. Hoofd-Hart-Handen). Supervisor(s): prof.dr. W.J. Hanegraaff & prof.dr. E.J. Sluijter.
- Karskens 2012** Karskens, M., *Foucault*. Amsterdam 2012.

- Meijer 1996** Meijer, M. *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam 1996.
- Palmen 1996** Palmen, C., *De vriendschap*. 14^e druk, Amsterdam 1996. 1^e druk 1995.
- Palmen 1999** Palmen, C., *De Wetten*. 34^e druk, Amsterdam 1999. 1^e druk 1991.
- Palmen 2007** Palmen, C., *Lucifer*. Amsterdam 2007.
- Pieterse 2010** Pieterse, S., 'Filosoof en romanschrijver Connie Palmen 1995'. In: J. Bel, T. Vaessens (red.), *Schrijvende vrouwen. Een kleine literatuurgeschiedenis van de Lage Landen 1880-2010*. Amsterdam 2010. p. 279-283.
- Sanders 2007** Sanders, S. 'Palmens Schat', In: *Vrij Nederland*, 17 maart 2007.
- Swanborn 1999** Swanborn, P., 'La Palmen speelt een paradoxaal spel met zichzelf als personage'. In: *de Volkskrant, Kunst & Cultuur*, 5 maart 1999, p. 20.
- Swinnen 2006** Swinnen, A., *Het slot ontvlucht. De 'vrouwelijke' Bildungsroman in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam 2006.
- Taylor 2003** Taylor, C.C.W., *Socrates*. 2003. Nederlandse vertaling, tweede druk. Eerste druk 1998, England.
- Vullings 2007** Vullings, J., 'Schrijven komt voort uit iets drekkigs; Interview Connie Palmen'. In: *Vrij Nederland*, 3 maart 2007.

Mythologisch Woordenboek: M7

<http://www.koxkollum.nl/mythologie/mythm7.htm>

DE WETTEN

De astroloog

p. 10. Het ergerde mij dat ik niet wist of hij al een tijd zo naar mij had staan kijken, met een scheef hoofd en met een peilende blik over de randen van de glazen turend, waardoor er zo akelig veel oogwit te zien is van iemand zijn oogbol. Ik hoef niet zoveel oogwit te zien van iemand zijn oogbol.

p.10. Uit de omvang van mijn wrevel maakte ik voor het eerst die dag op dat ik en slecht humeur had en niemand wou zien.

p.10. Als je langer in een winkel werkt leer je de mensen in de gaten houden zonder dat zij zich bespied weten.

p.11. Hij had nauwelijks oog voor de boeken. Als hij stilstond voor een rek of een tafel voelde ik dat hij onderzoekend en peinzend naar mij keek, alsof hij zich afvroeg waar hij mij eerder had gezien. Ik heb een goed geheugen voor gezichten. Ik had hem nog nooit eerder gezien. Zodra je ergens gevaar vermoedt kun je de vijand maar het beste recht in de ogen kijken. Als je je blik afwendt van iets waar je bang voor bent, wordt jouw angst duizendvoudig en blijft ook veel langer bij je dan nodig.

p.11. Ik keek op, pal in zijn gezicht en vroeg of ik hem ergens mee van dienst kon zijn.

p.11. Zoveel verlegenheid is onverdraaglijk om aan te zien en ik glimlachte maar eens om hem op zijn gemak te stellen.

p.12. ...hij had een boek zien liggen..

p.12. 'Ja, ja,' zei hij een keek gewillig in de door mij aangewezen richting, wierp mij nog wat vragende blikken toe en bleef staan dralen.

p.12. Op het eerste gezicht stuitte hij op een muur van weerstand, alsof er iets mis met hem was, iets vreemds, nee erger, iets afstotelijks. Hij was toch niet blind.

p.13. Hij zag het toch. Hij zag het aan hun ogen, aan de trekken in hun gezicht, de spieren rondom hun mond, alles stond op afwijzing.

p.13. Het moest al gek lopen wilde er niet iets oplichten in die ogen en een gloeiend waas van nieuwsgierigheid de strijd aanbinden met de heldere hardheid van de eerste blik.

p.13. Hij zei dat het geen weten was, maar een manier van kijken.

p.13. ...tot ik alles weet over deze manier van kijken en beoordelen,...

- p.14. Zo te zien was het al heel wat keren opgediept uit slappe tassen en vaak gebruikt.
- p.14. 'Nou, dan zullen we eens naar je rommel kijken,' zei hij, nadat ik hem had ingelicht over de plaats en het uur van mijn geboorte.
- p.14...en keek mij daarbij ondeugend aan.
- p.15. Hij zag allemaal cijfers en tekens en die cijfers en tekens betekenden weer iets anders,...
- p.17. Het ging er mij om het verhaal over mijzelf voor sluitingstijd boven tafel te krijgen. Daarna zou ik wel verder zien.
- p.18. Ik ken heel veel thema's, maar het is voor het eerst in mijn leven dat ik een thema zie zonder opposities.
- p.18. Ik zal het thuis nog eens nakijken.
- p.19. We zullen eens bij Mercurius kijken.
- p.21. Het is een omslachtige poging iemand anders iets aan het verstand te brengen waarvan jij denkt dat het de waarheid is, maar dat je onmogelijk kunt uitspreken wanneer je ook nog eens in het gezicht van iemand moet kijken.
- p.22. Als je schrijft denk je daar minder last van te hebben, omdat je je manmoedig bevrijd hebt van de ogen, oren en stem van de mensen, die maken dat je staat te liegen en steeds weer doet en zegt wat je eigenlijk nooit wou doen en zeggen.
- p.22. Hij keek me met glunderende ogen aan.
- p.23. 'Ik kan ook nog even bekijken wat er aan de hand is in je negende huis,' zei de astroloog, aangespoord door mijn enthousiasme.
- p.23. ...Je hebt Pluto in Leeuw en je Leeuw wordt door de Zon beheerst en je zonnetekens is Boogschutter, zie je?' 'Nee.' Ik zag het ook niet.
- p.25. Ze kijkt naar mij en slaat haar handen in elkaar.
- p.25. Kijk, dat bedoel ik nu.
- p.26. Niemand ziet graag de werkelijkheid van de sterren onder ogen.
- p.26. De astroloog zag er opeens verslagen uit.
- p.26. 'Geeft niet,' zei hij, terwijl hij zijn ogen op het papier richtte, 'het is je Mars...
- p.29. Hij treuzelde bij het binnenkomen, keek verontschuldigend en speurde gespannen mijn gezicht af.
- p.30. Net als bij de eerste ontmoeting be kroop mij een gevoel van kregeligheid toen ik hem zag.

- p.30. Al was het maar een fractie van een seconde, ze hadden allemaal in eerste instantie iets afwerends in hun blik als ze hem weer zagen.
- p.31. Volgens hem zag ik eruit als een Rubensvrouw in soldatenkleden, wat voor hem logisch was, omdat mijn Maan met mijn Mars worstelde.
- p.31. Over hoe het zit met mannen en vrouwen heb ik wel nagedacht, maar ik kan het onmogelijk simpel zien.
- p.32. Uit zijn beschrijvingen van het leven daar, met de Fransen die hij tijdens zijn reis had leren kennen, dook voor mij steeds het beeld op van de jaren zestig. Daar heb ik een intuïtieve afkeer van. De jaren zestig zie ik als de middeleeuwen van de twintigste eeuw, al is dit beeld net zo intuïtief als mijn afkeer.
- p.33. Daardoor zag hij eruit als een schooljongen.
- p.34. 'Dan gaat het er beter voor mij uitzien.'
- p.34. Zo is dat, ik zie het ook in onze thema's.
- p.35. Ik loop rond, ik kijk, ik doe boodschappen in de winkels,...
- p.35. De astroloog wachtte haar op bij de deur en toen zag ik het.
- p.35. De blik in de ogen van ons, zijn vrienden, was de blik waarmee er altijd naar hem gekeken was. Hij kon geen andere blik ontmoeten dan deze.
- p.36. Ik zag hem terug in het voorjaar.
- p.37. Bovendien had ik ontdekt dat de astroloog vooral oog had voor een mogelijke combinatie van onze horoscopen.
- p.38. Ik probeer mij wel eens voor te stellen hoe het er in zijn hoofd uitzag.
- p.38. Als hij ergens een verklaring voor zocht of mijn verzoek inwilligde om eens te kijken hoe de hemel erbij stond toen deze of gene geboren werd, draaide hij zijn ogen omhoog en dan was het alsof hij ze helemaal naar binnen wou kantelen, zodat ze een diascherm in zijn hoofd konden bekijken waarop altijd dezelfde tekening verscheen: een cirkel.
- p.39. Hij was nog maar halverwege de trap en stak iets omhoog, waarvan ik niet zag wat het was. 'Kijk, kijk,' zei hij opgewonden, 'het is zo bizar!'
- p.40. De astroloog verloor zelden de egards uit het oog en had zo'n wilde blik in zijn ogen, dat ik besloot hem op zijn minst even aan te horen. Hij opende zijn hand en liet mij zien wat hij daarnet omhoog gehouden had.
- p.41. Terwijl hij wat bliken en pakjes opzij duwde had hij opeens een levensgrote drieëndertig gezien.

p.42. Hij keek mij aan alsof hij een zege had behaald. Rondom zijn ogen lag een donkere schaduw en zijn oogleden waren gezwollen en rood, maar alles wat aan ogen kan schitteren deed dat ook en ik durfde hem niet te zeggen wat ik dacht.

p.42. Ik dacht dat ik hem nooit meer terug zou zien.

p.43. ..., die een oogje hield op haar kroost en het voortdurend bewaakte.

De epilepticus

p.45. ..., zoals ik ze weleens op films had gezien en die voor mij de oerbeelden waren geworden van hoe een universiteit er uit hoort te zien.

p.45. Als je met een boog om haar heen liep was het alsof ze jou met haar ogen volgde en daarom wendde ik altijd mijn blik af en moest dan de lelijke steen met de uitgehouwen hoofde van Vossius en Barlaeus aanzien.

p.47. Op het eerste gezicht had ik geen bekende ontdekt en ik liep direct naar de lift in een van de gangen die op de hal uitkwamen.

p.48. Daniël Daalmeyer zag ik voor het eerst in 1981, tijdens een cursus over *Der Zauberberg* van Thomas Mann, een samenwerkingsproject tussen literatuurwetenschappers en filosofen.

p. 49. ..en eventueel nog verontschuldigend naar mijn buurman te kijken...

p. 49. Met een gezicht waarop ik toch iets wou laten zien van het gewicht van mijn gebaar reikte ik hem de pen aan. Hij nam haar uit mijn handen zonder mij of de pen een blik waardig te keuren,..

p.49. Ik voorzag grote moeilijkheden.

p.49. Terwijl hij hiermee bezig was keek hij opvallend vaak mijn richting uit, maar toen ik zijn blik volgde zag ik dat zijn ogen zich niet op mij richtten, maar op de jongen naast me.

p.50. Maar hij wachtte tot ook de laatkomers een plaats in de zaal gevonden hadden en bleef intussen kijken naar de kruin van mijn buurman.

p.50. Ik tikte op de schouder van de schrijver en duidde met twee naar buiten gekeerde handpalmen en een onnozel gezicht op de benauwdheid van mijn positie. Hij keek mij verdwaasd aan, alsof ik hem uit een diepe trance gehaald had, keek naar de punt van zijn eigen elleboog, daarop naar mijn schrijfplank...

p.51. Hij boog zich weer over zijn papier en ik keek naar de spreker, die zich inmiddels had voorgesteld als Stefan Duden en het onderwerp van zijn lezing toelichtte.

p.52. Af en toe mompelde hij iets, telkens zo luid dat de mensen op de rij voor ons verstoord omkeken.

p.52. ..., niet meer onze kant opgekeken. De jongen daarentegen keek nu onafgebroken in de richting van de spreker en probeerde met klakkende geluiden van zijn tong de aandacht te trekken van Duden.

p.52. Zonder hem daarbij aan te kijken zei hij:...

p.53. Duden had hem nagekeken, zijn gezicht weer naar de zaal gekeerd en met een glimlach voorgesteld de pauze iets vroeger in te lassen.

P.53. Buiten keek ik rond of ik de jongen nog ergens zag.

p.53. Hij liep ruim tien meter voor mij uit, staarde naar de grond, met zijn handen in zijn zakken.

P. 53. Of zijn voet bleef haken achter een uitstekende klinker, kon ik niet zien, maar ik zag hem opeens struikelen..

p.53. Hij zag er devoot uit.

p.53. Met een trage beweging van zijn hoofd keerde hij zijn gezicht naar mij toe.

p.54....en zo jouw gezicht op hun ooghoogte te brengen.

p.54. ...en ik zag nu dat deze net boven op een uitstekende piek terecht was gekomen.

p.54. 'Kijk eens aan,' zei hij en liet me de palm van zijn hand zien.

p.55. ..., maar tijdens het vertellen kregen de ogen van Daniël steeds meer glans.

p.55. Door het wezen was hij iemand geworden naar wie hij zelf met verbazing kon kijken en naar wie hij nieuwsgierig was, ..

p.57. Daniël Daalmeyer was mooi op een manier die ik pas door de ogen van andere vrouwen heb leren zien.

p.57...., zo had ik naar de schoonheid van mannen moeten leren kijken. Ik had daar van mijzelf geen oog voor.

p.57. Hij had toch zulke mooie ogen, zeiden ze.

p.57. Daarna zag ik pas dat de jongen inderdaad alles bezat was mij door de meisjes beschreven was, maar hij ging er in mijn ogen toch niet op vooruit.

p.57...als het haar als een gordijn voor zijn ogen viel,..

p.60. Ik meen het,' voegde hij eraan toe toen ik hem verbaasd aankeek.

p.60 ..de brutale, exhibitionistische zichtbaarheid van de huid.

p.60. Als je je teveel bezighoudt met hoe de anderen tegen je aankijken, tegen je stuiptrekkende lichaam met die verwrongen kop,...

p.61. De vallende ziekte geeft je diepste wezen, ondanks jezelf, schaamteloos bloot aan het oog van de buitenwereld.

p.61. ..., dan loopt iemand met een huidkwaal in feite juist altijd te kijk. Als je gezicht onder de puisten zit is dat een onuitwisbare schmink.

p.62. Het zag er naar uit dat Daniël nog uren zo door kon gaan.

p.63. Hij zag er opeens uitgeblust uit.

p.63. Ik vroeg me af hoe zijn woning er uit zou zien en..

p.64. Terwijl mijn ogen de namen een voor een vluchtig opnamen, bleven ze opeens steken.

p.64....kon ik langs de gevel omhoog kijken en..

p.64. ..., want ik voelde mij door allerlei onzichtbare ogen bekeken. Ik stopte de fles wijn vast terug in mijn tas, om er iets minder belachelijk uit te zien.

p.65. Na nog een keer omhoog gekeken te hebben, draaide ik mij om en..

p.66. Mijn vrouw kijkt boven of Daniël misschien toch thuis is.

p.66. Het was er de situatie niet naar om uitgebreid alles te gaan bekijken.

p.68. Hij wil volgens mij alleen laten zien dat hij veel boeken heeft gelezen en ook nog in staat is zelf iets te doen met al die filosofieën en theorieën.

p.70. Na een pagina of tien houd ik het wel weer voor gezien.

p.70. ..., in een flits hun hele leven aan zich voorbij zagen gaan.

p.71. 'Hebben jullie de kleine Theresa gezien?'

p.71. Zij keek mij aan zonder haar gezicht te vertrekken, waardoor ik mij ongemakkelijk voelde en haar tegelijkertijd iets mysterieus vond krijgen.

p.74. Er was verschil, dat zag je zo.

p.75. Daniël was met de borden, het bestek en de pizza's bezig op de manier waarop ik hem had zien schrijven, voordat de lezing van Duden begon. Hij verdween helemaal in zijn bezigheden, richtte zijn ogen met een starre blik op de dingen in zijn handen en leek zijn omgeving volstrekt te vergeten. Zo at hij ook, starend naar zijn bord, met een stuk pizza in zijn hand.

p.75. Ik bekeek hem en vond hem mooi.

p.75. 'Het ruikt helemaal naar jongen,' zei ik tegen Daniël, omdat ik het gênant vond zwijgend voor de spiegel te staan om mijzelf te bekijken.

p.76. ...en nam me voor snel uit te gaan zien naar precies hetzelfde jack.

p.76. ...zonder de jachtige nervositeit waarmee ik nu mijn ogen over de letters liet gaan.

p.77. Hij wou mijn gezicht naar het zijne brengen.

p.78. Ze gaan over emoties en stemmingen, waarvan wij alleen maar in zijn gedichtenzagen dat hij ze had en waarin wij niet geloofden.

p.78. ..., met hun verhitte kijk op de wereld en hun wonderlijke hersenspinsels.

p.78. Hij keek me aan en zei:

p.79. Andere keren zag ik hem als een desolate demon die de wereld scherp ziet, met een bijna dierlijke intuïtie begrijpt hoe ze werkelijk in elkaar zit en daarom de mensen in zijn omgeving zonder scrupules voor hem aan het werk zet. Natuurlijk moest hij daarna degenen die hem helpen heimelijk verachten, omdat hij iedereen dom vond die zijn listen niet doorzag.

De filosoof

p. 81. Van daaruit keek ik in de diepte neer op een halve maanvormige cirkel met stoelen en doorlopende rijen tafels.

p.81. ..en ik kon op mijn gemak kijken of ik de rug van Daniël Daalmeyer herkende.

p.81. Ik gaf het speuren naar Daniël op en liep...

p.83. ..., maar ik zag het zonder verbaasd te zijn: De Waeterlinck had het gezicht. Het is een gezicht dat meerdere mannen dragen, als één gezicht, altijd hetzelfde. Ik ken het en ik ontmoet het. Het is het gezicht van een publieke man en ik, die bij het publiek hoor, wil door hem aangewezen worden.

p.83. ..., vanaf het moment dat ik hem gezien heb, geen vrede meer heb.

p.85. Op de voorste rij bleven ook een aantal mensen zitten, oudere mensen zag ik nu.

p.85. Ik keek. Ik was gelukkig.

p.86..., had een kalend hoofd en een gelaat met scherpgesneden trekken.

p.86..., zag ik dat ze moeite hadden met lopen en toch een vroegere fierheid probeerden te bewaren.

p.86. Het bood een ontroerende blik en komische aanblik ze rondom de geduldig lachende Waeterlinck te zien draaien en strijd te zien leveren om het woord te kunnen voeren.

p.86. De volgende keer zou ik dichterbij moeten gaan zitten om te zien of het echt was. Het luistert nauw met gezichten.

p.86. Hij zag er aristocratisch uit. Terwijl De Waeterlinck aandachtig leek te luisteren en de man ook aanmoedigde door hem toe te knikken, zag ik opeens zijn blik met korte flitsen de zaal in schieten.

p.86. Hij zag me en richtte zijn blik weer direct op de spreker . Even later keek hij weer de zaal in en nu was ik klaar. Hij keek naar mij. Ik keek terug. Het was een ontmoeting, het begin van een spel.

p.87. Er bestaat geen eerste keer voor het zien van een gezicht.

p.87. De mannen die het hebben droegen het als kind al bij zich, dat zie je.

p.87. Als ik Marius door de hal van de school zie lopen en hem later voor de klas zie staan, zie ik ook Socrates.

p.88..., net zolang tot ik de kans zie hem ergens naar binnen te trekken, ...

p.89. Als ik bij hem in de klas zit en hij lesgeeft, kijkt hij onafgebroken naar mij.

p.91. Iedere week koos ik dezelfde plaats uit, om zo het genot te kunnen proeven de blik van De Waeterlinck bij zijn binnenkomst mijn kant uit te zien gaan. Eerst knikte hij de voorste rij vriendelijk toe en daarna keek hij naar mij.

p.92. Om geen enkele keer onze kruising van blikken mis te hoeven lopen, maakte ik nauwelijks aantekeningen en staarde onafgebroken naar zijn gezicht. Zonder op het blad te hoeven kijken probeerde ik blind te titels van de boeken, de namen van de auteurs of een aantal treffende opmerkingen op te schrijven.

p.92. Hij spreekt over de filosofie van Ficino en merkt op hoe belangrijk de blik is voor een gevoel van liefde en geluk.

p.92. ..., vereisen het oog en het oor afstand.

p.92. De blik van een geliefd persoon kan u kluisteren, maar terwijl zij u kluistert, maakt zij u tegelijkertijd vrij. Zij doorhuivert u met een liefdestover, maar blijft schouwend, in de verte. Het is de blik die de eenzaamheid van de ander respecteert, zin heeft voor het andere en op hetzelfde moment ook aan zichzelf genoeg heeft. Bij Ficino wordt een onverbrekelijke band gesmeed tussen het zien, de liefde en het denken.

p.92. Als ik buiten liep keek ik om me heen, in de hoop De Waeterlinck in het wild tegen te komen.

p.93. ..., namen ze me met steeds onverhulder blikken op. Een van de vrouwen werd allengs brutaler en keerde zich, wanneer De Waterlinck zijn ogen langer dan normaal op mij gericht hield, regelmatig helemaal om, volgde de lijn van zijn blik en keek mij dan onbeschaamd aan.

p.93. Vanaf mijn plaats in de zaal keek ik en zweeg.

p.94. ..., dat ik soms hartkloppingen kreeg wanneer De Waterlinck naar mij keek.

p.94. ..., zodat onze blikken zich minder vaak zouden kruisen.

p.94..., zag ik hoe een taxichauffeur een van de oudere mensen behulpzaam was bij het uitstappen.

p.94., zodat ik haar uit het oog verloor.

p.94..., maar toen ik de hoek omkwam zag ik dat ze al hulp had gekregen van de man met het kange grijze haar.

p.95. ...zag ik hen samen opeens als op een foto,..

p.96..., maar toen ik een blik door de geopende deur wierp, zag ik tot mijn grote schrik een volstrekt ander soort ruimte.

p.96. Ik keek recht in de ogen van de man met het grijze haar.

p.96. Hij nam me met een doordringende blik op,..

p.97. Ik durfde niemand echt lang aan te kijken en liet me door de woordenstroom van de man met het lange haar op sleeptouw nemen.

p.97. Ik ben een gekke, oude man, maar ik zie dingen.

p.97. Aan de glunderende ogen kon ik aflezen dat De Waeterlinck nu binnenkwam.

p.97. Ik had hem nog nooit van zo dichtbij gezien, ik kon hem bijna ruiken. Hij schrok van mijn plotselinge nabijheid, keek me met een verbaasde blik aan, knikte en groette vervolgens de oude mensen.

p.98. Ik voelde me opgenomen en het maakte me niet uit dat ik nu niet meer kon voorzien hoe het verder zou verlopen.

p.99. Nu ik zo dichtbij zat kon ik het gezicht van De Waterlinck bestuderen en ik vroeg mij af of ik mij vergist had.

p.99. ...en genoot ervan naar mij te kijken als ik kennismaakte met een nieuwe smaak.

p.99..., je elkaar in de ogen moet kijken als je met je glazen klinkt en...

p.99. Nu ik hem beter bekeek begon ik juist daaraan te twijfelen. Er ontbrak iets in zijn ogen, een hunkering, een reddeloos verlangen,...

p.100. ..., maar ik hoop ergens dat u in staat blijft doorheen al die plumpe misinterpretaties de filosofie van bijvoorbeeld een Hegel zelf, te blijven zien en ze mee te laten evolueren tijdens uw kennismaking met al dit moderne gedachtengoed.

p.100. Hij keek mij daarbij lachend aan en...

p.101. De tanige man kon ik vanuit mijn positie niet zien zonder me over het tafelblad te buigen.

p.101. Wel zag ik nu het boek liggen waar hij in had zitten lezen toen ik binnenkwam.

p.101. Zoiets had ik nog nooit onder ogen gehad.

p.103. De vrouw met het Duitse accent had al een paar keer opvallend op haar polshorloge gekeken en tikte nu met een vingernagel op het glas,..

p.103. Nu ik van zo dichtbij de kleine uitwisseling van blikken, de tics in zijn gezicht (hij trok de spieren rondom zijn linkeroog steeds samen, soms trilde zijn onderlip) en zijn volgzzaamheid opmerkte,..

p.103. Ik hoopte dat het niet zo zou zijn, maar ik had eigenlijk al genoeg gezien.

p.105. Zo nu en dan keek ik naar De Waeterlinck en zag dat ook hij over de schouder van de kleine man blikte om onze richting uit te kijken. Daarna richtte hij zijn ogen weer op de man die pal voor hem bleef staan en keek ik weer naar Mendes da Costa.

p.105. Waarschijnlijk had hij het al vanaf het eerste moment dat ik mij van zijn voordracht liet afleiden om naar De Waeterlinck te kijken, in de gaten gehad, maar het moment waarop hij zich als een ziener presenteerde nog even uitgesteld, omdat hij te veel genoot van zijn eigen verhalen.

p.105. 'Je hoeft mij niets te vertellen, kind,' zei hij, 'ik zie het wel.'

p.107. Kovács tuurde ingespannen naar de treden van de trap...

p.107. Als ik mensen van gezicht ken kan ik niet zomaar aan ze voorbij lopen zonder ze te begroeten en ik zei dan ook iets tegen Kovács toen ik omhoog liep. Hij keek verstoord op. Tot nu toe had ik hem alleen pratend en luisterend gezien. Zijn gezicht had daarbij de uitdrukking gehad van ernst en concentratie, wat bars en ook onwillig. Met een korte, felle blik nam hij me op en er verscheen een verbaasde glimlach rond zijn smalle mond.

p.108. We leken allebei te zijn vergeten waar we ons bevonden en ik heb zijn blik niet een keer af zien dwalen. Die was voortdurend gericht op mijn gezicht en onderzocht het, terwijl hij sprak.

p.108. Zijn gezicht kreeg onmiddellijk een beledigde uitdrukking. Hij keek op zijn horloge en zei dat we dan maar eens een andere keer met elkaar moesten praten, want hij moest nog ergens naar toe.

p.109. Sommige inzichten gaan nu eenmaal gepaard met kwellingen, pijn en de vernietiging van het oude. Mijn inzicht was het een diener te zijn, geen meester.

p.110. 'ik heb naar u gekeken,' zei hij. 'U hebt de spanning er lang ingehouden, maar nu speelt de strijd zich voor mijn ogen af..

p. 112. Ik ben een dwaze man, maar ik heb nog wel oog voor de realiteit.

p.112. Maar het is toch een prachtig verhaal, twee zulke oude kerels, die zich uitsloven voor een seconde van jouw aandacht, een glimp van je ondeugende ogen en een zoen van je roodroze mond.

p.112. Hij had nauwelijks een woord gezegd, maar mij wel regelmatig onderzoekend aangekeken.

p.114. Ik zag uit naar onze ontmoetingen.

p.115. hij onthield alles, achtervolgde me met mijn antwoorden, interpreteerde iedere blik, aanraking, ...

De priester

p. 118. Het is de lelijkste man die ik ooit gezien heb.

p.119. ..een kloof tussen zijn ogen en dit stemgeluid, deze zachte, tedere, diepe klanken. Want zo zijn die ogen niet. Als ik hem een hand geef en mijn zin opdreun, sluipt er een acute verdeling in zijn blik,..

p.119. Dan zie ik onverwachts een schaduw op een plek waar geen schaduw hoort te zitten, ergens tussen zijn schouderbladen.

p.120. Er valt niets aan af te lezen.

p.122. Hij keek naar vrouwen op een vrij brutale manier. Hij keek naar mijn mond, toen ik sprak en hij keek naar mijn knieën, toen ik tegenover hem zat.

p.122. De onverwachte onbeschaamdheid waarmee hij in de gang zijn verveling prijs gaf en de zinnelijke manier waarop hij me nu bekeek, zonder een poging te ondernemen de richting van zijn blikken voor mij te verbergen, waren hoogstens raadselachtig in combinatie met zijn lelijkheid, maar voor de rest verwachtte ik van die zondag geen onvoorziene wendingen. Ik heb mij wel vaker op iets verkeken.

p.123. Hij keek mij daarbij aan.

p.123. Gedurende een seconde van verstening staarde hij me aan, zijn ogen groot van verbazing.

p.123. Daardoor zag hij er heel kinderlijk uit, als een zuigeling.

p.124. Hij keek me dankbaar aan.

p.124. Vanaf het moment dat ik de vraag onder ogen kreeg, heb ik er over nagedacht.

p.125. Als Brandt ergens geen zin in had, was het wel in het gesprek dat ik in mijn fantasie al met hem gevoerd had, dat zag ik zo.

p.126. 'Hebt u Derrida gelezen?' vroeg hij, toen ik klaar was met voorlezen en, opeens blozend, naar hem opkeek.

p.128. Aan de manier waarop hij dat deed zag ik dat hij geen schaamte kenden. 'Ik zie dat ik mij helemaal voor u uitgekleeft heb, ' lachte hij.

p.128. ..., maar ik bekeek hem met de blik van iemand die zonet getroost is.

p.129. Als hij onthutst was, zag hij er ook zo uit.

p.129. Als ik mijn gezicht naar hem toekeerde en hem van opzij zag, keek ik tegen de massale vleesklomp aan, die zijn bovenlichaam vormde.

p.129. Passanten namen ons met onverholen blikken op. Door de manier waarop zij keken zag ik hoe ze ons moesten zien, hij en ik, naast elkaar.

p.130. We keken elkaar niet aan

p.130. Ik had de neiging onderuit te zakken en mijn ogen te sluiten, zoals ik vaak doe als ik in de duisternis naast iemand in de auto zit.

p.132. Ik stelde me helemaal voor hoe God het onder zijn eigen ogen zag gebeuren en er machteloos op toe moest zien hoe zijn eigen schepsels zich in de leegte en de verdoemenis stortten.

p.133. En die arme God moest het ook iedere keer weer mee aanzien,...

p.133. Hij tast gespannen mijn gezicht af.

p.134. Hij slaat alleen af en toe zijn ogen op om naar het lamsboutje op mijn bord te kijken.

p.134. Hij waant zich volkomen ongezien.

p.134. Terwijl ik vertel, kijk ik naar hem, naar zijn bewegende kaken, zijn lippen, zijn handen, zijn gezicht.

p.134. Zijn gezicht vertoont geen enkele reactie.

p.134. Zijn ogen dwalen steeds weer naar het rechte bot met het malse vlees.

p.135. Het is in mijn ogen de absolute toewijding, iets allesomvattends en daardoor ook wel hoogstaand, ja.

p.136. 'En wat ben ik dan in jouw ogen,' vraagt hij, 'een kunstenaar of een priester?'

p.137. Het valt me weer op dat zijn ogen soms niet meewerken aan de klank van zijn stem. Meestal staan ze zoals nu, polsend, uitdagend, recalcitrant.

p.137. Ik knijp mijn ogen halfdicht en laat me leiden als een blinde.

p.139. Zelfs zijn ogen staan wat waterig vandaag.

p.139. ...Je kijkt nogal gespannen.' Ben ik ook. Met spijt en wroeging zie ik zijn gezicht betrekken, zijn opwinding slinken, de dromen van de afgelopen dagen, de waanzin van de aankoop van het kostuum, het eenzame genot bij het verzenden van de post, de puberale spanning tijdens de rit van Groningen naar Amsterdam, uit zijn ogen verdwijnen.

p.139. Ik ratel mij de tranen in de ogen.

p.140...., zodat we over het IJ konden staren.

p.140. Ik merkte dat hij zo nu en dan zijn hoofd naar mij toe draaide, maar keek niet terug.

p.141. Ik zie er de zin niet van in ze te vervangen door andere woorden die toch op hetzelfde neerkomen.

p.142. Dat werd ruimschoots vergoed door de verbaasde blik van Daniël, ...

p.143. Als ik vanuit mijn ooghoek zie hoe hij zijn vrije hand optilt en omstandig zijn kruin krabt, ..

p.143..., terwijl ik opkeek na inderdaad vanachter het raam over het Ij gestaard te hebben.

p.145. Hoe ziet jouw leven van de nacht er dan uit?' Ik probeer te kijken als iemand die voor geen enkel antwoord op de vlucht slaat, niets menselijks is mij vreemd, alles al eens meegemaakt, iedere gek zijn gebrek, zal je nergens om afvallen, die blik.

p.145. Achteraf zou ik zeggen dat het niet door het woord kwam, noch door zijn stem, maar dat het kwam door zijn ogen, dat ik verkil en mijn middenrif zich samentrekt, spant. Hij keek niet bedeesd, besmuikt, verlegen, hij keek verlekkerd. Maar hij keek niet verlekkerd bij de gedachte aan hoeren, hij keek naar mij.

p.145. Ik zag het als een uitdaging.

p.146. Hij heeft haar nog nooit gezien,..

p.146. Ik kijk hem na, maar ik ben er niet meer.

p.147. Ik kijk hem aan.

De fysicus

p.149. Ze staart naar de grond

p.149. Af en toe kijk ik naar de man naast mij. Niet te vaak. Als ik naar hem kijk, weet ik de eerstkomende minuten niet hoe ik moet bedaren en mijn juichende buik het zwijgen op moet leggen.

p.150. Vanaf de bovenste tree van de laatste trap kon ik de vierkante meter vloeroppervlak overzien en..

p.150. ..., want ik zag al meteen een blauwe luchtpostenveloppe, die de koningin onder de enveloppen is. Eenmaal beneden zag ik dat de brief aan M. Lune geadresseerd was,..

p.151. Tussen de spanning om de ongeziene inhoud van de brief en het verlangen deze zo snel mogelijk te leren kennen,..

p.152..en iets wat er op het eerste oog uitzag als een telex of een computeruitdraai.

p.152. Om de spanning erin te houden beheerste ik mij, keek niet op de achterkant van het blauwe blad,..

p.155. De pijn om mij de astroloog te herinneren, onze uren, onze gesprekken, zijn treurige ogen, het gebogen lichaam, zijn tranen en zijn gekte, werd doorkruist door het opwindende vooruitzicht eindelijk kennis te maken met een echte fysicus en bèta -man.

p.156. In zijn gezicht vielen vooral de diep verzonken, half geloken ogen op.

p.156. Hij had iets wat ik nooit eerder bij iemand had bespeurd.

p.156. Hij keek naar me, maar verroerde zich niet.

p.157. Drie maanden voor zijn dood zag Hugo hem nog in Parijs. 'Hij was al erg chaotisch toen hij uit Amsterdam kwam en jij hem voor het laatst hebt gezien.

p.157. Hij zag er woest uit, erger dan ooit daarvoor.

p.157. En hij heeft het me zelfs laten zien.

p.159. ..., maar zijn moeder keek die man naar de ogen.

p.159. En dan keken we maar weer wat naar de sterren. Daar werd hij kalm van. Dan kon hij het volgens hem ook allemaal zien en begrijpen.

p.159. Dan had hij gezien dat de Mars van zijn vader die dag zijn Zon blokkeerde of zoiets.

p.159. Hij werkte met exacte metingen, wist hoe het er hierboven uitzag, keek, rekende, ...

p.161. Hij had een hand op mijn schouder gelegd en een blik omhoog geworpen.

p.161. 'Je ziet die sterren en kijkt naar iets wat er niet meer is. Wat je nu ziet is verleden tijd.'

p.161..., hield ik het fietsen nog vol tot ik zeker wist aan zijn oog onttrokken te zijn,...

p.162. 'Lune,' zei hij, 'ik wil de zee zien.

p.162. Hij zweeg en keek wat naar het landschap en soms naar mij. Ik had ook niks te zeggen en keek veel naar hem.

p.163. ..., een blik met een blik te beantwoorden, in mijn eigen ogen een leeg grimassenspel.

p.163. Na tien minuten lopen was ik koud tot op het bot, dat kon hij wel zien.

p.163. Ik keek hem aan en glimlachte. Hij keek mij ook aan en glimlachte dus niet. Ik verbaasde me weer over die ogen van Hugo. Gisteren had het nog vermoeidheid kunnen zijn, een slaperige blik, maar vandaag waren ze nog steeds zo, verzonken achter hoog gewelfde, halfgesloten luiken.

p.164. Hij was heel duidelijk, daar lag het niet aan en hij begon steeds weer opnieuw als hij zag dat ik het niet snapte, maar wat hij vertelde ging mij domweg boven de pet.

p.165. 'Als ik jou zie kan ik me weer voorstellen wat die arme geleerden in het begin van de eeuw hebben moeten doormaken,' zei hij.

p.167. 'Nauwelijks,' zegt Hugo en ik zie voor het eerst dat hij zich ook in verlegenheid gebracht kan voelen. Er trilt iets in zijn onderlip. Hij kijkt me heel rustig aan en glimlacht.

p.167. Het is al laat als we besluiten nog een keer het strand op te lopen, om naar de ondergaande zon te kunnen kijken.

p.168. We hebben nog wat naar die zon staan kijken, tot hij iets vreselijks zei en ik meteen naar huis wou.

p.169. Pas als we over de drempel van mijn kamer stappen en ik hem daar zie staan, zo'n grote man in mijn kleine kamer,..

p.169. Hij ziet mijn ontredde.

p.169. 'Hugo?' vraag ik met gesloten ogen.

p.170. Ik doe mijn ogen open. Hij heeft een zachte blik. Hij kijkt ernstig.

p.170. De volgende ochtend heb ik al een tijd naar zijn gezicht liggen staren voordat hij wakker wordt. Ik kan mijn ogen niet van hem afhouden, ook al wil ik het, want ik doe mijzelf te veel denken aan een tweederangs actrice in een B-film, maar het is nu eenmaal zo, ik moet kijken.

p.170. Op de achtergrond zie je de wanden van zijn huis, vol met boeken.

p.170. Hij kijkt naar de kijker. Ik kijk iedere dag naar hem.

p.171., zonder nu direct te zien waar die overeenkomst in schuilt.

p.171. Hij kan urenlang roerloos in bed liggen, slapen, staren, lezen.

p.172..., ga zo achter mijn tafel zitten dat ik naar hem kan kijken en probeer wat te studeren.

p.173. Hij streelt me en hij kijkt naar me. Hij luistert. Ik kijk ook naar hem, terwijl ik praat, huil.

p.174. Ik ben vergeten hoe ik mijn oogleden van elkaar moet doen, hoe ik met mijn hersens het signaal door moet geven. Daar zit de onmacht, in de verbinding tussen mijn verstand en mijn gezicht.

p.175. Ze kijkt niet naar de kist, maar naar het gat, daaronder.

p.175. De begrafenisondernemer kijkt haar vragend aan, want hij begrijpt niet wat ze wil zeggen.

p.176. Ik weet dat hij ook vindt dat we het allemaal mee aan moeten zien en tot het einde moeten blijven kijken.

p.176. Mevrouw Van Eysden kijkt op.

De kunstenaar

p.180. Er gebeurt iets met me als ik hem zie, iets heftigs en ongehoords, het legt me lam van angst en verlangen tegelijk. Het is abnormaal. Hij heeft het gezicht in de meest volmaakte vorm.

p.181. Hij groet me met een korte hoofdknik en een blik die daarvoor te lang duurt.

p.181. Hij kijkt rond, neemt een boek uit de kast met vertaalde romans,...

p.181. Ik kijk achterin hoeveel het kost. Het is alsof ik blind ben, mijn ogen willen niet vooruit en blijven kleven aan het eerste getal.

p.182. Van beeldhouwkunst had ik niet veel verstand en als je er weinig verstand van hebt zie je minder in de kunst.

p.182. Ik zag het en begreep het op een manier zoals ik tot dan alleen gedichten begrepen had, intuïtief, totaal en bijna altijd zonder aan een ander uit te kunnen leggen wat er nu zo aangrijpend aan was.

p.182. Pas als je dichterbij kwam kon je zien hoe Asbeek de onschuldige theepot had weten om te toveren tot een soort martelinstrument.

p.183. Wat op het eerste oog een lieflijk roze streepjesmotief leek, bleek van dichtbij de steeds weer herhaalde zin: 'Wees maar niet bang liefste, als het er in zit komt het er ook wel uit.'

p.184. Van hem was niet meer te zien dan zijn achterhoofd, zijn nek, schouders en een gedeelte van zijn rug. Hij droeg een herenhoed en keek omhoog, naar de lucht.

p.185. Ik zag er tegenop mij te scharen in de groeiende rij studenten,...

p.186. 'Ge ziet,' zei Guido, 'uw verlangen naar deze Lucas Asbeek is weer eens een verkapte vorm van uw verlangen u met het heilige uiteen te zetten.'

p.186. In de meeste kunstwerken zag hij niks, maar *De Engel* van Lucas Asbeek zou hij wel graag boven zijn bed hebben willen hangen.

p.187. In plaats van de gebruikelijke neerwaartse en meedogende blik op het aardse gekrioel te werpen, keek deze cherubijn smekend naar boven.

p.187..., maar Daniël heeft een scherp oog en had al snel de smalende blik waarmee hij me zo vaak bezag.

p.189. Ik zat erbij en keek toe hoe hij las.

p.189. Hij wist het terwijl hij las en ik wist het toen ik hem zag lezen wat ik geschreven had.

p.192. Buiten deed het zonlicht pijn aan mijn ogen.

p.192. Ik had mijn ogen toch niet opgemaakt.

p.193. Hij staaarde over het water en bewoog niet.

p.193. Het was het gezicht in de meest volmaakte vorm, het gezicht dat hoorde bij de man die ik jaren daarvoor in het antiquariaat in de Pijp gezien had, de man met de lichtblauwe ogen, waarvan ik op onverklaarbare wijze zo overstuur geraakt was.

p.193. Het heeft er toch zo goed voor mij uitgezien.

p.194. Je zag hoe hij wandelde, at, las of wat naar de lucht staarde.

p.194. Je vergat dat hij door een camera gevolgd en gezien werd, wat een tegenstrijdigheid tussen echtheid en pose opriep: Lucas Asbeek liet zien hoe ongezien hij leefde.

p.195. Guido kwam het lokaal binnen zolas ik hem al honderden keren de collegezaal binnen had zien komen.

p.196. Ik keek op en zag hem. Hij stond wat afzijdig van de groep mensen en sloeg ze gade.

p.196. Verstard staarde ik naar hem en bleef zo staan, ik weet niet hoe lang. Zijn glas was leeg, hij draaide zijn hoofd naar de tafel. Hij zag me. Hij keek om zich heen om te zien of er iemand anders was die mijn blik zo vasthield. Dat was niet zo. Verbaasd keerde hij zijn gezicht naar mij toe. Ik keek hem aan, ik kon niet anders.

p.197. Aan zijn ogen zag ik dat hij in de war was, wantrouwig en nieuwsgierig tegelijk.

p.197. Hij keek paniekerig.

p.199. Hij stond in het voorportaal en bekeek de opgeprikte affiches aan de wanden.

p.199. Hij keek me maar heel even aan, een korte, onderzoekende en wat schichtige blik, draaide zich om en ging me, al pratend, voor naar de deuren die toegang gaven tot de sociëteit.

p.200. Er zaten voornamelijk oude mensen, waarvan ik Lucas, die naar de bar liep om voor ons iets te drinken te halen, verschillende zag begroeten.

p.201. 'Is dit voor mij,' vroeg hij toen hij de scriptie zag liggen.

p.201. Zijn ogen kleefden aan de bladzijden en toen hij me weer aankeek had hij een ontredderde blik in zijn ogen.

p.201. 'Wat doen we hier eigenlijk?' zei hij en keek me meewarig aan.

p.202. Zie, we pasten.

p.202. Ik keek.

p.202..., maar toen ik mij vooroverboog om de details in zijn gezicht nauwkeurig te kunnen bekijken, veranderde er niets in zijn houding.

p.203. 'We zien het anders, jij en ik.'

p.205. Hij stopte het in zijn mond en keek me strak aan terwijl hij kauwde. Hij bleef kijken en hij bleef zijn mond volproppen met koekjes, het ene na het andere. In zijn ogen schitterde de ondeugd van de uitdaging en de trots van het verweer.

p.205. Ik zeg niks. Ik kijk.

p.206. En omdat het niet genoeg is en het tekort nog veel erger is dan het applaus zelf, zie ik er maar liever helemaal van af, geloof ik.

p.208. 'Wat had je voor ogen? Wat wilde je bereiken bij de mensen die jouw werk zagen?

p.208. Het rare was dat ik met de beelden wou bereiken dat ze ophielden met het kijken naar mijn beelden en het werkelijk bestaande leerden zien. We kunnen de werkelijkheid niet waarnemen. We kijken juist via de taal en via de kunst en zien niet wat er is.'

p.209. Als ik voedsel zie, uitgestald in de etalages of op de markt, word ik misselijk.

p.210. Mijn gezicht is nat van tranen.

p.210. Dan zie ik het aan je gezicht, hoe de verlatenheid er weer ingeslopen is.

p.210. Het doet pijn om het te zien, in je ogen, in wat er om je heen hangt.

p.211. Er zijn wel andere manieren om me te laten zien dat je van me houdt.'

De psychiater

p.214. Iedere dag zag hij wel ergens het getal drieëndertig opduiken en ..

p.216. Ik wil een persoon worden, iemand met een eigen leven en met ogen die zelf iets zien, op een eigen manier en niet op die van iemand anders.

p.216. ..., als een korst om de taal, als een waas voor mijn ogen,...

p.217. ..., je laat haar toe en beziet nog met spanning hoe je haar een beetje met je laat sollen,...

p.217..., eens kijken hoe ver je je durft te laten gaan,..

p.218. Ik keek naar de grachtenpanden en werd steeds treuriger.

p.218. Op een van de bruggen zag ik opeens een jonge punker.

p.219..., en terwijl ik dit zag verstilde de punker zelf in mijn hoofd tot een zinnebeeld.

p.219. Want die jongen moet toch dood en de duif gaat dood en ik zelf ook, ik die dit alles zie en bedenk.

p.219. ik zag dat ik hem angstig maakte, ook, heb mijn neus gesnoten, hem bedankt.

p.220. Soms heb ik het gevoel alsof ik de wereld helemaal doorzie,..

p.220. Alleen de mensen met een eigen leven zijn in staat om een verhaal te zien in wat het leven feitelijk is,...

p.221. Wij hebben daarbij het nakijken.

p.222..., het nietigste wat ik zie raakt me als een belangrijk iets en het bezorgt me verdriet of een fel geluk en..

p.223. Soms ben ik doodop van het zien.

p.224. Ze ziet af van haar eigen middelen om zich betekenis te verlenen via iemand anders en grijpt naar de middelen van de man, die pen, letters, wapens van onmacht.

p.226. Ik kom me toch verschrikkelijk artificieel voor, alsof ik mijzelf heb verzonnen en van een fictioneel karakter heb voorzien.

p.230. Als ik iets beleef zie ik er iets in dat mijzelf te boven gaat. Als ik dat niet in zie kan ik het net zo goed niet meemaken, dan is mijn dag zinloos. Ik hou ervan alles groot te zien.

p.233. Wie het meest van Jozef hield zette Jozef buiten en wie meer op had met Maria, Het Brandend Hart of met Sint Franciscus, liet dat nu ook zien.

p.235. Van daaruit kon ik de processie lang van tevoren zien aankomen en mij ter plekke volledig voorbereiden op de daad.

p.236. Dus ging ik iedere dag zo zitten dat hij me vanuit het altaar kon zien.

p.236. Zij kan de blinden weer laten zien.

p.237. Voordat ik de tweede concessie deed en mijn ogen sloot, herkende ik nog net het mooie gezicht van mijn grootvader, vlak achter de baar met het beeld.

p.237. Ik sloeg mijn ogen op en keek in het van woede verwrongen gezicht van de pastoor.

DE VRIENDSCHAP

I Dingen en woorden

1

p.9. ...en toen ik naar buiten rende, zag ik haar.

p.9. Ze stond er op een manier, zoals ik nog nooit iemand had zien staan, met een soevereine nonchalance: uitdagend, trots en onverschillig.

p.9. Ik bleef stilstaan om naar haar te kunnen kijken en ook omdat ik het ineens kinderachtig vond om met de anderen uit de klas een spel te gaan spelen.

p.11. Terwijl ik haar vanaf een afstand gadesloeg, wist ik dat de vreemdelinge niet thuishoorde bij het muurtje, maar dat het, vanaf het moment dat zij er was gaan staan, haar terrein was en...

p.11. Ze heeft het mooiste gezicht dat ik ooit gezien heb.

p.14. Mijn vader legde een hand op mijn voorhoofd en keek naar mijn moeder.

p.15. Naar vogels heb je minder omkijken dan naar andere dieren.

p.15..., want voor ieder ander beest is dat geen gezicht, maar..

p.16. In eerste instantie kon ik hem nergens ontdekken, maar toen mijn ogen aan het schemerduister gewend waren, zag ik hem ineengedoken en versuft in een hoekje zitten.

p.16. Neergehurkt bekeek ik hem van dichterbij.

p.17. Het brood dat ik tegen zijn snavel aanduwde, liet los en bleef hangen, wat er slordig en vies uitzag en ook extra zelig.

p.18. Om mij de aanblik te besparen.

p.19. De vijand was onzichtbaar, want ik was het zelf.

p.20. Het kostte me geen enkele moeite mij een houding te geven, terwijl ik naar haar keek, want ik had niet in de gaten dat ik daar stond en naar haar staarde.

p.21...was omdat ze mij, vanaf het moment dat ze mij in het oog gekregen had, volledig begreep.

p.21..., en ik ging zo tegen het muurtje hangen dat ik het vreemde meisje vanuit mijn linkerooghoek kon bekijken.

p.21. Het duurde even voordat ik de moed had voluit mijn hoofd naar links te draaien om haar te bekijken. Toen ik het deed keek in recht in haar ogen.

p.21. Ze glimlachte spottend en hield mijn blik op een dwingende manier vast. Ze bewoog niet. Ik bloosde, maar ondanks het blozen moest ik naar haar blijven kijken.

p.21. Dwars tegen het te warme bloed in, dat mij gebod te vluchten of mij te verbergen, keek ik terug, recht in een stel wonderlijk lichte ogen die opvallend contrasteerden met haar donkere huid en het zwarte haar. We keken naar elkaar alsof het om een wedstrijd ging en dat was het ook, het was een strijd.

p.21. Om haar te kunnen antwoorden, moest ik het contact met de vreemdelinge verbreken, mijn blik van haar afwenden en verliezen. Ze zou het opvatten als een verloochening, net zoals ik dat zou hebben gedaan als zij haar blik had afgewend om een onbeduidende ander te woord te staan.

p.22. Ik keerde me naar Diny en antwoordde dat ik haar niet kende, at ik haar nooit eerder gezien had. Toen ik weer keek naar de plek waar zij stond, was die leeg en ik kon haar tussen de drommen kinderen die naar de twee toegangsdeuren stroomden, niet ontdekken.

p.22. Ik durfde haar niet in de ogen te kijken en negeerde haar toen ik haar voorbij liep.

p.22..., maar ik keek niet haar richting uit.

2

p.24...en zag er gedurende twee uren streng op toe dat de meisjes een keuze maakten uit de meisjeskast en de jongens uit de jongenskast. Volwassenen konden ook toen al overal terecht, daar keek niemand van op.

p.25. Iedere week liep ik, na eerst een obligate blik op de meisjeskast te hebben geworpen, steevast naar de kast voor de jongens.

p.26. ..en dankzij hem heb ik enig inzicht verworven in de noot aflatende strijd tussen de Indiaan en de cowboy...

p.27. Dat hield ik na een keer voor gezien.

p.28. Met inzichten prijs ik me altijd gelukkig, al zijn ze nog zo verschrikkelijk.

p.28. Obsessies delen met de verslaving, de hysterie en het fanatisme de eigenschap, dat ze juist ontwikkeld worden om inzicht tegen te gaan.

p.28. Of het nodig is voor het voortbestaan van de soort weet ik niet, maar het lijkt wel of mensen zijn toegerust met een onvermogen, iets dat hen ervan weerhoudt de hele waarheid over zichzelf onder ogen te zien.

p.28. Ik heb al heel vroeg geleerd niet op te kijken van het bestaan van het bedrog en van de leugen en te zien als een verweer tegen iets anders.

p.32. Ze keek me met een mengeling van verbazing en spot aan toen ik even later drie boeken op tafel legde.

p.34. We zouden elkaar op de eerste schooldag weerzien op de speelplaats en niet veel later zouden we ons samen in dezelfde ruimte bevinden.

p.34. De zomervakantie liep al bijna ten einde toen ik op een zondagochtend met mijn oudste broer Willem een wandeling maakte door het bos en haar in de verte zag.

p.34. Ik zou zeggen dat ik meende iets gezien te hebben, iets glinsterends, maar dat het niets was geweest.

p.35. ..., dat hij mij niet voorttrok zoals ik het de hond van Ara Callenbach had zien doen en waardoor zij er zo mooi had uitgezien, met een beetje een holle rug, achteroverhangend, in evenwicht gehouden door het grote beest waarmee zij door een riem verbonden was ....

p.36. Om te zien hoe dat voelde had ik de baksteen af en toe opgepakt en hem een eindje van me afgeworpen, ...

3

p.37. Op de eerste schooldag zag ik haar weer en niet veel later bevonden we ons samen in dezelfde ruimte.

p.38. ik had alleen oog voor Ara Callenbach en ik negeerde het roepen van klasgenoten die vroegen of ik naast ze kwam zitten.

p.39. Ze keurde me geen blik waardig.

p.40. ..., nam plaats en draaide me daarna zo om dat ik naar Ara Callenbach kon kijken. Aan wat boven het tafelblad uitkwam was eigenlijk niks abnormaals te zien.

p.40. Toch oogde alles om haar heen alsof het te klein en te krap voor haar was, zelfs de lucht, maar dat lag meer aan mijn blik, meende ik. Wat er van haar te zien was, zoals ze daar zat, deed in de verste verte niet vermoeden dat er onder die tafel een lichaam begon dat buiten alle proporties was. Ze keek met een nukkige blik om zich heen. Het duurde enkele seconden voordat ze in de gaten had dat ik haar blik zocht.

p.41. ..., hing ik schuin in mijn bank om goed naar Ara Callenbach te kunnen kijken.

p.41. Een strenge blik van het hoofd was voldoende om ze tot zwijgen te brengen.

p.42. Hopelijk heeft Ara gezien dat ik geen spier vertrok en met niemand sprak, ...

p.43. Ze hield haarpas in toen ze me zag staan, leunde even tegen de deurpost en keek me strak aan, zonder te lachen.

p.43. Ze liep op de kapstok af, pakte haar jas, trok hem met een omstandig, wijds zwieren aan en keek pas daarna weer naar mij, licht verbolgen, alsof ik haar betrap had en iets zag wat ik niet mocht zien. Zo kon mijn moeder ook naar mij kijken, gewoon, als ze iets in haar mond stopte, of even uitpufte op een stoel.

p.44. 'Laat die dan maar eens zien,' zei ze. 'Ze is voor jou,' zei ik 'je mag haar hebben. Je moet er nu niet naar kijken.' Hoezeer ik me er ook op verheugd had dat ze die tekening zou zien, opeens was mijn schaamte groter en...

p.44. Ze keek me een beetje verbaasd aan, maar stopte de tekening ongezien in de zak van haar jas. Daarna draaide ze zich om, doorkruiste met ferme passen de hal en liep naar buiten zonder naar mij om te kijken.

4

p.45. Dan pakte ik haar hand, legde die op mijn hoofd en keek naar haar op.

p.46. ..., stelde ik me voor dat ze haar onverstoorbare, koele blik over de anderen liet gaan en dat ze zich, net als ik, wentelde in een gelukkig gevoel van onoverwinnelijkheid.

p.46. Terwijl ik speelde met de anderen keek ik telkens of ze naar mij keek. Ze keek.

p.46...en zo bleef staan zonder naar haar op te kijken, pas dan kon het zijn dat er een zachte kreun uit haar opsteeg en zij mij door een licht strelen van mijn haar liet weten dat het vergeven was, dat ik haar weer in de ogen kon kijken.

p.46. Ik zag er zelf geen kwaad in.

p.47. Ze had goede ogen, maar het was toch een soort blindheid van iets binnen in haar hoofd.

p.48..., maar als je zo kijkt en zo praat als Ara, dan is er iets anders aan de hand,....

p.48. Misschien was het omdat ze me zo kon verbijsteren met haar kijk op de dingen en de woorden en dat zij daar op haar beurt van genoot,..

p.49. Het kan uren duren voordat ik op een plaatje zie wat ik kwijt was en bedoelde te zeggen: "Bloemen," en dan moet ik nog kijken of het woord erbij staat dat bij het plaatje hoort.'

p.50..., dat zag er ook prettig uit op papier.

p.51. Ze kon aan zo'n verhaal beginnen met een duister, weerbarstig gezicht, haar ogen argwanend op de mijne gericht,...

p.51..., van wie ik mij iet kon voorstellen hoe ze eruit had gezien als een klein meisje, maar die ik op een andere manier voor mij zag, als de Ara van nu,...

p.52. En niet een had in mijn ogen kunnen voldoen, niet een was goed genoeg geweest.

p.53. Zij leek blind voor alles wat mij timide maakte en voorzichtig. Waar ik behoedzaam trad en fluisterde, stampte zij en was luidruchtig; wanneer ik grijnsde, glimlachte, knikte en boog, richtte zij zich onversaagd op en wierp staalharde blikken in de rondte.

p.53...en dat me daaraan blindelings doet gehoorzamen.

p.53. Ze maakte het lawaai dat ik dempte, ze schond de wetten waaraan ik me onderwierp, ze veroverde de ruimte waarin ik onzichtbaar probeerde te zijn en in het niet wilde verdwijnen.

p.54. Ik kon het aan niemand uitleggen, ook aan mezelf niet, maar ik voelde me vanaf het moment dat ik Ara gezien had met haar verbonden, alsof zij op een eigenaardige wijze mijn lichaam borg in het hare.

p.54. Wat je niet ziet, is er niet, denkt mijn moeder, maar voor mij geldt zowat het tegendeel, want wat ik niet zie, terwijl ik weet dat het er is, dat is nog veel erger.

p.55. ...en het eerste wat ik doe als ik het schrift opensla is juist naar dat vieze blad kijken en dan heb ik geeneens zin meer om nog iets op te schrijven.

p.56. ..., want die hadden allemaal ravezwart haar en hazelkleurige ogen. De ogen van Ara waren misschien ook hazelkleurig,...

5

p.58. 'Laat mij maar,' zegt mijn moeder dan, 'kijken jullie maar lekker naar de tv.'

p.59. Je kan echt bang worden als die je aankijkt en hij kan ook in woede uitbarsten,...

p.59. ...en hij houdt het mes en de vork op een bijzondere manier vast, anders dan wij, eleganter, daar heb ik geen omkijken naar,...

p.59. ...en al begint voordat iedereen aan tafel zit en ook nooit kijkt of er nog genoeg is voor ons allemaal als hij voor de tweede keer opschept.

p.60. ...en dat ze maar een beetje in hun bord zitten te turen en zwijgend dooreten zonder iets aardigs te zeggen.

p.61. De school zag er verlaten uit.

p.61. Met mij handen in mijn zakken bleef ik aan de buitenkant van de muur staan en keek gespannen naar de ramen van ons klaslokaal. Ik zag niemand.

p.62. Ik begrijp niet waarom je iets moet leren waar je het nut totaal niet van inziet en waar je dan vanzelf totaal geen zin in hebt,..

p.64. Ze zag me en zwaaide.

p.64. Ze hield haar pas in en keek me aan met gefronste blik. Ik probeerde zo onverschillig mogelijk te kijken, om niet te laten merken hoe opwindend ik het idee vond om eindelijk mee te gaan naar haar huis, want die opwinding zocht ze en als ze die van mijn gezicht kon aflezen, zou ze mij verbieden met haar mee te gaan.

p.67. ..., dat zij mij woordenloos doorzag en dus volkomen gelijk had als ze me volstrekt negeerde en...

p.67..., keek Ara niet een keer naar me, zodat mij niets anders te doen stond dan haar gedwee te volgen.

p.68. ..., boog zich voorover en haalde iets te voorschijn, waarvan ik niet onmiddellijk zag wat het was.

p.68. Ze keek me niet aan.

p.69. Nu keek ze me aan, zonder te lachen, maar met een zachte uitdrukking op haar gezicht. Daar kun je helemaal gelukkig van worden als Ara zo naar je kijkt en dat werd ik ook. Het kon me verder niet schelen wat er allemaal nog zou gaan gebeuren, want als ik zo'n blik van haar had gehad, kon ik er wel een maand lang mee vooruit.

p.69. ..., eerst naar binnen gekeken, voordat ze verder liep en mij met een hoofdknik duidelijk gemaakt dat ik haar kon volgen. Ze zwaaide de deur open en het eerste wat ik van haar kamer zag was een plas hout, een grote glimmende vloeroppervlakte zonder vloerbedekking.

p.69. Ara begroette twee vrouwen die aan een tafel over boeken gebogen zaten en die mij zonder al te veel interesse opnamen.

p.70. Op onze sloffen liepen we naar de verborgen hoek en toen zag ik de vrouw van wie ik niet kon geloven dat ze de moeder van Ara was.

p.70. Ze waren slank, lang, rijp en knap, dat zag je zo, maar ze hadden toch niet zo'n mooi gezicht als Ara. Dat kan ook bijna niet, want Ara heeft het mooiste gezicht van de hele wereld.

p.71. Ik had de neiging om naar de grond te staren, omdat ik meende iets gade te slaan wat voor mijn ogen verborgen moest blijven, iets verbodens, maar ik kon niet anders dan ernaar kijken, zo prachtig vond ik het. Zo veel liefde had ik nog nooit in het echt gezien.

p.72. Ze zou me even haar kamer laten zien en dan gingen we bij ons thuis wat aan taal doen.

p.72. Boven aan de trap wachtte ik op haar, want ik zag een gang met wel vijf deuren en ik wist niet welke deur naar Ara's kamer leidde.

p.72. 'Dit is mijn lievelingskamer,' zei ze toen ze me de badkamer liet zien. Ik had nog nooit een badkamer gezien en vond haar werkelijk prachtig.

p.73. Ze zei van niet en keek me streng aan. Ik deed alsof ik die blik niet had opgemerkt.

p.73. Ik keek haar niet-begrijpend aan.

p.74. Vanuit de deuropening konden we haar moeder zien zitten.

p.74. Ik had Ara nog nooit iets zien eten en ze aarzelde toen mijn moeder haar het bord met de pannenkoeken voorhield,...

p.74...en ze bestoof de pannenkoeken tot ze mooi wit zagen.

p.75. ..., en ik keek stralend naar mijn moeder om haar te laten zien dat Ara heus meevalt en lang niet zo'n nurks karakter heeft als zij vermoedt. Met mijn hoofd op mijn onderarmen geleund zat ik tegenover Ara aan de keukentafel en keek hoe ze at. Dat je zo sierlijk je kaken op en neer kunt laten gaan, had ik tot dan toe niet geweten, maar ik zag het bij Ara.

p.75. Ze had ernaar gekeken en haar voorhoofd gefronst,...

p.76. Ik sputterde tegen en zei dat het schrift geheim was en dat ik het nooit aan iemand liet zien en dat ze me alles moest vertellen, want anders kon ik haar niet helemaal invullen.

6

p.77. Ze houden ook van je als je ze schopt en lelijk behandelt, dat heb ik zelf gezien,...

p.77. ...en die kon er ook niet naar kijken of zijn kleren fris roken en netjes bleven.

p.78. ..., altijd loopt die hond naast hem en kijkt dan met een schuine kop naar zijn baas.

p.79. Ik heb haar toen toch uitgenodigd en eigenlijk kun je aan iemand zijn opluchting veel beter zien hoeveel pijn het heeft gedaan om uitgestoten te zijn, dan aan die tranen, want ze was zo dankbaar, dat ze steeds maar om me heen bleef draaien,...

p.81. ...en dat ik vond dat ze het knapste meisje was dat ik in mijn hele leven had gezien.

p.82. Het was jammer dat ik ervan schrok en in een reflex mijn hoofd terugtrok, maar ik ben het ook niet gewend dat iemand aan mijn gezicht zit.

p.82. Zij drukte de top van de hare tegen de mijne en toen ik mijn hoofd draaide en naar haar opkeek, zag ik dat zij minstens zo gelukkig was als ik.

p.83. Ik had al die frieten wel een voor een uit zijn mond willen kijken,..

p.86. ..., maar ze uit je hoofd een beetje uitrekende, een soort schatten, door alleen de honderdtallen bij elkaar op te tellen en te kijken of de tientallen hoog of laag waren en er dan bij de honderden nog een paar meer of minder bovenop te gooien.

p.86. De juf kijkt niet boos, eerder verbaasd en zelfs een beetje vrolijk,..

p.88. ..., of ze dan weleens een fiks aantal minuten stekeblind was, want ik wist toch zeker dat ze dat nooit was, en dan zei ze nee en dan zei ik dat ze absoluut definitief zeker geen tumor had, want dat je dan op de raarste momenten helemaal niks meer kon zien, dat was algemeen bekend, dat een hersentumor op je ogen sloeg.

p.90. Die begon zich al op haar gezicht af te tekenen, ik zag het opeens.

p.90. ..., niet steeds tegen Ara aanhangen, dat was toch geen gezicht, dat hoorde ook niet echt,...

p.90. De juffrouw had er moeite mee om dit alles te zeggen, dat zag ik, en het sterkte me. Het rood uit mijn gezicht trok vanzelf weg en in plaats van gebogen voorover te zitten, rechtte ik mijn rug en keek haar aan. Ik keek naar haar alsof ik werkelijk niet wist waar ze zich zo druk om maakte en zo bleef ik ook kijken.

p.91. Ze zag er moe en bezweet uit en daarom remde ik af en holde ik niet direct door naar de keuken, dat stond zo ondankbaar.

p.91. Ik nam mokkend plaats, en wierp wat woedende blikken naar Makkie, maar die stoorde zich nergens aan en haalde alleen zijn ogen van het bord om gretig de kom versgebakken friet te verwelkomen.

p.92. Ik keek haar na om aan haar rug te kunnen zien of ze echt een antwoord wilde horen of niet.

p.92. Zonder me aan te kijken greep hij met een hand in zijn bord, graaide wat froeten bij elkaar en gooide ze op het bord van Chrisje.

p.92. Ik keek haar dankbaar aan.

p.93. Als wij dat lekker vonden, dan zou ze eens kijken of het te krijgen was, inde stad.

7

p.95. Ara droeg andere kleren dan wij, heel mooie, die niet in de mode waren en ze zag er toch nooit debiel uit.

p.95. ..., maar ik kon 's ochtends al aan haar ogen zien of zij onder haar jas die trui droeg. Ara kon je veel vertellen met haar gezicht, ze had allerlei uitdrukkingen en blikken bij de hand, en bij deze trui hoorde de ondeugende blik.

p.95. Als ze extra grappig wilde doen dan bleef ze mij zo aankijken, knoopte langzaam haar jas los en sloeg met ferme beweging de twee panden open om mij te laten zien wat ze daaronder aanhad.

p.97. De man die ik zag toen ik, een week na mijn eerste bezoek aan Ara's huis, via de achterdeur binnenkwam, was wel degelijk herkenbaar als haar vader.

p.97. Hij was heel knap en hij zag er niet uit als iemand die op ene kantoor werkte, want hij oogde sterk en hij droeg een slobberige broek en een trui, en dat zijn toch niet de kleren die je je voorstelt bij iemand die op een kantoor werkt.

p.98. Ara's vader vergrootte mijn vreugde nog toen hij me opnieuw bekeek en ze: 'Zo, zo Kit, jij bent dus de vriendin van mijn prachtige, jongste dochter?'

p.98., want zij kan je zo van top tot teen bekijken.

p.98. Ze kan echt hartelijk naar me kijken en dan zeggen: 'Kit, wat staat dat blauwe bloesje je toch mooi.'

p.98. ..., want de meeste proberen je dan juist te pesten door net te doen alsof ze niet gezien hebben dat je iets gloednieuws aanhebt en dat straal te negeren.

p.102. ..., waarin de geur van de waspoeder langer bleef hangen dan in die dunnen meisjesbloezen, waar je zo doorheen kon kijken, omdat dat deftig was voor een meisje.

p.104. Als je speciaal ondergoed aan hebt dan voel je toch alsof het aan de buitenkant zit en te zien is.

p.104. Het is ook geen gezicht, ik met clipjes in mijn haar, daar ga je wel mal van doen en als ik zie dat mijn moeder om mij moet lachen, dan ben ik helemaal niet meer te houden, dan weet ik van gekkigheid niet meer hoe ik mij moet gedragen.

p.105. Eenmaal aangekleed zag ik er uit als een echt meisje.

p.107. ..., want het kost veel inspanning om iets waar je zoveel van houdt, los te laten, zeker als je zelf niet ziet waar iemand anders zich nu zo druk om maakt.

8

p. 110. Ze zag mij liever als er geen anderen om me heen draaiden, zei ze, en uit dat verlangen maakte ik op dat ze van mij hield.

p.112. Het zal er ook wel mee te maken hebben dat ze er echt een beetje uitzien of ze op reis gaan en nooit meer terugkeren,...

p.112. 's Morgens smeert ze ook brood voor mijn vader, maar dat zien wij niet, want onze vader vertrekt verschrikkelijk vroeg naar zijn werk. Wij slapen dan nog, dus dat doosje van hem zie ik alleen als het leeg terugkomt.

p.112. dan begrijp ik hem misschien beter en dan kan hij zien dat ik van hem hou,..

p.115. je kunt er ook maar beter anders tegenaan kijken en dan zijn al je nare ervaringen nog het beste te verklaren door ze te vergelijken met het zinken van de Titanic.

p.116. ..., die kon me soms wel de deur uitkijken als ik eerder kwam en haar vroeg waar Ara was.

p.117. Ara wil zelf ook zielsgraag leren, want ze was reusachtig blij toen ze het toelatingsexamen haalde en ze heeft zelfs sprongetjes in de lucht gemaakt, wat niks voor haar is, maar wat er heel schattig uitzag, met dat grote lichaam.

p.118. Hij ziet het wel aan me, iedereen kan dat zien, want ik krijg een ontzettend rood hoofd als ik me schaam, maar hij kan het niet laten om mij te verbeteren.

p.118. ..., waar ik haar voor het eerst met haar hond had gezien. Het was het mooiste bos dat ze kende, zei ze, zo drassig en oer, iets waaraan je kon zien dat de mensen er nog niet met hun handen aangezetten hadden.

p.118. ..., een echte baron, die nu blind was en in een karretje zat,..

p.118. Ik had het bos nog nooit gezien als iets moois en zag dat nog niet.

p.119. Je kunt het ook aan zijn uiterlijk zien, vind ik, want hij ziet bleker dan andere jongens en hij is ook nooit druk, zoals ik.

II Eten en drinken

1

p. 126. Al na een dag vond ik het een onvoorstelbaar wreed vooruitzicht dat ik voor de rest van mijn leven vast zou zitten aan dit terugkerende ongemak en ik vond dat mijn moeder gelijk had en Ara ongelijk.

p.127. Mijn moeder zag alles veel te zwart.

p.127. Met een meewarige blik had mijn moeder een pak van haar maandverband op mijn nachtkastje neergezet en gezegd dat ik helaas die gruwelijke pijn van haar had geërfd.

p.127. Ik zou het nog eens goed nakijken in *Het rode boekje voor scholieren*, daarin kon je alles vinden over onbespreekbare zaken.

p.128. Ara leed ook zichtbaar, maar nooit zonder genot.

p.131. Ze lijken op geest en ziel en op dat andere ontastbare, waarvan je weet dat je het hebt, maar dat je niet kunt zien en waarover je bijna niet kunt praten. Zo zie ik het. En daarom krijgt ook alle kennis die je eigenlijk over jezelf zou moeten hebben en die niet in die onzichtbare vorm van woorden in jouw ziel mag wonen, een andere gedaante, een zichtbare en een lastige, bijvoorbeeld een kilo overtollig vlees aan je lichaam of iets anders waaronder je lijdt en wat je met je meesleept en waarvan je niet weet waarom je het hebt, maar wat iedereen aan jou kan zien, omdat het ervoor zorgt dat je altijd dezelfde stomme fouten maakt.

p. 131. Ara draaide haar hoofd naar mij toe, boorde haar boze blik in mijn ogen en trok de wenkbrauw van haar linkeroog op.

p.132. Bij vlagen maakte ik me zorgen over mijn toekomst, omdat ik er geen idee van heb hoe die eruit moet zien als je grote geluk ligt bij zoiets als denken en woorden.

p.133. Dan boog ze zich voorover, peilde me met een rustige en strenge blik en vroeg mij of ik nog wist dat ik op die en die dag, toen we op mijn kamer waren en ik...

p.134. Ze zou er alles aan doen om te voorkomen dat ik ontsnapte aan haar blik, zodat ik zeer goed kon zien hoezeer ze verlangde naar een antwoord. Op haar gezicht stond te lezen dat ik alles tegen haar kon zeggen, dat ik me nergens voor behoefde te schamen, en tegelijkertijd zou het die uitdrukking hebben die ik zo goed van haar kende, omdat ze die altijd had wanneer ze ontdekte dat een van haar woorden was zoekgeraakt. Haar gezicht werd dan getekend door een wrevelige, verontwaardigde paniek om haar eigen onwetendheid.

p.135. ..., dan verstijf ik als een lijk wanneer zo'n jongen me alleen maar aankijkt of een vinger naar mij uitsteekt.

p.136. Dan loop ik echt over van walging en dan ruik ik opeens de geur van iemands kleren of van zijn lippen na een zoen, en dan verdraag ik het niet eens meer om nog naar iemand te kijken, zo gigantisch is mijn afkeer, daar is geen verbergen meer aan.

p.139. ..., maar dat je aan jongens nu eenmaal veel beter kunt zien dat het hippies zijn en dat mijn broers er in een grote stad, op zo'n universiteit, wel zo bij moesten lopen, omdat ze anders uitgestoten zouden worden als excentriekelingen en...

2

p.142. De psychologieleraar heet Verkruysse en hij ziet eruit zoals je je een psycholoog voorstelt, wanneer je er nog nooit een hebt gezien.

p.143. ...dat nederigheid de mens siert en dat het einde nu in zicht was en dat ik over twee jaar met het echte werk kon beginnen.

p.144. ..., want die had een fotografisch geheugen en als hij een woord één keer gezien had, dan was dat voldoende om het een leven lang te onthouden.

p.144. Ze keek me ernstig aan en zei dat ze dat wel zou willen, maar dat het toch niet zo zou gaan, ons leven.

p.144. Hij wilde mij na de les graag even onder vier ogen spreken, zei hij en daarom had ik vijftig minuten lang geen woord verstaan van wat er allemaal gezegd werd, zo opgewonden was ik door het vooruitzicht alleen met hem te zijn en misschien van hem te horen waarom hij het een goed opstel vond.

p.146. De trekken in zijn gezicht waren zacht en vriendelijk, zonder week te zijn, maar het bijzonderste in zijn gezicht waren zijn ogen.

p.146. Ik denk dat het dit soort ogen is waarvan ze zeggen dat ze diepliggend zijn. Ze hebben iets Chinees, want van het bovenste ooglid kun je niks zien, zodat er alleen maar zo'n mooi, strak streepje overblijft, dat dan het zicht op minstens de helft van de iris wegneemt.

p.146. Het eerste wat mij aan hem opviel waren die ogen.

p.147. Ze hadden het over minstens twintig procent van alle mensen en dat had ik toen niet kunnen geloven, want dan zouden ze ook bij ons in het dorp moeten wonen en op school zitten en ik had er nog nooit een gezien.

p.148. Hendrik en die jongen waren wel geschrokken en Hendrik vroeg me of ik het eng vond, om ze zo samen te zien. Dat vond ik niet, maar ik vond het er wel een beetje klungelig en onpassend uitzien.

p.148. Dit keer glimlachte hij nog vaker naar me dan anders en toen hij klaar was keek hij mij aan en zoende mij zacht op mijn mond.

p.150. ..., in de keuken, om haar bezig te zien met het maken van de soep, met het schoonmaken van de groenten en..

p.152..., waarop Barten vanaf de dag van zijn binnenkomst zijn liefdevolle en begrijpende blik liet vallen en dat hij sedert dat moment uit volle macht probeerde te redden van een gewisse ondergang.

p.153. Mijn moeder neemt alleen met Nieuwjaar een advocaatje met slagroom en mijn vader zie ik iedere dag wel even.

p.153. Net als Johnny voer ik ook geen steek uit als ik zelf ergens de zin niet van inzie.

3

p. 155. ..en ik schrok als ik onverwacht een glimp van mijzelf opving in een etalageruit.

p.155. In mijn hoofd woog ik nog zevenenveertig en wat ik daar zag hobbelen paste niet bij dat gewicht.

p.155. Als ik mensen ontmoette die mij een maand lang niet hadden gezien, schaamde ik me.

p.158. Daarvoor noch daarna heb ik mijn moeder ooit met zo'n zachte blik naar mij zien kijken. Ze had compassie met mij, ik zag het. Tot mijn verbazing schoten mijn ogen opeens vol met tranen.

p.158... en dat mijn tranen niks te maken hadden met de reden waarom zij zo naar mij keek.

p.158. ... en bovenal jegens mijn moeder, die daar had gezeten, op dat bankje in het ziekenhuis en toen zo naar mij keek.

p.160. 'Ik weet toch dat jij komt,' zei Ara dan, terwijl ze me mysterieus en machtig toelachte. 'Maar heb je dan geen behoefte om mij onmiddellijk te zien?'

p.160. 'Ik hoef je niet per se te zien...

p.161. Ze kan zonder blikken of blozen opmerkingen maken waarvan jij denkt dat het niet hoort, omdat die zo keihard of zo superromantisch zijn.

p.164. In plaats van het eten te zien als iets waar jij controle en macht over hebt, als iets dat jij kunt willen en weigeren, van binnenuit, zie jij het als iets dat de macht heeft overgenomen en over jou heerst.

4

p.167. Ik had het verzwegen voor mijn moeder en was daarom de hele tijd bang geweest dat iemand de wachtkamer binnen zou komen, die tegen mijn moeder zou zeggen dat ze mij bij de dokter had zien zitten.

p.168. Om hem te laten zien dat ik sterk in mijn schoenen stond, serieus en onvermurwbaar was, zei ik koel dat ik mij daar niks meer van kon herinneren, maar dat ik ervan gehoord had en dat ik niet naar hem toegekomen was om mij het leven te laten benemen, maar om bevrijd te worden van mijn nutteloze en pijnlijke baarmoeder.

p.169. ..., het leven zou er voor mij over een paar jaar anders uitzien en hij gunde het mij dat ik er nog een paar keer in mijn leven over zou kunnen twijfelen.

p.170...en mij bespiedde, zonder dat ik daarvan wist.

p.170. Ik voelde mij verraden, begluurd in eigen huis. Hij had naar mij gekeken als naar een meisje, dat nota bene te hebben was.

p.171. Ik schrok vooral van het gezicht van Karel. Het was lijkbleek, had opengesperde, branderige ogen en zijn voorhoofd glom van het zweet.

p.172. , want ik hield toch ook van een moeilijk iemand als Ara, dat zag hij.

p.172..., keek bezorgd naar mij en nam Karel bij zijn schouders, om hem van mij af te plukken.

p.173. Ara gebruikt parfums en heel veel make-up, vooral op haar ogen.

p.173. De kunst van het lijntjestrekken heeft ze afgekeken bij Cleopatra, zegt ze, maar boven de spiegel in haar slaapkamer hangt ook een ansichtkaart waar Sophia Loren op staat, en die heeft ook van die ogen.

p.174..., want bij Ara zie je het eruit zoals je het wel in een film ziet, maar bij mij zie je het er heel klungelig uit als ik iets op mijzelf smeer, want ik heb van nature geen elegantie.

p.174..., want dat iets meestal twee kanten heeft kan een kind zien, daar gaat het helemaal niet om, het gaat erom naar welke kant je kijkt en wat je daarvan vindt, of je de voorkant mooier, beter, waardevoller en belangrijker vindt dan de achterkant en welke kant je de moeite waard acht om voor te kiezen.

p.176. Als Ara naar je luistert is ze op haar mooist en je zou wel urenlang aan het woord willen blijven, alleen al omdat ze dan zo zacht en dankbaar kijkt en werkelijk geen seconde haar blik van je afhoudt en dat je dan ook goed voelt, dat mensen gelukkig kunnen worden van een beetje meer kennis en je iemand toch echt iets geeft, ook al zijn het alleen maar woorden, die je niet kunt vasthouden.

p.177. Ara kijkt gewoon goed naar de wereld en naar de mensen, terwijl ik altijd dubbeltjes vind en niks zie van wat er om mij heen gebeurt, omdat ik nog steeds niet op de aarde kan lopen zonder naar de grond te staren,..

p.177. ..., ik kan het zo gek niet bedenken of Ara ziet wel kans om alsnog op de propfen te komen met een Balinees biggetje of zoiets,..

p.177. Dat vind ik niet altijd even leuk, maar ik begrijp wel goed dat Ara iets beter kan snappen als ze het met eigen ogen heeft kunnen zien of als ze het kan verbinden met iets waar ze wel veel van weet.

p.178. Zij weet dan zelf niet dat ze met die zwartomkoolde ogen van haar kijkt alsof ze iemand levend kan villen en dan kun je met je mond zo beleefd zijn als wat, die ogen zeggen toch dat je iemand wel ter plekke kan doodslaan.

p.178. Van de theorie over de double blind was Ara niet zo onder de indruk als ik, dat zag ik, en ik had zeker niet tegen haar moeten zeggen dat zij mij, door een opmerking die ze maakte, geen prachtiger voorbeeld had kunnen geven van hoe je iemand kunt verscheuren, door iets tegelijkertijd af te keuren en te bewonderen en dat dat nou precies was wat ze deed.

p.179. ..en stormt naar beneden om aan haar moeder te laten zien hoe mooi die staat.

p.179. 'Verschrikkelijk toch?' zei ik tegen haar, toen ik zag dat ze niet bijzonder onder de indruk was.

p.180..., door te zeggen dat ze de theorie zelf wel begrepen had en dat ze het zo leuk aan mij vond, dat ik er zo zichtbaar van genoot om na te denken.

p.181. Ze keek me met een ijzige blik aan, maaide blindelings met een volle hand in de zak pindanoten die voor haar lag, en sloeg de noten in een klap naar binnen.

p.181..., want ik word dol van ergernis als ik haar zie linken naar zo'n slapjanis die zich ook zou laten versieren door de eerste de beste onbenullige trut met een IQ van 60.

p.182. Ze kijkt niet eens wat ze aan de haak probeert te slaan.

p.182. Als iemand een seconde naar haar kijkt is dat voldoende aanleiding voor Ara om haar eigen blik in het geweer te brengen, ook al wordt ze op dat moment aangestaard door een roodharig, krom mormel van achter in de veertig, dat achter iedereen aan zou sjokken die dat toe zou staan.

p.182. Ze hoeft zo iemand maar aan te kijken en ze kan hem een hele avond lang met haar blik in haar macht houden, zodat die man geen andere kant meer opkijkt dan de hare en toch niet dichterbij durft te komen, omdat Ara iemand met die blik ook op afstand houdt. Ik zie het zelf liever nooit meer onder mijn eigen ogen gebeuren, want dan haat ik haar echt een beetje. 'Kijken is mijn verkeer,' zegt Ara, als we het er weleens over hebben. Ze zegt dat anderen elkaar met woorden kunnen versieren, maar dat zij het met haar ogen moet doen, dat ze nu eenmaal brutaler is met haar lichaam dan met haar mond.

p.183. Ze kan mij aardig van streek maken als zij zegt dat ik op andere mensen het effect heb van een koekoeksjong en dat ze dat ook moeilijk vindt om aan te zien.

p.183. 'Je kunt aan jou zo goed zien dat je een onstilbare honger hebt, een mateloos verlangen naar iets, aandacht, contact, liefde. Je hebt verdriet in je ogen en dat is onverdraaglijk.

p.183. Als je er zo uitziet als ik, denken anderen van je dat je niets en niemand nodig hebt.

p.183. ..., maar ik kan het gevoel niet kwijtraken dat ze net zo'n gruwelijke hekel heeft aan wat zij mijn koekoeksjongeffect noemt, als ik aan wat ik haar blikwerk noem.

p.185. ..., die dansten op accordeonmuziek en die geen oog hadden voor Ara's blikwerk of voor mijn koekoeksjongeffect.

p.186. ..en zij ontzegde me de vertrouwde ontmoeting met haar gezicht, met haar vriendelijke spottende lach, als ze de angst in mijn ogen las en van zichzelf wist dat ze die met één aanraking weg kon nemen, die macht had ze.

p.188. Marga ziet er altijd prachtig uit, ze weet precies wat haar wel en wat haar niet goed staat.

p.189. ..., want er zijn heel veel Molukkers en iedereen ziet aan je of je merkkleding draagt of niet.

p.190. Marga had mij bezorgd aangekeken en gezegd dat het niet om de sigaretten ging, dat ze dat kon zien aan de lijnen in mijn palmen, maar dat het om een ergere verslaving ging. 'Je mag nooit met dat vieze, witte spul beginnen, lieve schat,' had ze bezorgd en dwingend gezegd,...

p.190. ..., dat hij het nooit meer in zijn hoofd zal halen om ooit nog naar da spul om te kijken.

p.191. Marga kon natuurlijk ook niet weten dat dit het was, dat ze mij op die avond voorstelde aan mijn liefste vijand en dat het de drank was die ze had zien staan in mijn hand.

p.192. Later zei Marga dat het geen vrolijk gezicht was geweest, hoe ik daar gelegen had, maar daarover wilde ik liever geen details horen.

p.192. Haar blik was al vanuit de verte op mij gericht en zij baande zich een weg naar mij toe, zonder haar ogen van mij af te houden. Ze zag er onverzettelijk uit en de golf van misselijkheid die ik voelde, werd dit keer veroorzaakt door haar aanblik, door een gevoel van liefde dat te groot was voor mij.

p.193. Ze knielde voor mij neer, boog zich over mij heen en veegde met twee vlakke handen zachtjes het haar uit mijn gezicht. Ze glimlachte en keek bezorgd.

6

p. 194. Matthias vertrouwde mij niet, want hij zag dat ik mij in het café en in de disco door iedereen liet aanraken, en ik kon hem maar niet aan het verstand brengen dat die aanrakingen in het openbaar van een andere orde zijn dan bij hem.

p.195. Ze had gevoeld dat die zich schokkend samentrok en ze had gezien dat ik daarna nog wel een half uur nasidderde, omdat het vel van mijn buik de schrik maar langzaam te boven kwam.

p.196. 'Je had niet zo braaf van de borst moeten afzien,' grapte ze goedmoedig.

p.196. 'Dat zie ik altijd aan mensen, Kit, en al helemaal aan de mensen die ik goed ken.

p.198....dat wij maar lekker tv moeten gaan kijken of op onze kamers moeten gaan studeren.

p.198. De verschillen in kleren, de modes en zo, die kun je wel zien als cultuur.

p.200. Het zijn de liefde en de geschiedenis die ervoor zorgen dat je schoonheid ziet of niet.

p.200. Als Ara lonkt en ik haar een beetje haat, dan vind ik haar afstotelijk en oerlelijk.

p.200..., door de geschiedenis van de blik,...

p.200. Nu ze ouder wordt, is haar gezicht hoekiger, harder en nog knapper dan vroeger. Vanaf haar eenentwintigste schitteren de eerste zilverwitte haren aan haar slapen, wat er prachtig uitziet, omdat ze het zwarte haar meer doen glanzen.

p.200. Zelfs als ze tien kilo aangekomen is, kun je dat niet zien aan haar gezicht,..

p.201. Ik heb geen goed oog voor uiterlijkheden, geloof ik. Ara zegt dat ik röntgenogen hebt. Ze bedoelt dat ik niks zie van wat er om me heen gebeurt, of hoe iemand eruitziet, maar dat ik zie wat iemand denkt.

p.201. Ik kan niet zien wat iemand denkt.

p.201...want ik kan wel aan haar merken dat ze het niet alleen maar prettig vindt als ik er blind voor ben dat zij kilo's aangekomen is. Zij denkt dan toch dat ik helemaal geen oog voor haar heb en dat wat ze doet, hoe ze beweegt, handelt, zich kleedt, dat mij dat allemaal ontgaat.

P.201. Ik zie wel veel, maar dan anders.

p.201...en dat haar linkerooglid begint te trillen zodra zij het over haar vader heeft,..

p.201. Haar ouders zijn niet officieel gescheiden, maar Ara wil haar vader nooit meer zien.

p.202. Na een paar minuten zakte ik onderuit en dan hoefde ik niet eens meer opzij te kijken om haar te kunnen zien.

p.202. Ze negeerde zulke blikken nooit. Ze reageerde op iedere blik van mij door haar ogen van het wegdek af te halen, mijn blik te beantwoorden en dan te glimlachen.

p.203. Pas toen ik zag hoeveel moeite het Ara kostte om afscheid van haar moeder tenemen, toen wij voor het eerst met een volgepakte Volvo naar Spanje vertrokken,..

p.204. Ik had haar nog nooit zenuwachtig, onzeker of onhandig gezien.

7

p.205. ..en door elkaar desnoods een klap in het gezicht te geven.

p.206. Ik wilde haar tonen aan mijn vrienden, zodat ze met eigen ogen konden zien hoe uitzonderlijk Ara was en zich ervan konden vergewissen dat deze buitengewone vrouw van niemand zoveel hield als van mij.

p.206..., die ze aan niemand anders liet zien dan aan mij.

p.206. Ara keek dwars door mij heen en hoe ik ook smeekte en aandrong, zonder er verder ophef over te maken of het mij openlijk te verwijten weigerde ze resoluut om zich te laten lenen voor zoiets achterbaks.

p.207. 'Let maar eens op,' zei ze, 'alle oneven getallen zien eruit alsof je je eraan kunt prikken en de even getallen niet, die zijn zacht en rond.'

p.208. De meesten van hen hadden haar nog nooit gezien, maar des te meer over haar gehoord.

p.209. ..., dat ze mij behandelde als een hond die je moet africhten en mij trainde met trucjes die ik niet doorzag en begreep, dat zij mij voortdurend beproefde door mij te belonen en te straffen...

p.209. Thuis, in bed, was het enige beeld dat ik voor mij zag hoe Ara in de weer was met het eten, hoe ze vanuit de keuken de kamer binnenkwam en trots een mooie schaal op tafel zette, waaraan ze duidelijk een hele middag had gewerkt.

p.210. Uiteindelijk zag ik alleen nog dat achtergelaten, verwaarloosde volle bord en die groene papieren ringetjes voor me en ik voelde me beroerd en wreed, een harteloos wezen dat een bord met liefde ontkend en geweigerd had.

p.211. Het oogt zoals op de foto's in het boek dat ze gekocht heeft.

p.211. ..., maar met haar ogen maakt mijn moeder mij duidelijk dat ik dat niet moet doen.

p.213. Het maakte me ziek te bedenken dat ik het opgaf, dat ik Chrisje niet verder zou zien opgroeien,...

p.214. Ze zit aan de keukentafel en ze verbergt haar gezicht in een theedoek. In haar rechteroog is een adertje gesprongen, haar oogleden zijn rood en gezwollen en onder de ogen staan diepblauwe kringen.

p.214. Ze heeft zin om uren te huilen, dat zie ik.

p.215. Waarom ze dan niet kan zien wat ze heeft, ons, wij, die zoveel van haar en papa houden.

p.215. 'Ik zie toch dat jullie ongelukkig zijn,' zegt mijn moeder met haar onverbiddelijke, stuitende eerlijkheid, 'je hoeft mij toch niks wijs te maken.'

p.215. 'Als er iets tussen ons is, moet je erbij blijven, het aan durven zien.

p.216. Het hart en de hersens moeten een verbinding hebben, want kennis kan pijn doen en ontroeren, en een liefde kan het begin zijn van grote inzichten.

p.216. Zodra je het hart beschouwt als autonoom en eigenzinnig, kun je niet meer zien welke strenge, desnoods hoogstpersoonlijke logica schuilgaat achter een zogeheten passie of een overweldigend gevoel.

p.217. Zolang Ara dat niet zag en bleef denken dat haar hart haar meest betrouwbare raadgever was, kon ze nooit ingrijpen in de onverbiddelijke logica van haar eigen drama en haar eigen geluk.

p.217. Ik deed alsof ik het niet zag.

p.219. Als ik mijn hoofd opricht en haar aankijk, zie ik dat haar ogen vol tranen staan. Pas op dat moment dringt het tot mij door dat ik Ara nog nooit heb zien huilen.

p.219. 'Kijk een beetje uit kleintje, daarbuiten in die jungle.'

p.224. Bruno werd mijn minnaar onder Ara's ogen.

p.224. Ze zei dat ze geen honger had als ze bij mij was, dat de gedachte aan eten haar tegenstond en dat ze, zodra ze aan eten dacht, maar naar mij hoefde te kijken en te luisteren, om zich te kunnen beheersen.

p.224. Sinds ze was afgevallen ergerde ik me vaak aan Ara. In het begin stoorde ik mij er niet aan, maar naarmate het langer duurde, vond ik haar soms niet om aan te zien. Vooral haar gezicht, hals en schouders waren smal geworden.

p.225...en alles in haar gezicht nog smaller leek dan het al was..

p.225. Door het uittrekken van de hals bogen haar mondhoeken naar beneden, wat haar een grimmig uiterlijk gaf, waar ik niet van hield. Steeds meer vond ik het oprekken en betasten van de spieren bespottelijk en een kwelling om naar te kijken, maar ik durfde er niks van te zeggen. Ze zag eruit als een boze kraai met een van de kou opgezwollen onderlichaam, maar ik wist dat ze zich mooier en normaler dan ooit waande, dat ze de tijd rijp achtte om zich te wreken op vernederingen die ze nooit had onderkend en ik vond haar illusie te breekbaar om erop in te hakken.

p.226. Naarmate ik ouder geworden was, kwam het steeds minder vaak voor dat ik een man op het eerste oog onweerstaanbaar vond, maar net als Ara vond ik Bruno op het eerste oog onweerstaanbaar.

p.226. Dat het soms alleen maar een oogopslag, kaaklijn of een loopje was. Ara zag het altijd, ik nooit.

p.226. We hoorden Nederlands en zagen twee mannen van om en nabij de veertig in klapstoelen tegenover elkaar zitten.

p.227. Zodra ik hem zag begon een licht trillen in mijn knieën en dat hield pas op als ik van de been was, kort of lang, dat maakte niet uit en waar we belandden ook niet.

p.229. Ara ziet hem desondanks als een genie, maar ik vind het nogal meevallen, die intelligentie van Bing.

p.229. Verder heb ik niks met hem en zie ik ook niet welke talenten dat zijn, waarvan Ara zegt dat hij daarmee rijkelijk begiftigd is.

p.229..., maar iemand een talent noemen zonder dat je dat ergens aan kunt zien, vind ik ergerlijk.

p.230. Ze kijkt me daarbij bozig aan, alsof het haar verbaast dat dit voor mij niet vanzelfsprekend is.

p.232. Hij kan zich zo bewegen in een ruimte dat je hem niet ziet.

p.232. Hij schuift ze naar ons toe, zonder zelf zichtbaar te worden, en dan vertrekt hij weer, om alleen te gaan wandelen of gewoon, te verdwijnen.

p.232. Soms gaat hij in de hoek van de kamer zitten en kijkt vergenoegd naar ons.

p.234..., ik bezag mijn ouders en broers als de enige personen in mij leven die ooit van mij zouden kunnen houden en ik wist opeens zeker dat ik zonder Ara's nabijheid nergens kon aarden.

p.235. Diezelfde nacht nog schreef ik een brief aan Ara, waarin ik haar uitlegde dat ik zonet mijn haar had afgeknipt en er nu uitzag als een debiel, dat ik van streek was, ...

2

p.237. Ik heb het zelf gezien.

p.237. Ik vind het altijd prettig om naar Ara te kijken, maar als ze met de blinden bezig is, komt er nog een extra gevoel bij.

p.238. Lang voordat ik Ara had horen aankomen, zag ik aan de blinden dat ze haar zware tred herkend hadden. De drie hoofden gingen in een beweging omhoog en ik zag over alle drie de gezichten een onbedwingbare trek van gelukzaligheid verschijnen.

p.238. In Ara's gezicht zag ik de trekken verschijnen die zo zeldzaam bij haar zijn, maar waar je helemaal week van wordt als ze die heeft.

p.239. 'Het zag eruit als een bloedbad,' zei Ara.

p.244. Op de keper beschouwd is de prijs altijd dezelfde: inzicht en zelfkennis. Ara vroeg me hoe je dat kreeg, inzicht en zelfkennis. Ik zei haar dat ik meende dat je dat kreeg door na te denken, door je eigen blik niet voor lief te nemen, maar door je af te vragen wat de oorsprong van je blik is, waar je kijkt op de dingen en de mensen vandaan komt, door wie en wat je denken en voelen bepaald en beïnvloed zijn.

p.244. Ik voelde een verdriet opkomen dat ik niet wilde hebben en ik zei tegen Ara dat het, hoe dan ook, de moeite loonde om te doorzien hoe je verleid wordt iets te willen hebben, of het nu gaat om een reep chocolade of om een passie, dat je daardoor vrijer wordt, dat ik vrijheid altijd zo zou beschrijven, als het vermogen om verleiding te weerstaan.

p.246. Ara keek zorgelijk naar me.

p.246. In Ara's ogen school iets van compassie en die compassie verwarde me.

p.248. Het roken en nagelbijten dat ik deed, waren slechte gewoonten, waardoor je onooglijke handen had en waaraan je doodging, maar het waren geen verslavingen.

p.249. Zo lukte het me de verschrikkingen van het lijden verre van mij te houden tot op de dag dat ik Thomas ontmoette en Ara mij voor het eerst een inzicht gaf in de taal van het verlangen.

3

p.250. Vanaf het eerste moment dat ik Thomas zag moest ik aan Ara denken. Niet alleen had hij haar omvang, grootte en schoonheid, maar ik voelde me op dezelfde manier verlamd en met stomheid geslagen als twintig jaar geleden, toen ik Ara voor het eerst ontwaarde, als een vreemdelinge, op het schoolplein in ons dorp, en dat ik op dat moment alleen kon denken dat zij een lot was en dat de ontmoeting met haar mijn leven blijvend zou beïnvloeden. Ik was geen kind meer en mijn gedachten over wat een lot was hadden zich in de loop van de tijd gewijzigd, maar de eerste blik op Thomas werd in mijn hoofd begeleid door het woord *fataal* en hoe ik het ook probeerde, ik kon op geen enkele manier afkomen van de drenzerige herhaling van dat ene woord.

p.251. Pas toen kwam ik erachter dat hele delen mij volslagen onbekend waren, omdat ik ze nog nooit onder ogen had gezien, laat staan gelezen had.

p.251. Als je het ene niet meer wilt, de pijn en de angst, dan krijg je het andere, de herinneringen, het inzicht en de kennis, ook niet te pakken.

p.252. Ze kon hoogstens vermoeden dat ze mij daardoor ook een blik moest gunnen op haar verboden taal en dat het hebben van die kennis onze vriendschap zou veranderen.

p.252. Hij had wonderlijk lichte ogen en zware, donkere wenkbrauwen. Je zag op het eerste oog dat het een humeurig man was, dat was onmiskenbaar. De lijnen in zijn gezicht verrieden eerder een leven van achterdocht en wrevel, dan van verdriet. Zijn ogen niet. Zijn ogen waren het vreemdste aan Thomas en het duurde een tijd voordat ik wist wat ik daaraan gezien had. Het was angst.

p.253. Hendrik stond iedere dagweer blijmoedig in de keuken en hij begroette me nooit anders dan met vreugde en met een stralende blik in die zeldzame ogen.

p.254. 'Jij bent zo aanhankelijk,' zei Ara. 'Iedereen kan het aan je zien.'

p.255. Ze keek me verbaasd aan. Het kwam vast door mijn gezicht, dat grimmig moest zijn, fel.

p.255. Wat ik daar in vredesnaam mee bedoelde, vroeg hij. Maar hij had mij wel voor het eerst voluit in de ogen gekeken en wat verbaasd geglimlacht.

p.256. Hoe zachter zijn gezicht en hoe langer hij het aandurfde om naar mij te kijken, hoe verliefder ik werd. Het werd opeens voorstelbaar dat ik hem zou weerzien, dat het een man was die het mij misschien wel zou toestaan dat ik van hem zou gaan houden.

258. Wat er ook de oorzaak van is, ik kan de ophemeling van de schuldeloosheid niet anders zien dan een laffe poging om te ontsnappen aan verantwoordelijkheid, ook verantwoordelijkheid om zelf te

zorgen voor de manier waarop je je onderscheidt van anderen en dus betekenis geeft aan een uniek bestaan.

p.259. Alle theorieën over het denken en het zelfinzicht zijn theorieën voor volwassenen.

p.260. Thomas draaide zijn hoofd weg toen Hendrik hem de schaal aanbood en wuifde met een hand voor zijn gezicht.

p.261. Naarmate de avond vorderde en ik meer dronk, verloor ik de kijk op mijn eigen gedrag.

p.261. Ik was daar onuitputtelijk in en lette niet meer goed genoeg op zijn blik, die hij vanaf een bepaald moment op mij richtte en niet meer had laten verslappen, maar die moe was geworden, verzadigd, zonder dat ik het in de gaten had gehad.

4

p.262. Vanaf de eerste dag dat ik met Thomas was en mijzelf bezag, hoe ik veranderd was in iemand die ervoor thuisbleef om op een telefoontje te wachten, wist ik met een helderheid die mij angst aanjoeg, dat er geen weg terug was.

p.264. Vanachter het raam zag ik hoe het gillende varken naar het midden van de binnenplaats werd gesleept en hoe de slager het met een schot in zijn kop doodde.

p.265. Naar het opensnijden durfde ik niet te kijken. Ik zag het varken pas weer als het opengeklapt aan de lader hing en plotseling veranderde in twee zich spiegelende helften.

p.266. Het is prachtig om hem achter het fornuis te zien staan, groente te zien wassen en snijden, sla te zien plukken, vlees te zien braden. Zijn lichaam oogt te groot voor alles.

p.266. Als ik hem zie tekenen is het bijna onvoorstelbaar dat zulke enorme handen zulke fijne tekeningen kunnen maken, als hij knipt en plakt ziet hij eruit als een kleine jongen.

p.268. Zij zegt: 'Je moet erbij blijven, ernaar blijven kijken. Niet weglopen.'

p.268. De drank, de dood en die liefde hebben een verbond dat ik niet kan doorzien, dat ik waarschijnlijk niet wil doorzien en dat ik daarom drink, om het maar niet te hoeven ontrafelen, omdat ik vrees dat ik dan die liefde kwijt ben.

5

p. 274. Ik bedacht dat ik het gewoon moest doen zoals ik het anders deed als hij mokte en kreunde en steunde of geen woord tegen mij zei en niet eens naar mij durfde te kijken.

p.275. Hij staat naast het bed en kijkt op me neer. Ik kijk naar hem op. Dan lacht hij en ik zie dat het hem ontroert dat ik daar op hem lig te wachten.

p.276. Waarom kleden geliefden zich mooi voor elkaar, als het grootste genot zou zijn om de kleren af te werpen en zich over te geven aan een blik op iets, waarop geen enkele invloed mogelijk is?

p.277. Het is de bedoeling dat ik zit zie, dat merk ik. Ik til een krant op om te kijken of er nog een tweede ticket ligt, maar ik weet al dat het tevergeefs is om daarnaar te zoeken.

6

p.278. Bing heeft het hok betrokken en we zien hem nauwelijks. Hij bekijkt me met zorg, als we elkaar op het erf tegenkomen of als hij 's avonds met ons eet. Hij zegt dat ik er ontredder uitzie en dat ik te mager geworden ben.

p.279. Ik had al haar handelingen op de voet gevolgd en moest daarbij mijn best doen om te blijven denken dat het Ara was die ik zag. Bij vlagen raakte ik die gedachte kwijt en dan was ze net een soort vreemde die ik voor het eerst in mijn leven zag, maar van wie ik mij afvroeg of ik haar al niet eens eerder had ontmoet. Het was juist het vreemde waarvan ik last had en dat mij met de ogen deed knipperen, omdat ik wilde dat dat beeld wegging en niet steeds over het beeld van de mij vertrouwde Ara heen schoof.

p.280. ...haar gladde, strakke huid en over het mooiste gezicht dat ik kende. Dat ik haar niet meer raar en uitzonderlijk vond, maar dat ze in mijn ogen weer gewoon Ara zou zijn, iemand die ik niet hoefde te bekijken alsof ik haar nog nooit had gezien.

p.280. Van pure opluchting vertelde ik haar dat ik haar even niet herkend had, dat ik naar haar gekeken had als naar iemand die niet meer klopte met een foto in mijn hersens.

p.280. Ze sprak zacht tegen mij en zei, dat ze altijd weer verwonderd was over hoe klein dit lichaam was en dat ze zich soms afvroeg hoe iemand daarin kon wonen, hoe je het kon redden in de wereld met zo'n ukkig lichaam, dat eruit zag alsof het niks kon hebben,...

p.281. Omdat ze bezig was mijn benen te bedekken en haar rug naar mij toegekeerd had, zag ze niet dat ik was gaan huilen, maar ze voelde het.

p.281. Zwijgend pakte ze mijn hand vast en bleef naar mij kijken, terwijl na een paar minuten de tranen over haar wangen stroomden, zonder dat er verder in haar gezicht iets vertrok.

p.281. Ik heb je toen jaar lang niet zien huilen.

p.281. 'Bijna niet. Je zag het niet,' zei ik. 'Ik was alleen'.

p.282. We zagen niks anders dan elkaars gezicht, dat verlicht werd door de gloed van open vuur.

p.282. We hadden een keer de deur van de keuken open horen gaan, maar hadden Bing niet gezien.

p.283. Het verdriet schoot in haar stem en vertrok haar gezicht. Ik vond het zo pijnlijk om te zien, haar angst, haar paniek.

p.283. Ik had Ara nog nooit zien huilen dat het schokte, dat het haar lichaam meesleurde in onbeheersbare krampen,...

p.284. Ik wist niet dat ze deze huilbuien in zich had, deze onmacht, en dat ze er zo uit kon zien.

p.284. Terwijl ik meende dat ik doorzag hoe het was, hoe het al die jaren tussen haar en mij was geweest, werd ook die woede geboren, die verschrikkelijke woede, die ik nog helemaal over haar zou uitstorten.

p.284. Hoe meer ik sprak, hoe meer ik ging zweten, in mijn gezicht en onder mijn armen.

p.285. Dat ik steeds dacht dat het een morele tactiek was, van haar, die te hoogstaand voor mij was om die te doorzien of te snappen, dat ik daar domweg te slecht voor was, en dat alles wat zij mij aandeed, voortkwam uit verhevenheid en goedheid, uit het inzicht in mijn zwakten, kwaad, zondigheid en onechtheid. Dat ik altijd, als ze mij op een afstand hield of om mij lachte,....

p.286. ...dat ik dan dacht dat het kwam omdat ze dwars door mij heen keek en als enige op de wereld niet in mijn bedrog trapte, zoals die andere hufters deden, die ik daardoor wel moest gaan minachten,...

p.286. ...en dat ik deze logica aanzag voor liefde en de wreedheid een uitvloeisel daarvan.

p.286. Waarom had ze niet doorzien dat je, als je denkt dat je iemand voordurend moet verleiden om jou lief te hebben, dat je die liefde met alle macht moet drillen, ...

p.287. Ara had onafgebroken naar me gekeken en ze had onafgebroken gehuild.

p.288. Ik moet nog zien waarom je gelijk hebt gehad, waarom dit de ideale manier was om mij lief te hebben en door mij bemind te worden.

p.288. Van hetzelfde laken een pak te zijn, dat is moeilijk om onder ogen te zien.

7

p.289. Het lichaam waarmee ik het moet doen, dat van vlees en bloed, dat stel ik blijkbaar niet graag bloot aan het oog van anderen en daarom maak ik mij een lichaam van woorden, van papier.

p.290. Er is geen blik die ik beter verdraag dan de jouwe en ze heeft me gelukkig gemaakt. Het is prettig en geruststellend als je naar me kijkt en ik het idee heb dat je vol bent van kennis, over mij.

p.291. Een essay in de vorm van een brief gieten lijkt mij een hele toer, maar telkens als ik erin slaag om jou uit te leggen waarmee ik bezig ben, en ik zie dat je het begrijpt, dan heb ik daarna een licht gevoel van spijt,...

p.293. Het spijt mij dat ik dat nooit eerder zo gezien heb, lieverd. Pas sinds ik bij Thomas ben weggegaan, kan ik zien wat we waren: drie zieke, bange mensen.

p.293. Herinner jij je nog dat ik jou, om je uit te leggen hoe de filosofie in elkaar steekt, vertelde dat er eigenlijk maar twee manieren zijn waarop filosofen naar de wereld, zichzelf en ieder ander dan zichzelf (inclusief God) kijken?

p.294. In mijn visie ben ikzelf altijd schuldig of op zijn minst medeschuldig.

p.294. Ik dril geen honden en bescherm niet, blinden zie ik niet, boeren die hun vee slecht behandelen klaag ik niet aan...

p.295. Het is voor mij moeilijk voorstelbaar dat er mensen zijn die hun lichaam zien als een instrument voor het geluk. Woorden, ideeën en verhalen bepalen wat we zien en hoe we iets ervaren, meen ik, ook het lichaam.

p.295. Net als Thomas wil ook jij dat iedereen op het eerste oog ziet dat je naders bent dan anderen. Met je vlees zeg je dat je bang bent dat je niet gezien en erkend wordt.

p.296. Denk je dat ik het te simpel zie, met dit binnen- en buitengedoe?

p.300. Zichtbaar te zijn geeft me een ongemakkelijk gevoel.

p.301. Ik denk dat ik het bewonder, dat iemand zo veel lichaam durft bloot te stellen aan de ogen van anderen en al die ruimte durft in te nemen, omdat ik dat zelf niet kan.

p.303. Ik wil niet dat er iets aan mij te zien is. Eigenlijk vind ik het al een schande om gezien te worden.

p.303. Dan is het je eindelijk gelukt om de enige goede verbintenis tot stand te brengen tussen die zo lichamelijke dingen die woorden zijn, en die onzichtbare, geestachtige betekenis.

p.304. De tol die je voor je verslaving betaalt, wordt gezien als winst.

p.304. Niet iedereen ziet dat zo, maar dat is haar grootste schoonheid en haar hoogste waarde.

p.307. Je zei dat ik opeens zulke holle ogen had, dat het leek of ik authentisch werd.

p.308. Thomas staaarde onafgebroken naar zijn bord en meed mijn blik.

p.308. Zijn bord raakte snel leeg en opeens zag ik dat hij er alleen nog mee bezig was die groeiende leegte te controleren en dat ze hem in paniek bracht, dat hij met angst het moment tegemoet zag waarop er niets meer lag op dat bord, en hij niet meer bezig kon zijn met eten. Ik zag hoe bang hij was voor het aanbreken van dat onvermijdelijke tijdstip, waarop alles op was en hij verstoten werd uit die veilige geborgenheid en erg geen andere vluchtweg meer overbleef, om te ontsnappen, aan mij. Zonder mij aan te kijken richtte hij zich op, riep de ober en bestelde een tweede portie, van hetzelfde.

p.311. Liefde, respect, bewondering, betekenis, hebben alleen maar plaats in een tussenruimte, in dat onzichtbare iets wat door een verbintenis geschapen wordt.

LUCIFER

EERSTE BEDRIJF

p.12. Aan de overkant ontwaarde ik een aantal mensen rondom een lage cafétafel.

p.13. Sommige mensen kunnen in een oogopslag hun omgeving in zich opnemen, maar dat kan ik niet.

p.13. Worstelend met die tegenstrijdigheid kon ik alleen de straat oversteken door mijn ogen strak gericht te houden op de man die zijn hand de lucht instak en me daarmee lonkte en afleidde.

p.13. Na me losgeweekt te hebben uit de altijd wat overdreven erotische omhelzing van de Prins, durfde ik mijn blik de ruimte te geven.

p.16. Hij nam een slok van de koud geworden koffie, trok er een vies gezicht bij, keek Mica daarop onverstoort aan en herhaalde het woord dat volgens hem het geschil voor eens en altijd kon beslechten: 'Genialiteit.'

p.19. 'Lucas zag eruit als een woeste engel, een hoofd vol gouden krullen, een markante kop, een stralende blik, een uiterlijk dat bijna te goed past bij iemand met natuurlijk leiderschap.

p.20. Iets in zijn karakter hunkerde naar conflict en die hunkering zag je in zijn ogen, een bijna dierlijke gretigheid, een ontembare honger naar de aanval.'

p.20. Aan de moeite die hem dat kostte, zag ik dat hij veel van Lucas Loos gehouden moest hebben.

p.20. En als hij het niet met woorden deed, dan met zijn verzengende blik. Je hebt hem nog nooit ontmoet, maar hij had een wonderlijk stel ogen in zijn hoofd. Ze lagen diep verborgen in vlezige kasten en hij had albinowitte wimpers, vreemd, bijzonder, zo iets had ik nooit eerder gezien en heb ik daarna ook nooit meer bij iemand gezien. Met die glanzende witomkranste ogen keek hij je aan alsof hij alles uit je wilde zuigen en tegelijkertijd was die blik gesloten, behoedzaam voor wat die ogen zelf konden prijsgeven, alert, argwanend, aftastend. Er zat een constante spanning op zijn netvlies.

p.21. Ik ben regelmatig bang geweest voor de flikkering in zijn blik.

p.22. Na zo'n bijeenkomst zag hij lijkbleek van wat hem overkomen was, er diep van overtuigd dat er een veelzeggende betekenis schuilging achter de vaak onbegrijpelijke boodschappen die van gene zijde tot hem kwamen. Een paar dagen later deed hij het af met een grap, maar ik had gezien wat er met hem gebeurde en dat was niet gering.

p.22. Op een kinderlijke manier geloofde Lucas dat hij bepaalde machten bezat en hij had niet helemaal ongelijk, hij had visionaire momenten, ook daarvan heb ik sterke staaltjes beleefd. Maar hij meende in het bezit te zijn van de macht van de gedachte en het boze oog.

p.22. Hij heeft naar haar gekeken en alleen maar gedacht: val dood.

p.22. Thomas had zijn gezicht afgewend en tuurde nors naar het voorbijgaande verkeer op de Elandsgracht of deed tenminste alsof. De vrouwen hadden een hand voor hun mond geslagen en hun blik kleefde peinzend aan de ondoordringbare brillenglazen van de Prins.

p.23. Loskomend uit een gewijde bevrozing, sloeg de een zijn benen over elkaar, haalde de ander de hand voor haar mond weg en richtte Thomas zijn ogen weer op de tafel.

p.23. De overgang van het donkere café naar het helle buitenlicht deed pijn aan mijn ogen.

p.24. In de veronderstelling binnen een kwartier terug te keren in mijn geblindeerde huis, liet ik het opzetten van en zonnebril achterwege.

p.25. Jij stond in de badkamer, met een ingezeept gezicht, je wilde je gaan scheren.

p.28. Om vijf voor elf kwam de Prins aangelopen over de gracht en opeens zag ik hoe in zijn gang de vermoeidheid van jaren was geslopen.

p.28. Voordat hij beleefd bedankte, keek hij eerst of mijn kop nog gevuld was.

p.28. Het vooruitzicht op de afspraak leek de Prins opeens vermoeid te hebben.

p.29. Het wonderlijke van het werken aan het libretto was dat Lucas alleen oog had voor het heroïsch afwerpen van de ketenen.

p.29. Ik weet niet eens of ik het zelf toen zo duidelijk zag of dat het een geval van hineininterpretieren is. In die tijd was ik buitengewoon gevoelig voor de meeslepende macht van Lucas, voor zijn vuur, zijn enthousiasme en dus ook voor de aanzuigende kracht van zijn blinde vlekken.'

p.30. Van elke seance doorziet hij de trucage, van elke magie het bedrog en toch verlangt hij naar een spirituele ervaring die hij niet doorziet en waarin hij dus met recht een hogere macht kan vermoeden.

p.31. 'Op welke affaire in de werkelijkheid doelde je daarnet?' zag ik mijn kans schoon.

p.32. Vlak voordat hij voor altijd zijn ogen sluit, belooft hij zijn vrouw er alles aan te doen haar van gene zijde te bereiken.

p.33. Omdat het zo lang duurt, kijk ik slinks opzij, naar Lucas.

p.33. Als ik hem vraag wat dat nou te betekenen had, dat Wagner hem zijn pupil noemt, kijkt hij betrappt en haalt zijn ouders op.

p.34. Sinds ik vierentwintig jaar geleden de zin in de krant zag staan, had ik in de loop van de tijd talloze mensen aangesproken, vrienden en kennissen van wie ik wist of vermoedde dat ze me over de componist en zijn vrouw konden vertellen.

p.34. Hij keek me kalm aan en zei dat hij me nu nog niet alles kon vertellen.

p.35. De dokter had er met verbazing naar gekeken en gezegd dat boven een jongensbed toch filmsterren hoorden te hangen.

p.35. 'Je zult ervan opkijken.'

TWEEDE BEDRIJF

1

p.39. Vanuit het terras heb je zicht op de rotsen, het strand en de zee.

p.42. Ze wil die avond niemand meer zien. Ze weet niet dat ze Clara nooit meer zal zien.

p.42. Daardoor verveelt hij zich, wordt ongedurig, ziet aan Clara's ogen dat ze almaar dronkener wordt en staat op.

p.42. Het is Clara die als eerste in het donker de gestalten onderscheidt van twee mannen. Ze kijken omhoog, naar het terras, en lijken te twijfelen wat ze moeten doen.

p.43. Waar Lucas geen oog voor had valt Clara onmiddellijk op als ze met moeite de klim naar boven heeft volbracht: Bella is niet op het terras.

p.43. Daarop doet ze wat ze altijd doet als ze Lucas voor de zoveelste keer ziet veranderen in een schutterige debiel, volledig in de ban van zijn eigen, heftige adoratie: ze flirt met de mannen op wie hij zijn oog heeft laten vallen. Met de scherpe blik van jaloezie ziet ze meteen naar wie van de beide jongens zijn verliefde bewondering uitgaat. In zoverre de dronkenschap haar dat toelaat, loopt ze bevallig op hem toe, vlijt zich op zijn schoot, slaat haar smalle, gebruide armen om zijn nek en werpt Lucas een even uitdagende als vernietigende blik toe. Langs haar heen kijkend, alsof de provocatie hem koud laat, probeert Lucas de draad van het gesprek dat hij die middag met juist die jongen voerde, weer op te pakken.

p.44., heeft voor Lucas de schone glans van de voorzienigheid.

p.45. Eind jaren dertig was ze als archivaris werkzaam in het Tsjaikovski-museum in Klin en had daar een brief onder ogen gehad van Tsjaikovski's lijfarts aan diens broer Modest.

p.45. Ze gaat naarstig op zoek naar de brief die ze ooit onder ogen kreeg in Klin.

p.46. Ze herinnert het zich zo goed, omdat Tsjaikovski haar geen blik waardig keurt en verzuimt zich te verontschuldigen voor deze onstuimige onbehouwenheid, terwijl ze hem kent als een uiterst hoffelijke man.

p.46. Wanneer dit gerucht de tsarina bereikt, ontsteekt ze in blinde woede.

p.47. Peter Iljitsj Tsjaikovski heeft zijn dood voorzien.

p.49. Hij ziet dat de Amerikaanse student aan zijn lippen hangt en dat hij indruk maakt met zijn verhaal.

p.49. De verleiding van de woorden is zoveel zichtbaarder en directer dan de verleiding door de muziek, dat hij haakt naar de eeuwige voortdoring van dit geluk.

p.49. Alsof hij in vogelperspectief op aarde neerkijkt, ziet hij zichzelf zitten, ingesloten door een lijst van een azuurblauw uitspansel, een wit strand, een wijnrode zee.

p.50. Met een roodverbrand gezicht kijkt de jongen hem van onder zijn helblonde pony glunderend aan, blij weer in de nabijheid van zijn vader te zijn. Zij kijkt Lucas aan met de blik van een aangeschoten ree, verwond, verbaasd en verongelijkt, een blik waarmee hij zich al honderden keren in de afgelopen zestien jaar gezien wist. En net als die honderden keren daarvoor roepende droevige, boze ogen eenzelfde mengeling van mededogen, schuld en drift in hem op.

p.52. Hij kijkt daarbij niet naar Clara. Hij kijkt naar Bob en blijft hem aankijken als hij zijn verhaal voortzet.

p.52. Door een natuurlijke preutsheid bevangen, kijken de Amerikanen elkaar aarzelend aan.

p.54. Lucas kijkt haar ook aan, maar legt een vinger tegen zijn lippen.

p.54. De vrouwen zagen de dood als een vijand van het leven, maar dat konden de heren niet gebruiken.

p.55. Woedend over deze plaagstoot draaide Clara zich een halve slag om, zodat ze Lucas recht in de ogen kan kijken.

p.56. Ze ziet ervan af over de klaagzangen van de vrouwen uit te weiden en stelt opnieuw voor te gaan zwemmen. Vanaf de balustrade heeft ze een schitterend zicht op de kabbelende golven die het maanlicht weerspiegelen.

2

p.57. Door de drank van de vorige avond duurt het even voordat zij wakker wordt en hem slaperig aankijkt.

p.57. Bella kijkt hem wezenloos na als hij via de tussendeur in de kamer van de jongens verdwijnt.

p.57. Naast het bed waarop de vader en de zoon elkaar huilend omklemmen, zit Levi kaarsrecht in bed en kijkt met verschrikte, opengesperde ogen naar het tafereel.

p.57. Eenmaal boven speurt ze met haar blik elke vierkante meter van het terras af om te zien of Clara zich ergens verborgen houdt. Daarna kijkt ze ingespannen naar de muur, alsof het stenen oppervlak nog iets kan verraden van het drama dat zich heeft afgespeeld.

p.57. Ze bedwingt de neiging zich over de balustrade te buigen om te zien of Clara nog op de bodem van de afgrond ligt.

p.58. 'Ze deed haar ogen open en heeft nog naar me geglimlacht. Daarna is ze gestorven,' zegt hij zacht. Hij staart voor zich uit en herhaalt de zin alsof hij hem zelf moet proeven. *Ze deed haar ogen open en heeft nog naar me geglimlacht.*

p.58. Met haar blik probeert ze een vraag te seinen naar Lucas, de enige vraag die haar nu bezighoudt: waar is Clara? Maar Lucas ziet noch hoort iets. Hij is gevangen in de resonantie van zijn eigen woorden: Ze deed haar ogen open en heeft nog naar me geglimlacht.

p.59. Op het terras zit Lucas stijf rechtop in een stoel en staart voor zich uit.

p.59. 'Daar,' zegt Lucas. Hij wijst niet, maar kijkt naar de plek van de balustrade waar hij Clara voor het laatst zag.

p.59. Met de blik van een onderzoeker staart ze naar de plek, streelt de stenen, aait de pilaar, buigt zich voorover en kijkt over de muur in de afgrond.

p.61. Hij kijkt haar aan met een vragende blik, alsof hij wil weten wat hij verkeerd heeft gezegd.

3

p.61. Toen ze Clara voor het eerst ontmoette, ergens in het begin van de jaren zestig, was het niet eens alsof ze zichzelf zag, maar alsof ze zichzelf hoorde.

p.62. Om wat je om je heen zag en kon aanraken.

p.62...en dan die verstoorde blikken, zo miezerig en zo kleinzerig dat ze daar ook weer om moesten lachen, liefs schaterend in het gezicht van de brave, gechoqueerde burgers. En mensen beledigen in kroegen, mensen die ze kenden en mensen die ze nooit eerder in hun leven hadden gezien, ze om de geringste aanleiding verrukkelijk en luidruchtig de huid vol schelden.

p.62....of doodgewoon omdat hun gezicht hun niet aanstond.

p.63. Om van de misselijkheid af te komen, wil ze het liefst onmiddellijk geluid maken, praten, zodat ze niet alleen hoeft te zijn met het beeld en die woorden, maar Lucas zit onbeweeglijk op een stoel en kijkt naar de opkomende zon.

p.63. Ze heeft geen zin in een snauw of in dat flikkerende ogenlicht waarmee hij iemand kan verschroeien.

p.63. Ze ziet Clara voor zich zoals ze daarnet nog naast haar zat.

p.63. Ze vindt Clara nog steeds een van de mooiste vrouwen van Amsterdam en ze is het kijken naar dat gezicht nooit moe geworden.

p.63. Als Clara over straat loopt staan de mannen stil en draaien hun lichaam een halve slag om haar na te kijken.

p.64. Toen hij haar voor het eerst had zien spelen, zei hij tegen haar dat zij saai en lelijk liep, als iemand die alleen van a naar b moet.

p.65. Staat ze opeens te kijk als een frigide kreng, een kapster nota bene, hoe haalt die mafkees het in zijn hoofd, de schoft.

p.67. Ze ziet hem zo voor zich, nerveus zuigend aan zijn sigaret, een zelfingenomen pasja en tegelijk die zelfingenomenheid ironiserend.

p.68. Misschien vond Luca het niet aangenaam dat de schrijver zag dat zij en Clara sprekend op elkaar leken, dat ze tweelingzielen waren.

p.68. Hij had haar scherp uitgetekend en dus aandachtig naar haar gekeken.

p.68. Als die stormachtige seks, dat plakkerige, kleffe gedoe was uitgeraasd, hield je dat over, dat iemand naar je kijkt en je ziet.

p.69. Kijken ze verwachtingsvol in de *Dikke Van Dale*, belanden ze door dat vreemde woord aan de poort van de hel.

p.69. 'Nou, daar kun je het mee doen,' had Bella in een poging lollig te doen tegen haar gezegd, maar toen ze naar Clara keek, zag ze dat die met een wit weggetrokken gezicht, angstige, vochtige ogen en trillende lippen naar de pagina in de *Van Dale* tuurde.

p.71...en de spiegel waarin je kijkt om te zien hoe je door anderen gezien en bewonderd zult worden zodra je een voet buiten de deur zet.

p.71. 'Ja, jouw wereld is zo groot dat je hem niet ziet.

p.71. Nou, ik zie die junk wel en help hem op de been, geef hem soep en een bed om in te slapen.

p.72. Dat cherem met een c begint, dat zie je niet.

p.72. Bella zag het gebeuren, zoals zo vaak.

p.72. Vanaf haar plek aan tafel kon Bella zijn gezicht onderscheiden en ze rilde van de vlamme blik in zijn ogen en de grimmige trek rond zijn mond.

p. 73. Hij had aan een oogopslag genoeg om te weten wat voor vlees hij in de kuip had.

- p.73. Dat was eng en fijn, om doorzien te worden, diep in haar hart wilde ze niets liever.
- p.74. ..., haar ogen schieten ongewild vol en een diep verlangen naar de schrijver doorhuivert haar.
- p.74. Tussen de kinderen zie je nauwelijks dat hij de volwassene is.
- p.75. Ze willen een tijd met z'n drieën doorbrengen, kijken of het dan beter gaat tussen Lucas en haar.
- p.75. Ze ziet Clara nog voor zich zoals ze daar staat en fier probeert te zijn.
- p.76. Als ik jou zie moet ik drinken.
- p.76. Om zichzelf af te leiden, kijkt ze naar de goudgele lokken van Lucas' haar, naar de krullen die machteloos vastgeplakt liggen tegen zijn nek.
- p.76. Ze dwingt zichzelf haar ogen van zijn nek af te wenden.
- p.77. In al die jaren dat ze elkaar kenden, was het nooit voorgekomen dat ze elkaar niet elke dag zagen of spraken.
- p.79. Hij ziet het gewoon niet. Die man loopt met oogkleppen op. Als je verdrietig bent, ziet hij het niet, als je blij bent ziet hij het niet, hij ziet geen ene mallemoer.
- p.79. Die ziet alles, die begrijpt alles, daar heb je meer een man aan dan aan Lucas.
- p. 79. Kom op zeg, ik ben niet blind.
- p.80. Op een dag had ze hem niet vanuit het raam zien aankomen, de deur geopend en op zijn vraag of zij mevrouw Wevers was, staalhard geantwoord dat ze de zus van mevrouw Wevers was...
- p.81. Aan de beweging die door zijn lichaam trekt, ziet ze dat hij schrikt.
- p.82. De ondervraging gaat gepaard met veel handgebaren, Bella kijkt ernaar als naar een pantomime.
- p.83. Zwijgend en gespannen slaan ze de toenemende drukte op het terras gaande.
- p.83. Als ze ziet hoe Lucas naar de plek op de muur toeloopt waar Clara enkele uren geleden nog levend zat, zakt ze tegenover de twee jongens door haar knieën, om hun zo het zicht op het uitgebeelde drama te besparen. Met een half oog ziet ze hoe Lucas op de muur plaatsneemt en voordoet hoe Clara zich naar de afgrond boog, reikend naar een sigaret die op de strook grond belandde tussen de muur en de peilloze diepte.
- p.83. Het gezicht van de nog jonge agent is vertrokken van de schrik. Als ze het gezicht van Lucas kan onderscheiden, ziet ze dat het bezweet, maar volstrekt uitdrukingsloos is. Het bezorgt haar een rilling en ze wendt zich af van het tafereel om te zien of de jongens iets in de gaten hebben. Levi kijkt verwachtingsvol naar de hemeltrap. Henri en Henk, de vrienden bij wie ze de vorige avond op bezoek waren, staan met bedrukte gezichten op de bovenste tree, beleefd wachtend tot Lucas klaar is met de reconstructie van het drama.

p.83. Hij ziet voor het eerst hoe het gegaan moet zijn, Clara die daar zat, Clara die viel.

p.84. Henk kijkt naar zijn huilende vriend, legt zijn hand in zijn nek en maakt hem met een blik duidelijk dat Levi en Quint op de grond zitten.

p.84. ...ernstig kijkende jongen..

p.84. Ze slaat haar hand voor de mond en kijkt Henri verontschuldigend aan.

p.84. Daardoor ziet ze niet dat de twee Amerikaanse studenten zich bij het gezelschap hebben gevoegd.

p.84. Bella ziet hoe de Amerikaan zijn schouders ophaalt en blijkbaar voordoe hoe hij net het gezicht afwendde op het moment dat Clara viel.

p.84. Wat Bella nog niet weet, maar hij wel, is dat de andere Amerikaan ook niets gezien kan hebben, omdat hij naar de wc was.

p.84. Lucas doet een stap naar achteren, kijkt naar de grond alsof zich daar een teken bevindt dat zijn exacte positie kan aangeven en gaat anderhalve meter bij de balustrade vandaan staan.

p.85. De agent kijkt onderzoekend naar Bob.

p.85. Hij kijkt ingespannen en haalt zijn hand over de ongeschoren kin. Te veel detectives gezien, schiet het door Bella heen.

p.85. .. van zijn gezicht is een toenemende wrevel af te lezen. De agent kijkt hem polsend aan en met een schok dringt de betekenis van de vragende blik tot Bella door.

p.85. Bella heeft iedereen van koffie voorzien en voor de jongens een glas koude limonade gehaald.

p.86. Ze kijken vragend rond wie als getuigen kunnen dienen op de plaats waar haar leven eindigde.

p.86. ..., omdat hij ziet dat zijn vriend nauwelijks tot praten in staat is.

p.86. Maar ze vraagt ook niet hoe Clara eruitzag.

p.87. 'Moet je hem zien, dat lange end,' zegt Henk...

p.87. Vogels kijken.

p.88. *Ze deed haar ogen open en heeft nog naar me geglimlacht.*

5

p. 91. Bella kijkt naar zijn bewegende lippen tot hij zijn bovenlichaam naar voren buigt, zijn arm om het toestel slaat en zijn hoofd op de onderarm laat rusten. Als ze ziet hoe hij een hand voor zijn

mond slaat en zijn schouders schokkend op en neer gaan, begint ze te huilen. ' Pas als ik anderen zie huilen, kan ik zelf huilen, gek hè, '..

p.91. Levi is voor haar geestesoog al een miljoen keer onder de tram gekomen en sinds vanochtend ziet ze steeds voor zich hoe hij van de muur valt.

p.91...opnieuw opgeschreven en voorzien van een rij uitroeptekens.

p.92. Als Lucas na een halfuur de cel uitkomt, ziet hij doodsbleek en wankelt op zijn benen.

p.93. 'Stil maar, eerst eens wat drinken, ' zegt Bella als ze Henri en Henk het plein op ziet komen met hun armen vol gekoelde flessen water en een plastic tas waar het rood van de watermeloenen doorheen schemert.

DERDE BEDRIJF

1

2

p.101. In het achterhuis zijn beide verdiepingen voorzien van douche, wc, keuken en slaapkamer...

p.102. Alsof hij met de ogen van iemand anders naar zichzelf kijkt, concludeert hij dat het onvoorstelbaar is wat hem overkomt.

p.103. Hij kan zijn ogen niet van haar afhouden, moet onbeschaamd naar haar kijken.

p.103. Nu staat hij als aan de grond genageld bij de Place de Tertre te kijken naar drie wervelende Nederlanders, twee jongens en zij.

p.105. Eisprong, maandstonde, zenuwen voor een fotosessie, hij ziet het, voelt het, ruikt het aan huid en haar.

p.106. In het begin van zijn carrière, toen hij nog met de mindere godinnen werkte, zag hij in een oogopslag op wie ze wilden lijken,..

p.107. Geen man wiens mond niet openviel als hij Clara voor het eerst zag.

p.107. Maar er was iets met haar, dat zag je ook op het eerste oog.

p.108. Want kijk, een man die er alles voor doet om een vrouw te behoeden voor de val, wordt vanzelf arrogant.

p.108. Hij wil dat die vrouw op hem leunt en naar hem opkijkt, zodat zijn eigen, wankele zelfvertrouwen wordt gestut.

p.109. Het is al voorbij middernacht als hij voor zijn ogen de schim van een vrouw op de vloer ziet liggen, bewegingsloos, alsof ze achteloos neergesmeten is. Niemand anders ziet haar.

p.109. Hij staat daar wel een uur naar haar te kijken.

p.110. Met weemoed kijkt hij naar het drietal.

p.111. Vannacht beseft hij dat hij teveel van haar houdt om haar verval nog langer aan te zien.

p.111. De blik die ze hem toewerpt vanuit het opengedraaide raam van de auto, is er een die hij niet meer dagelijks wil zien.

p.111. Hij kan uren naar haar kijken, doet niets liever dan aan haar zitten, haar mooi opmaken, een nieuwe kleur aan het glanzende haar geven met een zelfgemaakte spoeling van henna, kleren voor haar uitzoeken, schoenen passen.

p.112. Hij staat op en bekijkt de bovenste naam op het lijstje.

p.112. Zoals de blik en de glimlach van Clara van de ene seconde op de andere bevroren zijn tot de slotbeelden van een film, zo is alles wat Clara hem de avond voor haar vertrek vroeg, veranderd in haar laatste wil.

p.112. Wat hem verbaast en teleurstelt, is dat hij haar dood niet gezien heeft, vannacht of vanochtend.

p.113. Hij streelt het warme lichaam dat vol kanker zit en kijkt het beest in de ogen. De kat kijkt trouwhartig naar hem op, moe van het weigerachtige lichaam en het leven, maar zonder het besef van de naderende dood. Hij kijkt in die lichtgroene kattenogen totdat de blik van Coco breekt en het lichaam in zijn armen niet langer ril en ronkt.

p.114. Maar hij wil niemand zien en iemand spreken.

p.115. Hij opent de deur van de kamer van Clara, sluit hem achter zich en kijkt of er een sleutel in het slot zit. Geen sleutel, jammer. Het is een ruime kamer met uitzicht op het water van de Oudezijds Voorburgwal.

p.115. 'Als je je vingers in die ogen haakt, kun je de lades zo naar voren trekken.'

p.115. In de dertig jaar dat hij haar kent heeft hij haar dagelijks zien schrijven in deze schriften, maar toch schrikt hij van de immense hoeveelheid.

p.116. Zonder te weten dat hij in de kelder nog zestien vuilniszakken vol met schriften zal aantreffen, leert de aanblik op de inhoud van de laden hem dat hij deze hoeveelheid onmogelijk in een keer kan verstoken.

p.118. ..., maar hij hoeft maar een maaxsel onder ogen te krijgen of hij krijgt een beeld van de schepper ervan.

p.118. Kiezen voor de kunst was in zijn tijd een heldendaad, zo mag je dat gerust zien.

p.119. Hij weet dat hij veel van zijn eigen ziel legt in zijn visie, maar hij ziet de musicus als een poëet, opgesloten in een cel van cijfer.

p.119. Noem het een inzicht, een licht in de duisternis.

p.119. Hij ziet zichzelf als een bemiddelaar, tussen de schepper en de rest van de wereld. Hij kan de deur op een kier zetten en iedereen een glimp gunnen in die hemel of hel waar werken worden geschapen.

p.120. De enige vrouw die aan De Tafel mag aanschuiven, een hoogleraar in de pedagogiek, had op een avond de kring rondgekeken en gezegd dat ze deadline een goed woord vond om de bokken van de schapen te scheiden.

p.212. De vrienden aan De Tafel hadden elkaar aangekeken en ieder van hen wist vanaf dat moment precies wie zich tot de tweedehands kunstenaars mocht rekenen.

p.212. ..., keert hij de ansichtkaarten om, leest de naam van de afzender en bekijkt de omvang van de tekst.

P.123. Kijkt hij opzij, ziet hij dat de hele rij meeschudt omdat de stoelen met elkaar verbonden zijn.

p.126. Ze vertelt dat ze Sal overdag nooit zag en elke nacht alleen sliep, maar dat hij met een voorname trouw 's avonds om halfzeven naar huis kwam om met haar te dineren.

p.126. Ze kijkt opzij, zonder reden, zoals je dat doet, achteloos.

p.126. Ongewild staart ze naar die vrouw, onbeleefd misschien,...

p.126. Alsof de vrouw haar gedachten raadt, draait ze met een ruk haar hoofd een halve slag en ijt pal in haar gezicht. Ze schrikt zich dood. Het is een blik vol haat.

p.127. Ik voel spanning in mijn maagstreek en durf niet op de klok te kijken. Als ik al mijn moed heb verzameld en het toch doe, zie ik dat het tien over halfzeven is.

p.127. Hij herinnert zich de duizeling van het inzicht.

p.127. Ze is verheugd hem te zien en laat dat goed merken.

p.130. *Ik zag ons in het dodenrijk, het was er reuzegezellig.*

p.130. *Leg jij het me maar eens uit als we elkaar weer zien in augustus.*

p.132. Zo ziet Lucas zichzelf, als een *molto appassionato*.

p.134. Heeft hij dat tot nu toe over het hoofd gezien?

p.134. ...maar omdat zijn nabije toekomst er anders uitziet dan hij nu kan vermoeden.

p.134. De voorkant van de kwartobladen is voorzien van voorgedrukte lijnen, de achterkant is blanco.

- p.135. Na de urenlange boottocht vanuit Athene kwam de haven in zicht.
- p.136. ..en de andere waarin ze zegt dat ze voor het eerst in haar leven een verschrikkelijke duizeling had bij het zien van een diepe afgrond.
- p.136. Hij staat haastig op, beent naar binnen en kijkt op zijn horloge.
- p.139. Hij leest alles wat hij onder ogen krijgt over de levens van componisten, hun briefwisselingen, libretti, liederen en uiteindelijk de partituren.
- p.139. ..maar een enkele keer slaag hij erin hun ogen op hem te vestigen en een glimlach aan hun gezichten te ontlokken.
- p.140. Hij kijkt uit het raam van zijn kamer en ziet een vreemde auto op de oprit staan.
- p.140. Als hij de deur opent, kijkt hij in het gezicht van zijn oom, de oudere broer van zijn vader. Hij ziet onmiddellijk dat er iets mis is.
- p.142. Eva is een rots in de branding, ze is nuchter, vast beraden en heeft beslist een andere kijk op het voorstel van Lucas.
- p.142...en daarna konden ze zien wat ze deden met de rest van de dag.
- p.143. Hij hoort het hem zeggen en ziet hem op hetzelfde moment voor zich, hoe hij daar in Griekenland met een hoorn in zijn hand staat, het hoofd rood aangelopen, zoals altijd wanneer hij zijn plannen ontvouwt en zijn wereldomspannende ideeën verkondigt.
- p.143. Alsof hij het voor zich zag.
- p.143. Hoe hij schrijdt, fier rechtop, de manen tot op de schouders, het publiek aan weerszijden slechts de glimp van een blik gunnend, het gelaat getergd door verdriet, maar dat waardig dragend.
- p.144. Hij ziet haar voor zich, hoe ze als een driftige gnoom op haar korte beentjes huppelt en danst en daarbij uitroept: 'Kijk, ik ben er, jullie hebben me niet kunnen wegmaken'.
- p.144. Of zit ze als een boosaardige kobold in de schaduw van een boom in het Vondelpark, om naar de mensen te kijken en haar licht misantropische kijk op het ontredderde dier te voeden met genadeloze observaties.
- p.144. Hij hoort haar met een zware basstem, die je helemaal niet verwacht bij zo'n klein wezen, bassen dat ze vanzelfsprekend een verwrongen kijk op de mensen heeft.
- p.145. 'Het eerste wat ik van iemand zie is twee keer niets. Ik kijk pal in de gapende, omgekeerde kuilen van hun neusgaten.
- p.145. Ook toen al verraadde zijn gezicht elke emotie die hij ondergaat. Met een grijns kijkt ze in zijn verschrikte ogen.

p.146. Hij had haar nagekeken, hoe ze met guitige ganzenpasjes wegwaggelde, en kreeg een rood hoofd toen ze zich abrupt omdraaide. 'Betrap!' riep ze luid. Daarna keek ze hem vanachter haar dikke glazen priemend aan.

p.147. Er wordt een deksel van de put geschoven en hij kan voor het eerst in zijn leven het ruime zwerk zien en opsnuiven.

p.149. Nu, achteraf, kan hij duidelijker zien wie het in zich had om componist te worden en wie niet.

p.150. Der Bub wordt droevig als hem de jonge Lucas voor ogen komt. Hij moet net in de twintig zijn geweest als hij het conservatorium in Den Haag binnenkomt. Hij ziet eruit als een aangeharkte ouderling. Keurig in het pak, zijn haar in een scherpe scheiding, streng bebrild. Maar achter die glazen gaat een brandende blik schuil, een gloed die een grenzeloze passie verraadt.

p.151. Hij kijkt op zijn horloge.

p.153. 'Jullie zijn ziende blind, het zal jullie bezuren!' riep hij bij de eerste de beste kritische kanttekening uit en beende woedend van de ongelovigen weg.

p.153. Als de eerste scheuren van de kloof tussen Lucas en hem zichtbaar werden bij de z, houdt hij zichzelf langer voor de gek dan hem lief is.

p.154. Puck, met haar borende blik, bevestigt dat. Ze zegt dat Lucas niet uitschreeuwt: 'Kijk, ik!', maar: 'Kijk mij!' Een verschil van dag en nacht. "Kijk mij eens iemand zijn!" – dat was Lucas, en voor die iemand kon je iedereen invullen.

p.154. 'Hoef je mij niet zo aan te kijken.'

p.157. Hij ziet voor zich hoe Puck in de luxueuze telefooncel van Hotel Américain staat.

p.157. Of gniffelend vanuit haar afwezigheid bast: 'Kijk me aan als je tegen me liegt.'

p.159. Hij ziet iets wat hij nooit eerder zag. Hij ziet hoe bij Mica de tranen uit de ogen springen.

p.159. Ze knippert aan een stuk door met haar ogen, een zenuwtic die hij van haar kent, maar die dit keer haar ogen verandert in een dubbelloops waterpistool. Hij is zo gefascineerd door de aanblik, dat het even duurt voor hij iets kan opmaken uit de vragen en antwoorden die Mica in de hoorn gilt.

p.160. Ze haalt hem bij haar oor vandaan, kijkt er woedend naar, houdt hem opnieuw tegen haar oor en gooit hem hard op de haak.

p.161. Naar zijn gevoel duurt het wel een kwartier voordat ze zich losmaakt, ze elkaar aankijken en met betraande gezichten het witte schuim bij de ander wegvegen. 'Ze is van een muur gevallen, van een terras, in de afgrond, maar Bella heeft niks gehoord of gezien, die was er niet bij, die lag te slapen.'

p.162. Maar op zondagmiddag 26 juli 1981 heeft hij deze zin nog niet gehoord en kijkt angstig en geboeid naar het woeste verdriet van Mica van Hoorn. Naarmate ze luider huilt, voelt hij zich

hartelozener en kouder, een koele observator die gedrag, bewegingen en geluiden registreert om ze ooit te kunnen gebruiken in een toneel stuk.

p.162..., heeft zich bij hem de misvatting genesteld dat zijn rust een zwijgend toezien gelijkstaan aan het ontbreken van gevoel.

p.164. De prins ziet nu dat het vel voorzien is van een krullerige, wat onwennige handtekening en dat op de onderste regel ook die van Mica staat.

p.164. Zijn ogen prikken en hij wrijft erin om weer een heldere blik te krijgen en zich opnieuw te laten ontroeren door de aanblik van de zin.

p.165. 'Lees maar, dan zie je het zelf, dan weet je het,' zegt Mica terwijl ze het blad naar hem toeschuift.

p.166. Rondkijkend ziet hij dat de bezoekers intens gebruid zijn teruggekeerd van vakanties in warme oorden en hun veranderde huidskleur roept plotseling walging in hem op.

p.166. Hij probeert over de hoofden heen te kijken of er iemand van de vrienden aan De Tafel bij het raam zit, maar wordt in zijn zicht belemmerd. Hij ziet hoe Jacoba Malink zich van de bar losmaakt en op Mica toeloopt.

p.166. Tot zijn grote opluchting ziet hij dat Bubi, Puck en Pol met de rug naar de menigte een gesprek voeren.

p.167. Als hij neerknielt bij de stoel van Puck, zij haar armen om hem heen slaat en met een wonderlijke grom haar hoofd in zijn hals legt, beseft hij dat hij Puck nooit eerder hoorde of zag huilen.

p.167. Zonder hem daarbij aan te kijken steekt de onaanraakbare Pol een hand op ter begroeting en laat zijn hoofd weer wegzakken tussen zijn opgetrokken schouders.

p.168. 'Mica is door Bella gebeld en die vertelde dat ze lag te slapen, dat zij niets gezien heeft en pas uren later door Lucas is gewekt.'

p.169. Eva zegt dat ze de ogen uit haar hoofd heeft gehuild om die arme Clara en dat ze zich al bij voorbaat schaamt voor die begrafenis.

p.170. Tussen de gebruide gezichten van het gezelschap valt het bleke, pafferige gezicht van Otto nog meer op.

p.171. In de stad werden ze aangezien voor een liefdeskoppel, maar dat liet hen koud. Schuimend door de straten van de stad boden ze een opvallende aanblik.

p.171. Alleen aan Raffi Delaporte kan de Prins zien dat hij verslagen is door verdriet. Zijn altijd al iets gebogen gang is krommer dan anders en in zijn gezicht heeft zich in de loop van de middag de ontzetting gegroefd.

p.172. Als hij erin slaagt door de menigte bezoekers heen te kijken ziet de Prins vanaf zijn plaats met lede ogen aan hoe ze af en toe triomfantelijk de brief uit haar as opdiept en hem toont aan degene met wie ze in gesprek is.

p.173. Hij kijkt niet op of om als de Prins en Mica bij het trapgat staan, gehoorzaam aan de heilige code dat er over het gedrag van de bezoekers niets naar buiten komt. Met uitgestreken gelaat van een man die ziet, hoort en zwijgt, houdt hij zijn ogen gericht op het blad.

p.174. De trekken rond haar mond zijn verzacht en haar gelaat is weer mooi.

p.175. Hij zag lijkbleek, stond te trillen op zijn benen, hij was misselijk van angst.

p.176...en ook de vrouwen hebben hun kans schoon gezien te blijven zitten waar ze zitten.

p.177. 'De val is de oorsprong van al het kwaad. Mijn aartsvriend en ik hebben vanmiddag een telegram gestuurd verstuurd naar de ongelukkige,' zegt Otto op denderende toon en hij kijkt daarbij naar Aaron. Die kijkt zwijgend voor zich uit, maar maakt een gebaar met de pijp in zijn hand, waarmee hij soeverein aangeeft Otto de revenuen te gunnen.

p.177. 'Griekenland, maskers, dat zal hij toch wel begrijpen,' zegt Aaron en kijkt daarbij vooral Raffi onderzoekend aan.

p.178. Rafaël kijkt met een gefronst voorhoofd naar een punt van de tafel, alsof hij de woorden van het telegram zorgvuldig moet wegen. Der Bub draait een sjekkie en kijkt rond om te zien waar Eva zit. De Prins kijkt vanachter zijn donkere glazen afwisselend naar de gezichten van Otto en Aaron en ziet dat beide op nagenoeg dezelfde wijze gesierd worden door een haast kinderlijke verbazing.

p.179. Aaron kijkt Puck peilend aan, trekt een paar keer aan zijn pijp en...

p.179. Naar ik heb begrepen is er sprake van een ooggetuige: de Amerikaan.

p.180. Otto keek immers niet op van een moord meer of minder.

p.181. Ze haalde hem onderuit waar en wanneer ze maar kon, liefst in een gezelschap waarin Lucas veel eer een aanzien te verliezen had, maar hij herkende dit als liefdeswoede en vergaf het haar.

p.181. Want meer nog dan in Clara zag hij zichzelf terug in Lucas Loos.

p.182. Jij huppelt van god naar god, verblind als een konijn dat achter een wortel aan holt.

p. 183. Met een beetje lef zou je inzien dat het onomkeerbaar is.

p.183. Wie dit niet onder ogen durft te zien, wordt de blatende apostel van drekgoden en nietsen waartoe jij verworden bent.

p.184. Otto kon het niet verdragen dat Aaron ook in Lucas een vriend zag, al kon Aaron honderd keer beweren dat de vriendschap met Lucas onvergelijkbaar was met het unieke verbond dat zij samen hadden.

p.185. Hij keek op de klok op de schouw in zijn kamer en zei onaangedaan: 'Kan niet. Het is daar nu zes uur in de ochtend. Ze staat nooit voor elven op.' Voor Aaron telden andere verbanden, verbanden waarin zichtbaar werd dat de goden zich met de mensen bemoeiden, de geschiedenis kantelde, de natuur liet zien dat zij de grootste geweldenaar was.

p.186. Zo zag de wereld van Aaron eruit.

p.187. Het kost hem zichtbaar moeite en zijn eerste klanken worden gesmoord door een plotselinge hoestbui. Rafaël kijkt hem bezorgd aan en slaat met zijn vlakke hand een aantal keren op zijn magere rug. Hij onderdrukt het verlangen een verwijtende blik naar Otto te werpen.

p.187. In de ogen van zijn familie is hij een godloochenaar, een vrijbouter en een bohemien en daar kan hij mee leven, zolang hij van zichzelf weet dat hij een bohemien met manieren is.

p.187. De aristocraat bekommert zich in alles om hoe het in de ogen van de anderen zal schijnen en de kunstenaar gebruikt de middelen van de schijn om het wezen van de werkelijkheid bloot te leggen.

p.188. Uit fatsoen mijdt Rafaël het naar Otto te kijken en...

p.189. Inderdaad kijkt niemand er echt van op, het lijkt een normaal verzoek van een componist die zijn vrouw de laatste eer wil bewijzen met een werk van eigen hand.

p.191. De ogen van Bubi staan opengesperd van verbazing.

p.191. 'Had jij daar al aan gedacht?' vraagt hij aan Puck, die de hele avond voornamelijk nors zwijgend voor zich uit zit te staren en de ene jenever na de andere naar binnen giet.

p.192. De prins kijkt rond of hij Mica ziet.

p.192. 'Eens kijken of ik Mica meekrijg,' zegt de Prins, terwijl hij zijn stoel naar achteren schuift.

p.192. Met waterige ogen en een frons tussen zijn wenkbrauwen kijkt hij naar Otto. Hij is diep in gedachten verzonken en heeft niet in de gaten dat hij hem aanstaart. De tafelvrienden zijn de dromerige momenten van Raffi gewend, maar er is iets in zijn blik wat Aaron doet vragen of het wel goed met hem gaat.

p.193. En ook Bubi, die een onwillige Puck naast zich in de auto heeft gezet en af en toe bezorgd naar rechts kijkt, ...

p.193. Met een blik van overwinning en teleurstelling draait Otto zijn immense lichaam naar Aaron toe.

VIERDE BEDRIJF

- p.199. Hun levenloze lichamen worden niet meer gekleed, gezien, aangeraakt, gestreeld en in hun weerloze verlatenheid bewaakt door familie en vrienden, ...
- p.201. Vanaf het moment dat het tot Quint doordrong dat de ongewone leegte van de ochtend zou voortduren en hij zijn moeder nooit meer zou zien, verloor hij Lucas niet meer uit het oog. Nu hij zijn vader tegen zich aan gedrukt wist, bleef zijn blik strak gericht op de koelwagen.
- p.201. Het leek alsof ze met onzichtbare signalen aan elkaar doorgaven wanneer de werkelijkheid kortstondig tot hen mocht doordringen, want ze vervielen op hetzelfde moment in zwijgen en keken dan met doffe ogen naar het voorbijglijdende landschap, zonder het echt te zien.
- p.201. Hij had het niemand laten lezen en onderdrukte de neiging het tevoorschijn te halen en de woorden opnieuw te bekijken.
- p.202. Bella had haar zorgen over het ontbreken van een verzekering met Henri gedeeld en ze keken elkaar af en toe aan en dachten hetzelfde.
- p.203. Hij verzocht de ambassade alles in het werk te stellen zo snel mogelijk regelingen te treffen en beloofde langs te zullen komen om de schuldbekentenis te tekenen zodra hij daar kans toe zag.
- p.204. Lucas, Quint, Bella, Levi en Henri keken toe hoe de klapdeuren van de koelwagen geopend werden en de mannen de kist op een klaarstaande brancard schoven.
- p.204. Getroffen door de wilde, ontredderde blik in de ogen van Lucas, zette hij Quint neer, sloeg zijn armen om het bezwete lichaam en hield hem vast zolang zijn vriend het toeliet.
- p.205. De enige die niet opkeek van het sinistere toeval, was Lucas.
- p.207. Zij had hem met harde ogen aangekeken, daarna mysterieus geglimlacht en begon met haar hese stem het eerste couplet te zingzeggen.
- p.207. 'Ik wil niets liever dan jou gelukkig zien, mijn engel,' zei hij tegen haar en hij meende het.
- p.208. Met zorg heeft hij gisteravond de kleren klaargelegd waarin Clara hem het liefste zag.
- p.208. Hoewel de verschrikkelijke ruzie die ze hadden officieel is bijgelegd, hoeft hij maar naar hem te kijken om te weten dat de vrede schijn is.
- p.210. Overdag hebben de vrienden in huis de tijd gedood met het kijken naar de televisie.
- p.210. Hij heeft aan een blik op die hypernerveuze trut genoeg om te zien dat dit huwelijk fout gaat aflopen.
- p.210. Eindelijk zal de magische macht van haar oneindige goedheid en schoonheid worden gezien, door honderden camera's geregistreerd en voor de eeuwigheid bewaard.
- p.211. Bij het binnentreden van zijn nieuwe huis had hij op die plek een witte schim gezien.

p.211. Hij zal zich herinneren hoe ze destijds met vrienden en kinderen naar het huwelijk keken en hoeveel plezier ze hadden.

p.211. Hij loopt over van dankbaarheid als de jongen hem met zijn ogen zoekt, de stenen trap op holt en zich een weg baant langs de anderen om hem als eerste te omhelzen,

p.212. Hij kijkt verwilderd om zich heen, alsof de omgeving vreemd geworden is.

p.212. Hij kijkt links en rechts over de Wallen en draait zich dan om naar zijn vrienden.

p.213. Vanuit zijn ooghoek ziet Robin de leren Yves Laurent-tas van Clara.

p.213. Hij schuift de tas onder de trap, zodat hij onttrokken is aan het oog van de anderen. Eenmaal in huis kijkt Lucas van het plafond naar de vloer.

p.213. Met een hernieuwde haast loopt hij naar het aquarium en tuurt erin om te zien of alle vissen nog leven.

p.213. Hij kijkt om zich heen of de vrienden met eenzelfde verbijstering naar dit gekooide dier kijken, maar ze staan verstijfd rondom de keukentafel en zijn onder de indruk van wat ze te zien krijgen.

p.214. Hij kijkt niemand aan. Hij staart naar een punt op het tafelblad en richt zijn hoofd niet op. Zijn blik is verstard en hij haalt onophoudelijk het puntje van zijn tong over zijn lippen.

p.214. Hij vervloekt zichzelf, dat hij blind was voor de tekenen, doof voor de luidende klokken.

p.215. Hij zoekt het punt op het tafelblad waaraan zijn blik tot nu toe vastkleefde en mompelt half verstaanbaar dat Clara is gestorven op het eerste uur van de klankklok.

p.217. De fles campari kreeg ik al aan de balie retour en de joint werd met een meewarige blik uit het pakje Samson gevestigd.

p.218. Zodra hij het woord neemt, kijkt Bella glanzend en verlangend naar hem op, maar ook de andere vrienden aan de tafel kijken en luisteren met vertedering.

p.219. Zonder blikken of blozen doet hij het liefdesverhaal van Bella en hem tot in de finesses uit de doeken, volledig dienstbaar aan de zucht van rechts Nederland om smeulige, lasterlijke verhalen uit de verachte, linkse kringen doorgebrieft te krijgen van een ingewijde.

p.220. Hij ziet het weer zo voor zich, hoe de krant opengeslagen op tafel lag...

p.220. Terwijl Lucas fulmineerde tegen *De Telegraaf* wierpen Clara en hij elkaar blikken van verstandhouding toe.

p.223. Omdat jullie allen bezig zijn met hoe je eruit ziet, wat de nieuwste mode is, en wat voor verderfelijke geruchten de ronde doen over wie het met wie gedaan heeft in de wereld van de willoze marionetten.

p.226. De dagboeken van de laatste maanden zijn doordrenkt van fantasieën over hoe ze eruit zal zien als ze nog meer afvalt, haar gebit laat renoveren en een facelift neemt.

p.227. Met dat goddelijke figuur en die cleopatrische kop bedriegt ze alle vrouwen door ze het idee te geven dat ze er net zo verblindend uitzien in die kleren als Clara.

p.228. Pratend wil ze amuseren en beschrijft ze haar avonturen zo kleurrijk dat hij het allemaal voor zich ziet.

p.229. Hoe scherp haar kijk op hen ook was, als ze zich eenmaal had gegeven, al was het half bewusteloos, bleef ze sympathie voelen voor de mannen met wie ze korte of langere tijd was.

p.230. Aan de rode, gezwollen oogleden achter de dikke brillenglazen, zag hij dat ze langdurig had gehuild.

p.230. Met haar korte armen hield ze hem even op een afstand en keek hem onderzoekend aan.

p.231. Hij sloeg het bed open en zag hoe Quint zijn kleren bij elkaar raapte en het hoopje meenam in zijn bed.

p.232. Hij kijkt Quint aan en zegt tegen hem dat hij alle dagboeken van Clara over haar zwangerschap, zijn geboorte en eerste levensjaar uit de zakken heeft gevist.

p.233. Bella werpt af en toe een blik in een schrift voordat ze het op de brandstapel gooit.

P.233. Hij kijkt naar Quint om te zien of hij heeft gehoord wat ze zei, maar Quint port fanatiek met een tak in het vuur en kijkt niet op of om.

p.234. Hij kijkt ernaar, slaat het open, drukt een kus op de beschreven bladzijden en legt het opengeklapt op de brandende andere schriften.

p.235. Het is woensdag 5 augustus 1981 en als hij terugkijkt op de afgelopen toen dagen, duizelt het hem.

p.236. Hij wordt kwaad op zichzelf als hij de scheven knoop ziet.

p.237. Hij richt zich half op en kijkt op de wekker.

p.237. Met verbazing kijkt hij naar de gesloten gordijnen en hij spitst zijn oren om zich ervan te overtuigen dat hij werkelijk iets hoorde.

p.238. Hij kijkt in het gezicht van een verzenuwde man die zo panisch is, dat hij het ternauwernood verdraagt om omhelsd te worden.

p.238. De manier van wakker worden en de angst op het gezicht van zijn vriend hebben hem onthutst en opeens oog in oog te staan met de vriend in wiens geest hij zich de afgelopen dagen heeft verdiept, bezorgt hem een bezoedeld gevoel.

p.239. Niemand keek ervan op, iedereen deed het met iedereen en wie geen vrij huwelijk had, was een burgerlijke reactionair.

p.239. Lucas heeft hem bij het vragen naar de brief niet aangekeken. Zijn schichtige blik gaat onrustig door de ruimte, alsof hij de enveloppe zoekt waarop hij Clara's handschrift zal herkennen.

P.240. Ik zie haar nog zo voor me.

p.241. 'Nee, het is de laatste brief die ze schreef,' herhaalt Lucas en hij kijkt hem nu voor het eerst vol in het gezicht. Er ligt iets smekends in Lucas' ogen dat niet bij hem past.

p.241. Hij staat in zijn werkkamer, kijkt naar de brieven van Clara en Lucas op zijn bureau en realiseert zich dat hij bang is voor wat hij zal vinden.

p.242. Halfdronken, verdrietig, maar toch klaarwakker door een argwanende nieuwsgierigheid, liet hij zijn ogen over de titels van de werken van Lucas Loos gaan en het was alsof hij de aankondiging van de tragedie bestudeerde die nog maar enkele uren daarvoor in Griekenland had plaatsgevonden.

p.244. Zonder zich uit de spagaat van mededogen en wantrouwen omhoog te kunnen tillen, kijkt Rafaël naar de roodverbrande man die in de hoek van zijn zitbank de brief verslindt. Lucas' flikkerende ogen dwalen zoekend over de twee kwarto vellen, daarna draait hij ze om en begint de brief vanaf de eerste zin te herlezen.

p.244. De spanning is uit zijn gezicht weggeëbd en zijn mond is blijkbaar niet langer droog, want hij stopt met het bevochtigen van zijn lippen.

p.244. Zijn ogen krijgen een starre blik en zijn gericht op een arabesk in het weefsel van het tapijt op de vloer als hij begint te vertellen.

p.245. Lucas heeft er al die uren niet meer naar omgekeken.

p.248. Hij ziet de initialen van de moordenaar, G.A. Als een bliksemslag treft hem het inzicht dat het hier om de dichter van zijn lievelingsbundel Afvaart gaat en dat de moordenaar Gerrit Achterberg is.

p.248. Het is alsof hij een bekentenis onder ogen krijgt, een bekentenis van een moord die pas zes of zeven jaar na het schrijven van de gedichten voltrokken zal worden, maar hier met klinkende halen wordt aangekondigd.

p.251. ..., een van de zoveelste beschikkingen van de voorzienigheid in zijn leven.

p.252. Met het beeld van Lucas Loos voor ogen, die altijd met een mengeling van bedeesdheid en pathetiek zijn verhalen vertelt, draait Rafaël de kraan van de douche dicht.

p.253. Als Rafaël de handdoek om zich heenslaat, ziet hij het angstige gezicht van Lucas weer voor zich, zoals hij vanochtend midden op straat stond, en opeens weet hij zeker dat zijn talent het gaat winnen van zijn loyaliteit. Hij zal met de kennis van nu, de wetenschap van de verschrikkelijke dood van Clara, kijken naar het verleden en de ontwikkeling van zijn werk op de voet volgen.

p.254. Ik heb niks gezien.

p.255. Ik zie haar nog zo voor me, met haar tasje op haar schoot, alsof ze zich eraan vastklampte.

p.256. Maar je zou hem nu moeten zien.

p.256. Zelfs als we glansbruin zitten te stralen in de zon, ziet hij het drama erdoorheen schemeren. Als je eerstdaags langskomt op de Oudezijds moet je de foto's maar eens bekijken.

p.256. Rafaël ziet opeens het beeld voor zich, van een tafel in een van de P-café's, De Pool, De Pieter of De Palm, hij weet het niet meer, een van die café's waar ze vaak naartoe gingen.

p.257. Met half geloken ogen kijkt ze naar Bella, tovert een hartverwarmende glimlach op het gezicht, graait met haar rechterhand in de zak van haar spijkerjack en laat triomfantelijk een set autosleutels voor Bella's neus bungelen.

p.260. Kijk, vier drieklanken per octaaf, dat zijn de vier kwartieren van het uur.

p.260. Ik moet het nog vervolmaken, maar uiteindelijk zal ik laten zien hoe elk kwartier wordt beheerst door een van de windrichtingen en aangestuurd door een van de vier elementen: water, vuur, aarde en lucht.

p.260. Nooit eerder had iemand de chromatische toonladder teruggebracht to twaalf drieklanken en hij bewonderde Lucas om zijn vondst, al zag hij ook de gevaren en de beperkingen van het systeem.

p.261. In het universum van Lucas waren de aloude drieklanken de afzonderlijke elementen van zijn inzicht en was er bijeengebracht werd, leverde op waarnaar hij zijn leven lang had gezocht: harmonie.

p.262. Het duizelde hem van de muzikale inzichten die Lucas met hem deelde en tegelijkertijd was hij ziedend om de beledigingen die hij voor de lieve vrede had zitten slikken of met een groeiende tegenzin pareerde.

p.263. Bubi kijkt naar het pikzwarte omslag van de partituur.

p.265. Met de bril tegen zijn voorhoofd geschoven, turend naar de notenbalken schier hem opeens iets te binnen.

p.266. Je ziet zo wit als een doek.

p.268. 'Dus omdat je Lucas als een kind ziet, vind je hem ziek?'

p.268. Terug in de aula ziet hij Jacoba op de rand van de houten verhoging zitten.

p.269. *Jouw doordrongen ogen zullen nooit terugkeren.*

p.271. En dan breekt het bijna onverdraaglijke moment aan waarop Judas verschijnt en oog in oog staat met de man die hij zal moeten verraden, want zo staat het geschreven.

p.272. Jezus weet dat en kijkt weemoedig naar zijn geliefde vriend en verrader, naar zijn persoonlijke lot.

p.272. Wat er dan gebeurt in de muziek is zo overstelpend dat ik het niet met droge ogen kan beluisteren.

p.272. Duizenden gedachten bestormden mijn hoofd. In een blinkend visioen zag ik de oneindige mogelijkheden van een nieuwe harmonie.

p.272. Ik hoorde bazuinen schallen, welluidende liederen klinken en zag de kleurige taferelen van tientallen opera's die ik zou kunnen schrijven in de taal van de triade.

p.273. Niet alleen de verminderde kwint rukte de schellen van mijn ogen, Bachs geniale duiding van de *Passie* gaf mij het laatste zetje tot het ultieme inzicht.

p.273. Zo bezien is het kwaad zo kwaad nog niet, want een onontbeerlijk onderdeel van de liefde en de verlossing.

p.274. De kring is rond, alles valt op zijn plaats en ik kan de consequenties nauwelijks overzien.

p.274. Na het voorlezen keek Rafaël op en zag aan de gezichten van de Prins en der Bub hoezeer ze onder de indruk waren.

p.274. Bubi staarde zwijgend voor zich uit.

p.275. Ik zie hem nog de snaar aanduiden door naar de uiteinden van de tafel te wijzen. " Harmonie komt voort uit de natuur: De Wet van Pythagoras," zegt hij.

p.276. De eerste opmerking heeft hij over zijn kant laten gaan, maar nu moet hij zijn gezicht redden en maakt zich op voor de strijd.

p.277. Omdat hij de dubbelzinnigheid waarvan zijn hele persoonlijkheid doordrongen is, verafschuwt en minacht. Hij wil zijn eigen verdeeldheid overstijgen om harmonieus, enkelvoudig, doorzichtig, transparant en monomaan te kunnen zijn.

p.278. Als hij vanuit zijn ooghoek de gestalte van de kleine Quint ontwaart en opzij kijkt, ziet hij dat Quint zijn gebaar nabootst en op dezelfde manier een saluut brengt aan zijn gestorven moeder.

p.278. Een grote zonnebril moet haar rode, gezwollen oogleden verbergen.

p.279. Lucas en de vrienden waren doof voor haar smeekbeden en blind voor het geschreven testament.

p.279. De Prins bestuurt het beschilderde Volkswagen-busje en kijkt af en toe opzij om te zien of ze weer in huilen uitbarst, maar dat doet ze niet. Ze houdt het veldboekje op haar schoot en kijkt recht voor zich uit.

p.279. Vandaag wekt hij de indruk zich te hebben verzoend met het lot dat hij de enige is die de stomme film van haar noodlottige val voor ogen heeft en dagelijks dwangmatig afdraait.

p.281. Hij houdt zijn blik strak gericht op de achterraut van de lijkauto en kijkt niet naar het publiek dat zich aan weerszijden van de laan heeft opgesteld.

p.281. Zonder in de gaten te hebben dat haar gezicht nat is van de tranen en zwart van de doorgelopen mascara, zwaait Bella uitbundig naar de schrijvers, muzikanten, acteurs en regisseurs die ze in de massa ontwaart en loopt af en toe uit de rij om iemand te omhelzen.

p.286. Hij maakt opeens een uitgeputte indruk, zijn gezicht is ongezond wit weggetrokken, op zijn voorhoofd parelen zweetdruppels en hij laat zijn lichaam terugglijden in de vertrouwde hangerige staat. Aaron schrikt van het opeens zo wasbleke gelaat van zijn vriend.

p.286. Met het retrospectieve inzicht dat de voortschrijdende tijd in het verleden biedt, komt de keuze voor de anekdote van destijds hem omineus voor.

p.287. Hij is blij dat zijn vriend weer wat kleur in zijn gezicht krijgt en hem op de vertrouwde manier volgt in de merkwaardige sporen van de geschiedenis.

p.288. Ze wachten tot ze Lucas en Quint achter de baar naar buiten zien komen en voegen zich onopvallend in de stoet die op hen volgt.

p.289. Vanachter zijn brillenglazen ziet Bubi de beweging van de mannen en stoot op zijn beurt Puck aan.

p.289. 'Geen idee,' bromt deze en hij kijkt weer voor zich uit,

p.289. Vanaf dat moment wendt hij af en toe zijn blik van Quint af om op de begroeiing langs het pad te letten.

p.289. Vanachter een conifeer duikt een gezicht op en Robin kijkt pal in een stel ogen dat hij met huiver herkent.

p.290. Als fervent televisiekijker begrijpt Robin onmiddellijk wat er aan de hand is.

p.290. De Satanskerk heeft van meet af aan de nieuwe mogelijkheid tot verbreiding van hun geloof in wraak, de bejubeling van een nietsontziend egoïsme en het uitzenden van sluikreclame voor het bordeel dat achter de pui.....

p.290. Lucas kijkt omhoog en leest aan het wolkendek af dat de lucht binnen onafzienbare tijd zal openbreken en het bos en de stad onder water zal zetten. Op hetzelfde moment kijkt ook Quint omhoog omdat hij een koekoek hoort roepen.

p.291. De liefde is oorlog geworden. Dat is het kenmerk van dit tijdperk en als je dat niet ziet, ben je blind.

p.291. En die meeloperij bezorgt ze allemaal de illusie dat ze deugen, dat is het ergste. Daardoor hoeven ze niet onder ogen te zien dat in de tussentijd hun eigen huizen zijn veranderd in slagvelden waar de wreedste oorlogen worden uitgevochten.

p.292. Wat zal ik er nog over zeggen, het speelde zich onder mijn ogen af en ik kon er niks tegen doen.

p.292. Je kunt iets doorzien en toch machteloos aan de kant staan.

p.292. Iedereen die zich inzet voor een publieke zaak, of het nou om het preken van christendom, hippiedom, communisme, kapitalisme of vrije seks gaat, leeft in de waan het goede voor te hebben met de mensheid en die waan maakt ze blind voor de verwoestingen die ze thuis aanrichten.

p.294. Lucas schaamde zich en wilde zijn gezicht redden.

p.295. 'Ik heb vaak naar hem gekeken en gedacht: ik kijk naar een volstrekt contactgestoorde man die nergens zo naar hunkert als naar contact met iedereen die zijn pad kruist.'

p.296. 'Zelfinzicht is niet zijn sterkste kant,' reageert Puck, 'al doet hij nog zo zijn best...

p.296. Wil je weten hoe ik dat zie?

p.296. Nou dan, ik zie het zo.

p.296. Zijn eigen Jezus heeft hij ook al, dat is Quint, gooit Puck er nog achteraan en ze grijnst haar vileine lachje als ze de verbazing op het gezicht van haar vriend ziet.

p.297. Hij drukt zijn lange, slanke handen tegen zijn borst en kijkt verbijsterd naar Puck.

p.297. Achter de dikke brillenglazen van Puck staan haar ogen opeens intens verdrietig.

p.297. Gilles is in haar buurt gebleven en loopt af en toe naar haar toe om te zien of ze zich niet onder de mensen wil mengen, maar dat wil ze niet.

p.298. Vergenoegd ziet hij hoe Aaron, Otto, Bubi, Raffi, Puck en de Prins al urenlang door hetzelfde aureool afgeschermd zijn als op De Kring. Zodra ze Clara achterlieten bij het gat in de aarde, namen ze een hoek van de lange tafel in beslag en geen van de gasten heeft het gewaagd de onzichtbare cirkel te betreden die om hen heen hangt.

p.298. 'De rouw gaat vooraf aan de dood, de dood gaat vooraf aan het leven, goed gezien,' zegt Aaron.

p.300. 'Zijn analyse is dan ook dat Orpheus in de onderwereld niet per ongeluk naar Eurydice omkijkt, maar dat iets hem drijft het verbod naar haar om te zien te schenden.

p.300. 'Nu moet je me helpen,' zegt Raffi met een vragende blik.

p.301. Ze keek verschrikt naar hem op en zei: "Die steekt de wereld in brand."

VIJFDE BEDRIJF

p.307. Onzichtbaar begeleid door een man en een vrouw die langzaam als personages gestalte kregen, daalde ik om klokslag twee uur de stenen trap af die naar het huis van Bubi de Vos leidde.

p.308. Hoewel hij tegen de zeventig moest lopen, zag hij eruit als een opgeschoten jongen.

P.308. Openstaande deuren boden een blik op een overkapt, met tropisch hardhout aangelegd terras en een diepe tuin.

p.310. Voordat de mannen antwoord gaven, hielden ze hun adem in en keken elkaar even aan.

p.310. 'Ja en nee, ' antwoordde Rafaël en hij keek rond of dit antwoord instemming vond van de anderen.

p.312. 'Eng hè?' zei Bubi met een gezichtsuitdrukking die zowel huiver als genot uitdrukte.

p.312. Na de dood van Clara werd het alleen maar erger en toen hij de klankklok het licht liet zien was het hek van de dam.

p.312. Doodzonde, maar hoe dan ook, wij keken op onszelf terug als revolutionairen, jonge anarchisten die hemelbestormende overtuigingen koesterden, daarin teleurgesteld werden en verdergingen met hun leven.

p.315. 'Anderhalve week geleden vertelde ik je het verhaal over de vriendschap tussen sir Arthur Conan Doyle en Harry Houdini, misschien zie je de overeenkomsten,' zei de Prins.

p.316. 'We hadden met een collectief aan *De toedracht* gewerkt en niemand van ons voelde ooit de behoefte daar met spijt of schaamte op terug te kijken, behalve Lucas.'

p.316. Aaron stopt de pijp weer in zijn mond en we kunnen alleen aan zijn dichtgeknepen ogen zien dat hij vanbinnen kolkt.

p.316. Lucas worstelt heftig met zijn verlangen lid te blijven van De Tafel, maar Pol maakt hem duidelijk dat het gezien is en wat gezien is, roept schaamte op.

p.317. De mannen keken elkaar niet aan en leken vervuld van hun eigen gedachten en herinneringen.

p.318. Hij keek zijn vrienden aan om te zien of ze toestemden in de wending van het verhaal.

p. 319. 'Het is een merkwaardige samenloop van omstandigheden, ' begon Rafaël zijn verhaal, 'en, als je het zo wilt zien' een uiterst bizarre verknoping van twee persoonlijkheden.

p.323. Hij noemt Vivier een navelstaarder en de bom barst als hem de titel van het artikel over Vivier onder ogen komt.

p.326. Hij draagt een wijd openvallend hemd en rondom zijn hals zijn rode striemen zichtbaar, alsof er een touw omheen zat.

p.328. Hij staat op het perron, ziet de blauwe trein aankomen en stapt in een nagenoeg lege wagon.

p.328. Hij moet naar hem staren, hij kan niet anders.

p.329. 'Linzensoep,' zei Puck, 'maar ik zie af van jullie eerstgeboorterecht.'

p.329. Lucas was iemand die dacht dat een veranderde blik op de wereld, de wereld veranderde.

p.330. De blik van Puck was streng, maar lankmoedig. Ik had de indruk dat niets haar ontging. Ze moest de blos die ik kreeg begrepen hebben en vroeg niet verder.

p.330. "Ga door met je verhaal, Raffi,' spoorde Bubi zijn vriend aan toen iedereen rokend de diepe tuin in staaarde.

p.331. Bewonderend herinner ik hem aan zijn brief vanuit Griekenland, de smeekbede "Dood mij, dood mij!" van Vivier, die hij in een, wat nu blijkt, voorspellende verschijning zag.

p.331. Normaal gesproken is hij trots op zijn visionaire machten.

p.332. Voor Lucas was de klankklok de oplossing van alle problemen waarvoor hij zich in het leven gesteld zag.

p.335. Jij vond het allang best, Prins, die blinde adoratie van Lucas.

p.336. Dankzij Bella wisten we dat de enige twee getuigen, de Amerikanen, door de politie waren verhoord en ongelukkigerwijze niet hadden gezien hoe Clara viel.

p.338. Met het enthousiasme hem eigen legde hij me uit hoe hij het zag.

p.339. 'Omdat ik jullie niet meer zag, we alleen brieven naar elkaar schreven en elkaar zo nu en dan telefoneerden, miste ik die hele heisa rond Claude Vivier,' ging de Prins verder.

p.340. Na die opmerking van de tsaar wil Lucas dat de tsarina hem de definitieve zet voor het verraad geeft door te zeggen dat zijn moordenaar zich ook kan verschuilen in een blik. Dat was de ene zin die erbij moest. *Een moordenaar kan verborgen zijn in een blik.*

p.340. Het is een open tent en met de verlegenheid hem eigen kijkt Lucas over de hoofden van het publiek heen. Hij richt zijn blik onafgebroken op een boom in het park.

p.340. Zonder enige aanleiding, om onbegrijpelijke redenen, begint de boom waarnaar Lucas almaar staarde om te vallen.

p.341. Lucas was ervan overtuigd dat zijn blik op de boom, zijn onbegrijpelijke ontworteling en de val van Nixon met elkaar verband hielden.

p.342. En hij vraagt me of ik de tekenen wil bekijken die hij rondom *Het tribunaal* heeft verzameld en die volgens hem alles zeggen.

p.342. Hij heeft eindeloos het huis verbouwd, het stond maandenlang in de steigers en hij zegt dat hij me nu eindelijk de hemel kan laten zien.

p.342. Ik heb hem dan minstens drie jaar niet gezien en schrik van zijn uiterlijk.

p.342. Ik zie me nog de trappen beklimmen, achter een hijgende Lucas aan.

p.342. Voordat hij de deur naar de zolder opent, kijkt hij me vanaf een tree glunderend aan, met glanzende ogen.

p.342. Opeens sta ik in een oogverblindende ruimte en de tranen schieten me in de ogen.

p.342. 'Ik ben er nooit geweest,' zei Bubi, 'maar zag zijn hemel later in een documentaire. Toen heb ik toch even gedacht dat Lucas krankzinnig was geworden.' 'Het was zo bizar en hels ontroerend, dat ik nauwelijks om me heen durfde te kijken,' herstelde Rafaël zich.

p.343. 'En toen moest je het ergste nog meemaken,' fluisterde Bubi, die door de beschrijving van Rafaël was geraakt en het nauwelijks verdroeg zijn vriend te zien lijden aan de herinnering.

p.344. Hij keek onderzoekend naar Rafaël en besloot het woord langer te houden, om zijn vriend de kans te geven zich te herstellen.

p.345. We keken allemaal naar Rafaël en wachten tot hij zijn verhaal zou afmaken. De scherp gesneden groeven van zijn mooie gezicht leken zich in de afgelopen uren te hebben verdiept en toen hij opnieuw het woord nam, klonk in zijn stem het verdriet van eeuwen door.

p.346. Lucas kijkt naar me terwijl ik dit alles lees, maar ik durf mijn ogen niet op te slaan. De volgende tekst die ik onder ogen krijg is uit *Alexis of de verhandeling over de vergeefse strijd* van Marguerite Yourcenar, een roman uit 1929,...

p.346. Voor het eerst kijk ik Lucas aan en citeer de zin. *Zo nederig mogelijk vraag ik je mij te vergeven, niet dat ik je verlaat, maar dat ik zo lang ben gebleven.* Op zijn gezicht komt een blos en hij zuigt zijn onderlip naar binnen.

p.347. De op de rand van de dood verkerende componist Gustav von Aschenbach die hunkerend naar de schone jongeling op het strand gluurt en in hem de inspiratiebron van al zijn scheppingen herkent.

p.347. Aan de overkant van de tafel voel ik dat hij gespannen naar mij kijkt als ik de werkelijkheid van Bubi, de Prins en mijzelf onder ogen krijg.

p.348. Schaamte, zegt hij, is pas echt een kwelling wanneer het je geliefde is die jou met een blik betrapt op het beschamende dat je doet.

p.349. Het enige wat ik niet zag was dat het een schuld was die ik met hem deelde, een schuld die er is ook als je niets hebt misdaan. Het werken aan *Lucifer* maakte me niet schuldig aan een daad, maar een blik.

p.349. Ik vergat dat het mijn kijk op zijn werk was, mijn lezing, en dat je zijn werk net zo goed anders kon lezen.

p.349. Rafaël wreef zijn handen over zijn gezicht en keek dankbaar naar Bubi op toen deze zijn glas bijvulde.

p.350. De begrafenisondernemer kon elk moment komen, had Quint gezegd, en hij vroeg of ik Lucas nog wilde zien.

p.350. Hij zag eruit als een kind.